

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**ESKİ O'ZBEK TILI VA YOZUVI PRAKTIKUMI
(GİRİŞ-SES BİLGİSİ-METİN AKTARMA)**

Ismahan Gülşen ÖZENBOY

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ ANABİLİM DALI**

MART - 2021

**ESKİ O'ZBEK TILI VA YOZUVI PRAKTIKUMI
(GİRİŞ-SES BİLGİSİ-METİN AKTARMA)**

Ismahan Gülşen ÖZENBOY

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ ANABİLİM DALI**

**HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

MART- 2021

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dökümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Ismahan Gülşen ÖZENBOY

17.03.2021

Eski O'zbek Tili va Yazuvi Pratikumi (Giriş-Ses Bilgisi-Metin Aktarma)
(Yüksek Lisans Tezi)

Ismahan Gülşen ÖZENBOY

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Mart 2021

ÖZET

Özbek Türkçesi, Karluk grubu Türk Lehçelerinden biridir. Çağataycanın devamı olarak da görülmektedir. Ancak aktarılan eserde, Çağataycanın devamından ziyade eski Özbek Türkçesi olarak adlandırılmıştır. Günümüz Özbek araştırmacıları da Çağatayca adlandırmasına rağbet göstermemektedir. Özbekler çağlar boyunca pek çok alfabe kullanmışlardır. Runik Türk alfabesi, eski Uygur alfabesi, Arap alfabesi, Kiril alfabesi ve günümüzde ise Latin alfabesini kullanmaktadırlar. Aktarılan eser Arap alfabesinin kullanıldığı dönem üzerine yazılmıştır. Arap alfabesi okunuşundaki zorluk sebebiyle 1921 yılında ıslah edilmiştir. Arapçaya has (ذ ث ظ ط ص ض) harfleri alfabaden çıkarılmış, yerine *te*, *ze*, *sin* (ت ز س) harfleri kullanılmaya başlamıştır. Eser, Eski Özbek Türkçesini öğrenmek isteyenlere kılavuz niteliğindedir. Bu çalışmada *Eski O'zbek Tili va Yazuvi Pratikumi* adlı eser Türkiye Türkçesine aktarılmış, Özbek Türkçesi ses bilgisi konuları incelenmiştir. İncelenen kelimeler, eski Türkçe ve alıntı kelimelerle karşılaştırılarak ortak ve farklı yönleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışma esas olarak "Giriş", "Gramer İncelemesi", "Metin" ve "Sonuç" bölümlerinden oluşmaktadır. Girişte; Özbek Tarihi ve Özbek Türkçesinde kullanılan alfabeler hakkında bilgi verilmiştir. Dil incelemesi kısmında; eski Özbek Türkçesinde kullanılan harfler örnekleriyle birlikte verilmiştir. Ardından, Türkiye Türkçesine aktarılan kısımda geçen, Arap harfli kelimeler üzerinden ses bilgisi incelemesi yapılmıştır. İkinci bölümde ise S. Ashirboyev, I. Azimov, M. Rahmatov, A. G'oziyev'in, *Eski O'zbek Tili va Yazuvi Pratikumi* adlı eserinin Türkiye Türkçesine aktarması verilmiştir. Sonuç kısmında ise aktarılan eserin içeriği, konuların anlatım düzeni, metinler arası konu bütünlüğünün bulunmamasının eser üzerindeki etkisi anlatılmıştır. Ayrıca Özbek Türkçesine Arapça ve Farsçadan girmiş olan kelimelerin Arapça ve Farsça şekilleri Özbek Türkçesiyle karşılaştırılmış, elde edilen veriler sebepleriyle birlikte gösterilmiştir.

Bilim Kodu : 30303
Anahtar Kelimeler : Eski Özbek Türkçesi, Alfabe, Ses bilgisi
Sayfa Adedi : 217
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU
Öğrenci ORCID ID : 0000-0001-5258-7251

Old Uzbek Language And Yazuvi Pratukumi (Introduction- Phonetics-Text-Translation)
(M.Sc. Thesis)

Ismahan Gülşen ÖZENBOY

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL FOR ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY

Mart 2021

ABSTRACT

Uzbek Turkish is one of the Karluk group Turkish Dialects. It is also seen as a contemporary continuation of Chagatay. However, in the topic work, it is named as the old Uzbek Turkish rather than the continuation of Chagatay. Uzbek researchers of today do not prefer to call it Chagatay. Uzbeks have used many alphabets throughout the ages such as the Runic Turkish alphabet, the old Uighur alphabet, the Arabic alphabet, and the Cyrillic alphabet. Today, they use the Latin alphabet. The topic work was written in the period when the Arabic alphabet was used. It was reformed in 1921 due to the difficulty in reading the Arabic alphabet. The letters se, zel, sad, dad, tı, zı (ظ ط ص ض ذ ث) specific to Arabic were removed from the alphabet and the letters te, ze, sin (ت ز س) were used instead. The work is a guide for those who want to learn Old Uzbek Turkish. This work was translated to Turkey Turkish from "Old O'zbek Tili va Yazuvi Pratikumi", Uzbek Turkish sound knowledge of issues have been examined. The words studied were compared with the old Turkish and quoted words and their common and different aspects were tried to be revealed. The study mainly consists of "Introduction", "Grammar Analysis", "Text" and "Conclusion" sections. In the introduction; Information was given about the Uzbek History and the alphabets used in Uzbek Turkish. In the language study part; The letters used in old Uzbek Turkish are given with examples. Then, in part of translated to Turkey Turkish, Arab-letter words were made on sound knowledge examination. In the second part Ashirboyev S., I. Azimov, M. Rahmatov A. G'oziyev's work as called "Old O'zbek Tiller va Yazuvi Pratikumi " is translated to Turkey Turkish. In the conclusion part, the content of the transferred work, the narrative order of the subjects, the effect of the absence of topic integrity between texts on the work are explained. In addition, the Arabic and Persian forms of the words that entered to Uzbek Turkish from Arabic and Persian were compared with Uzbek Turkish, and the data obtained were shown together with their reasons.

Science Code : 30303
Key Words : Old Uzbek Turkish, The alphabet, Phonetics
Page : 217
Supervisor : Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU
Student ORCID ID : 0000-0001-5258-7251

TEŞEKKÜR

Yüksek Lisans tezi olan bu çalışmada; gerek Yüksek Lisans eğitiminde, gerekse bu tezin hazırlık aşamasında benden desteğini esirgemeyen, karşılaştığım zorluklarda bana yardımcı olan danışman hocam sayın Prof. Dr. Yavuz Kartallıoğlu'na, çalışmalarım sırasında görüşlerinden istifade ettiğim Doç. Dr. Hüseyin Yıldırım'a, çalışmamın her aşamasında yanımda olup manevi desteklerini benden esirgemeyen kıymetli annem, babam ve kardeşlerime teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
RESİMLERİN LİSTESİ	x
İŞARETLER	xi
KISALTMALAR	xii
1. GİRİŞ	1
2. İNCELEME	9
2.1. İmla Özellikleri.....	9
2.2. Ünlülerin İmla Özellikleri	12
2.2.1. Ünlüler	13
2.2.1.1. /a/ ünlüsünün yazılışı	13
2.2.1.2. /o/ ünlüsünün yazılışı	15
2.2.1.3. /e/ ünlüsünün yazılışı	16
2.2.1.4. /i/ ünlüsünün yazılışı	17
2.2.1.5. /u/ ünlüsünün yazılışı	18
2.2.1.6. /o' / ünlüsünün yazılışı.....	19
2.3. Ünsüzlerin İmla Özellikleri	20
2.3.1. Ünsüzler.....	20
2.3.1.1. /b/ ünsüzünün yazılışı.....	20
2.3.1.2. / j (c)/ ünsüzünün yazılışı	21
2.3.1.3. /ch/ ünsüzünün yazılışı.....	22
2.3.1.4. /d/ ünsüzünün yazılışı	23

2.3.1.5. /f/ ünsüzünün yazılışı	24
2.3.1.6. /g / ünsüzünün yazılışı	25
2.3.1.7. / g'/ ünsüzünün yazılışı.....	25
2.3.1.8. /h/ ünsüzünün yazılışı	26
2.3.1.9. /x/ ünsüzünün yazılışı	27
2.3.1.10. /q/ ünsüzünün yazılışı	28
2.3.1.11. /k/ ünsüzünün yazılışı	29
2.3.1.12. /l/ ünsüzünün yazılışı	30
2.3.1.13. /m/ ünsüzünün yazılışı	31
2.3.1.14. /n/ ünsüzünün yazılışı	32
2.3.1.15. / ng / ünsüzünün yazılışı	33
2.3.1.16. /p/ ünsüzünün yazılışı	33
2.3.1.17. /r/ ünsüzünün yazılışı	34
2.3.1.18. /s/ ünsüzünün yazılışı.....	35
2.3.1.19. /sh/ ünsüzünün yazılışı.....	36
2.3.1.20. /t/ ünsüzünün yazılışı	37
2.3.1.21. /v/ ünsüzünün yazılışı	38
2.3.1.22. /y/ ünsüzünün yazılışı	39
2.3.1.23. /z/ ünsüzünün yazılışı.....	40
2.4. Ses Bilgisi.....	42
2.4.1. Ses Uyumları	42
2.4.1.1. Kalınlık-incelik uyumu	42
2.4.1.2. Düzlük-yuvarlaklık uyumu	42
2.4.1.3. Ünsüz uyumu	42
2.4.2. Ses Olayları.....	43
2.4.2.1. Ünlü daralması	43
2.4.2.2. Ünlü yuvarlaklaşması.....	44

2.4.2.3. Ünlü genişlemesi.....	44
2.4.2.4. Ünlü düzleşmesi.....	45
2.4.2.5. Ünlü incilmesi	45
2.4.2.6. Ünlü kalınlaşması.....	46
2.4.3. Ses Düşmeleri	46
2.4.3.1 Ünlü düşmesi	46
2.4.3.2. Ünsüz düşmesi	46
2.4.4. Ses Türemeleri.....	47
2.4.4.1. Ünlü türemesi.....	47
2.4.4.2. Ünsüz türemesi.....	47
2.4.5. Ünsüz Değişmeleri.....	48
2.4.5.1. Benzeşme	48
2.4.5.1.1. Tonsuzlaşma.....	48
2.4.5.1.2. Tonlulaşma.....	48
2.4.5.1.3. Diğer ünsüz değişimleri.....	49
2.4.6. Göçüşme (Metatez).....	50
2.4.7. Kaynaşma	50
2.4.8. İkizleşme.....	51
3. METİN AKTARMA	53
3.1. Eski O'zbek Tili va Yazuvi Pratikumi Adlı Eserin Türkiye Türkçesine Aktarımı	53
4. SONUÇ	203
KAYNAKLAR.....	207
EKLER.....	211
EK-1. Orijinal Metinden Seçme Örnekler	212
ÖZGEÇMİŞ	217

RESİMLERİN LİSTESİ

Resim	Sayfa
Resim 3.1. Eski O'zbek tili va yazuvi pratikumi (Ashirboyev, Azimov, Rahmatov ve G'oziyev 2006: 59-66).	114
Resim 3.2. Eski O'zbek tili va yazuvi pratikumi (Ashirboyev, Azimov, Rahmatov ve G'oziyev 2006: 73).	122
Resim 3.3. Eski O'zbek tili va yazuvi pratikumi (Ashirboyev, Azimov, Rahmatov ve G'oziyev 2006: 138).	193
Resim 3.4. Eski O'zbek tili va yazuvi pratikumi (Ashirboyev, Azimov, Rahmatov ve G'oziyev 2006: 140).	195
Resim 3.5. Eski O'zbek tili va yazuvi pratikumi (Ashirboyev, Azimov, Rahmatov ve G'oziyev 2006: 142).	197
Resim 3.6. Eski O'zbek tili va yazuvi pratikumi (Ashirboyev, Azimov, Rahmatov ve G'oziyev 2006: 144).	198

İŞARETLER

- // fonem parantezi.
+ isim köküne veya tabanına gelen ek.
- fiil köküne veya tabanına gelen ek.
< bu şekle gider.
> bu şekilden gelir.

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
Ar.	Arapça
c.	Cilt
ET	Eski Türkçe
Far.	Farsça
Hız.	Hazreti
MÖ	Milattan önce
MS	Milattan sonra
Ör	Örnek
ÖT	Özbek Türkçesi
s.	Sayfa
vb.	Ve benzeri
Yay.	Yayınları
yy.	yüzyıl

1. GİRİŞ

Özbek Tarihine Genel Bir Bakış

Çağatay Türkçesi, Kuzey-Doğu Türkçesinin ikinci döneminin adıdır. 15. yüzyıl başlarında başlar, 20. yüzyıl başlarına kadar devam eder. Batı Türklüğünün sınırlarını çizen Karadeniz, Kafkas Dağları, Hazar Denizi ve Orta İran'ın kuzey ve doğusunda kalan ve Müslüman olan bütün Kuzey ve Doğu Türklüğü, 15. yüzyıl başlarından 20. yüzyıl başlarına dek aynı yazı dilini kullanmıştır; bu yazı dilinin Türkoloji literatüründeki adı Çağatay Türkçesidir (Ercilasun, 2012: 400). Çağatay ismi veya kullanımı da Cengiz Han'ın ortanca oğlu olan Çağatay'ın merkezî Asya ve Afganistan bölgelerinde kurduğu devlet adından kalmaz. Fakat burada yaşayan ahalinin çoğunluğunun Türk ve Müslüman olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekir. Bu dönemden sonra Çağatay dili, Çağatay edebiyatı gibi terimler kullanım alanına girmiştir. Fakat şunu hemen belirtmek gerekir ki günümüz Özbek âlimleri bu adlandırmayı çok kullanmamaktadır ve bu adlandırmaya rağbet de yok denecek kadar azdır. Bu devirdeki dil ve edebiyat Eski Özbek dili ve edebiyatı olarak adlandırılmaktadır (Üşenmez, 2013: 1788).

Özbekistan adı da 1313-1340'ta Altunordu Devleti'nin başına geçen Özbek Han'dan gelmektedir (Açık, 2018: 95). Daha sonraki dönemlerde Özbek Han'a tâbi olan halk için kullanılmıştır (Tuğ, 2019: 55). Cengiz Han soyundan gelen Ebulhayr Han'ın torunu Şeybanî Han 1500 yılında Semerkand'ı alarak Türkistan'da büyük bir güç oluşturmuştur. Daha sonra Şeybanî Devleti, hanedana uzaktan akraba olan Astrahanîlerin eline geçmiştir. Nadir Şah'ın 1740'ta Buhara ve Hive'yi mağlup etmesinden sonra, bir süre için, Harezm ve Astrahanî toprakları İranlıların eline geçmiştir. Batı Türkistan'da 18. yüzyılda üç hanlık bulunuyordu; Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları. 19. yüzyıla gelindiğinde Batı Türkistan güneydeki İngilizler ile Ruslar arasında bir rekabet sahası olmuştur. İngilizlerin güneyden Türkistan'ı yağmalamalarından endişelenen Ruslar 1839'da Hive'yi ele geçirmek niyetiyle harekete geçmişlerse de başarı sağlayamamışlardır. Ruslar, 1853'te Akmesit Kalesi'ni, 1860 senesinde Bişkek ve Tokmak şehirlerini, 1864'te ise Türkistan, Çimkent, Evliya-Ata şehirlerini ele geçirmişlerdir. Türkistan'ın en büyük şehirlerinden biri olan Taşkent şehrinin 1865'te Ruslar tarafından zapt edilmesiyle Rus ilerlemesi

hız kazanmıştır. 1868’de Türkistan’ın diğer büyük şehri Semerkant da Rusların eline geçer. Bunun üzerine, Buhara Hânı Rus himayesini kabul etmek, Hokand Hanı da Ruslarla bir anlaşma yapmak zorunda kalır (1868). Böylece, görünüşte bağımsız olmakla birlikte, Hokand Hanlığı da Rus nüfuzu altına girer. Sekiz sene sonra (1876) çıkan karışıklığı bahane ederek Ruslar Hokand’ı da tamamen işgal edecek ve yerine Fergana eyaletini kuracaklardır. Geriye Hive Hanlığı kalmıştır. Rus komutan Kaufmann 1873’te buraya doğru harekete geçer ve kısa süren bir direnişten sonra Hive şehrini de ele geçirir (1873). 1880-1881 senelerinde Göktepe’ye karşı saldırıya geçen Ruslar, epey kayıp verdikten sonra başarılı olur. Kısa bir süre sonra Aşkabad ve Merv şehirleri de Rusların eline geçer. 1917’de Taşkent’te Sovyet idaresinin kurulmasının ardından Buhara ve Hive Hanı 1920’de tahttan indirildi. Rusların Türkistan’ı cumhuriyetlere bölme uygulamasıyla, 27 Ekim 1924’te Özbekistan SSC kurulur. Türk cumhuriyetlerinin kurulmasından önce, etnik ve dile dayalı devlet kavramı yoktu. Siyasi oluşumlar bir hanedana ve dine bağlılık üzerine kurulmuştu. Etnik yapılanmalar, daha sonra, siyasi amaçlarla ortaya çıkarılan yapılar olup Sovyet kuramcılar tarafından yaratılmıştır (Açık, 2018: 95-96).

Batı Türkistan’da Amu Derya ve Sır Derya arasında Aral Gölü ovasıyla Tanrı Dağlarının eteklerinde kurulmuş olan Özbekistan, Orta Asya diye tarif edilen bölgenin merkezî kısmında yer alır (Coşkun 2017: 26). Özbekistan’da Kongrat, Nagman, Mangıt, Toyaklı, Savay, Barın, Üç Urug, Burgut, Arlat, Kanglı, Baştaş, Karakalpak gibi boylardan oluşan bağımsız Özbekistan’ın 447.400 km²’lik bir yüzölçümü bulunmaktadır (Açık 2018: 96). Başlangıçta Semerkand olan başkent, 1930’dan sonra Taşkent’e taşınmıştır. 1932’de Karakalpak Cumhuriyeti kurulmuş, 5 Aralık 1936’da Muhtar Karakalpak Cumhuriyeti Özbekistan’a bağlanmıştır. Özbekistan’ın önemli şehirleri Semerkand, Buhara, Hive, Hokand, Andican, Namangan, Karşı, Çizzak, Nevai, Ürgenç, Nukus ve Kaşkaderya’dır (Coşkun 2017: 26). Özbekistan Devlet İstatistik Komitesinden yapılan açıklamada, 1 Ocak 2019’da 33 milyon 254 bin 100 olan nüfusun, 1 Ocak itibarıyla 33 milyon 905 bin 800’e ulaştığı bildirilmiştir (ozbekistanin-nufusu, 2020).

Nüfusun etnik dağılımı son verilere göre şu şekildedir:

Özbek %83.8, tacik %4.8, kazak %2.5, Rus %2.3, Karakalpak %2.2, Tatar %1.5, diğer 4.4% (Orta Asya: Özbekistan, 2020).

Dinî inançları son verilere göre şu şekildedir:

Müslüman %88 (çoğunlukla Sünni), Doğu Ortodoks %9, diğer %3 (Orta Asya: Özbekistan, 2020).

Özbekçe veya Özbek Türkçesi (Özbekçe: O‘zbekcha), Özbekistan'ın resmî dilidir (Özbekçe, 2020).

Özbek Türkçesi

Karahanlı (11-12. yüzyıllar) ve Harezm (13-14. yüzyıllar) edebî lehçelerinin devamı olarak, Asya’da Cengiz oğulları tarafından kurulan Çağatay ve Altınordu devletlerinde gelişerek, Timur ve çocukları zamanında klâsik bir mahiyet alan Orta Asya Türkçesine Çağatay Türkçesi denilmektedir. Çağatay Türkçesi, 15. yüzyıl başından 20. yüzyılın başına kadar kullanılan edebî bir lehçedir. Günümüz Türk lehçeleri arasında Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleri ona en yakın olanlarıdır. Özbekistan’daki ağızlara dayanan Özbek edebî lehçesi, 1921’den itibaren Çağatay edebî lehçesinin yerini almaya başlamıştır (Eckmann 1988: VII)

Özbek Türkleri geçmişten günümüze kadar pek çok alfabe (Arap, Latin, Kiril) kullanmışlardır. Eserde Özbek âlimlerinin eski Özbek Türkçesi olarak ifade ettikleri dönemde kullanılan Arap alfabesi anlatılmaktadır. Arap alfabesinin kullanıldığı ilk dönemde, alfabe ve imlayı ıslah çalışmaları yapılmış, 1921 yılından itibaren ise Arap alfabesinin Özbek yazı dili için yetersiz olduğu bu yüzden Latin alfabesine geçilmesi gerektiği, değişik tarihlerde düzenlenen seminer ve konferanslarda, aydınlar tarafından tartışılarak çeşitli kararlar alınmıştır (Yıldırım 2009: 3). Yapılan çalışmalar neticesinde 1929 yılında Latin alfabesine geçilmiş ve bu alfabe 1940 yılına kadar kullanılmıştır (Yıldırım 2009: 3).

Özbekistan’ın bağımsızlığını kazanması ile birlikte, yeni alfabe çalışmaları da hız kazanmış ve 2 Eylül 1993 tarihinde alınan kararla 31 harf ve bir kesme işaretinden oluşan Latin alfabesine dayanan Özbek alfabesine geçilmesi kabul edilmiştir. 6 Mayıs 1995 tarihinde yeni alfabede bazı değişiklikler yapılmış ve 31 harf ve bir kesme işaretinden oluşan alfabe, 26 harf ve 3 harf birikmesi ile değiştirilmiştir. 24 Ağustos 1995 tarihinde ise yeni Özbek alfabesinin esas imla kaideleri karara bağlanmıştır. Aynı

tarihte alınan kararla Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçiş süreci 1 Eylül 2005 tarihine kadar uzatılmıştır (Yıldırım 2009: 3).

2002 yılında 2005'te tamamlanması planlanan geçiş süreci, 5 yıl daha ertelenerek sürecin tamamlanacağı tarih 2010 olarak belirlenmiştir. Bu gecikmenin nedeni olarak, kararın uygulamaya konmasının 1990'lı yıllarda düşünüldüğü kadar kolay olmaması, kamuoyunun Latin alfabesine olan bakış açısını değiştiren milliyetçilik akımının güçlenmesi genel siyasi durumun değişmesi gösterilmektedir (Abdieva 2017: 114).

Camalhanov, Özbek yazı dilinin 20. yüzyılda dayandığı alfabeleri dört başlık altında guruplandırmıştır:

1. Devir: Arap alfabesinin kullanıldığı yıllar (1900-1929)
2. Devir: Latin alfabesinin kullanıldığı yıllar (1929-1940)
3. Devir: Latin alfabesinin kullanıldığı yıllar (1929-1940)
4. Devir: İki alfabenin (Kiril ve Latin) kullanıldığı yıllar (1995-2010) (Camalhanov 2005: 116-131).

Özbek Türkçesi, Türk lehçelerinin tasnifinde pek çok kişi tarafından ele alınmış ve değişik şekillerde sınıflandırılmıştır (Mubarakova 2019: 9). Bunlardan bazıları aşağıdakilerdir:

Sovyet Türkolojisinde Çağatay Türkçesi için starouzbekskiy “Eski Özbekçe” terimi kullanılır. Hatta Çağatay öncesi devirler de bazen *Eski Özbekçe* ile ifade edilir. A.M. Şerbak 1953'te *Eski Özbek* edebî dilini şu devirlere ayırmaktaydı:

1. İlk devir (10.-13. yüzyıllar). Eski Özbekçeye batı Türk (Kıpçak) ve güney Türk unsurlarının girmesi; Moğol istilası bu gelişmeye son vermiştir.
2. İkinci devir (14.-17. yüzyıllar): suni yazı dili, Çağatayca tabiri bu devire aittir.
3. Üçüncü devir (17.-18. yüzyıllar): mahallî unsurların yazı diline sokulması. (Eckmann 1958: 120)

A. Samoyloviç, 15. yüzyıldan başlayıp 20. yüzyıla kadar devam eden Orta Asya edebî dili için Çağatayca tabirini kullanır ve bu yazı dilini dört devreye ayırır.:

1. Karahanlı (Kâşgar) Türkçesi (11-13. yüzyıllar).
2. Kıpçak-Oğuz Türkçesi (13-14. yüzyıllar).
3. Çağatay Türkçesi (15-19. yüzyıllar).

4. Özbek Türkçesi (Özbekçe, 20. yüzyıl). (Eckmann 1958: 119).

Fuat Köprülü, Samoyloviç'in tasnifine karşı çıkmıştır. Fuat Köprülü'nün Çağatay tanımları şöyledir: Çağatayca, kelimenin en geniş manası ile, moğul istilâsından sonra Cengiz çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altın Ordu imparatorluklarının medenî merkezlerinde 13-14. yüzyıllarda inkişaf eden ve Timurlular devrinde bilhassa 15. yüzyılda klâsik bir mahiyet alarak, zengin bir edebiyat yaratan edebî Orta Asya lehçesidir. Köprülü Çağataycayı şu devirlere bölmektedir:

1. İlk Çağatay devri (13-14. yüzyıllar)
2. Klâsik Çağatay devrinin başlangıcı (15. Yüzyılın ilk yarısı)
3. Klâsik Çağatay devri (15. Yüzyılın son yarısı)
4. Klâsik devrin devamı
5. Gerileme ve çökme devri (17-19. yıllar) (Köprülü 1945: 270)

Eckmann da Orta Asya Türkçesi'ni şu devrelere ayırır:

1. Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi 11-13. yüzyıllar).
2. Harezmi Türkçesi (14. yüzyıl).
3. Çağatayca (15-20. yüzyıllar).

J. Eckmann Çağatay edebiyatını da üç dönem halinde ele alır:

1. Klasik devir öncesi (13-15. yüzyıllar).
2. Klasik devir (15. yüzyılın ikinci yarısı ile 16. yüzyılın ilk yarısı).
3. Klasik devir sonrası (16. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyıl başı).

Eckmann, klasik öncesi devri, “bir dizi Türkçe hususiyetin muhafaza edildiği bir geçiş devri” olarak kabul eder. Klasik sonrası devri de “bir taraftan Nevayi dilinin dikkatli bir taklidi, diğer taraftan Özbek unsurlarının tesiri” olan bir devir şeklinde değerlendirir (Eckmann 1988: 13-14).

Bununla birlikte Abdurahmonov'a göre Özbeklerin kökeni olarak Oğuz, Kıpçak ve Karluk Türklerinin karışımından oluşmasında dolayı Özbek Türkçesinde birçok Türk lehçesinin özellikleri mevcuttur. Bundan dolayı Özbekistan'da birçok farklı ağız görülmektedir (Mubarakova 2019: 12). İ.İ. Zarubin, Ser Ali Lapin, K.K. Yuhadin, A.K. Borovkov gibi pek çok âlim Özbekistan'da konuşulan ağızların tasniflerini yapmışlardır.

İ.İ. Zarubin, Özbekistan ağızlarını dört ana bölüme ayırmaktadır:

1. Hive
2. Fergana
3. Taşkent
4. Semerkand-Buhara (Reşetov, Şaabdurahmanov, 2008: 30)

Ser Ali Lapin tasnifi:

1. Sirderya bölgesinin diyalekti.
2. Fergana bölgesi diyalekti.
3. Amudarya bölümü ve Hive hanlığı diyalekti.
4. Semerkant bölgesi ve Buhara hanlığı diyalekti.

Ser Ali Lapin tasnifinde, Özbek diyalektlerinin fonetik sistemi, gramer yapısı ve kelime zenginliği hakkında hiçbir bilgi verilmemiştir. Bu tasnif, tasnif edildiği dönem içerisinde belli öneme sahiptir (Reşetov, Şaabdurahmanov, 2008: 29).

K.K. Yuhadin, Özbekistan ağızlarını beş ana bölüme ayırır:

1. Taşkent
2. Fergana
3. Kıpçak
4. Hive (Hive-Oğuz)
5. Kuzey Özbek ağızları (Reşetov, Şaabdurahmanov, 2008: 30).

A.K. Borovkov, Özbekistan ağızlarını dört bölüme ayırır:

1. Özbek ağzı
Orta Özbekistan ağzı
 - 1.1.1. Taşkent ağzı: Hanabad, Has, Takaçı, Yengiyol, Çinaz
 - 1.1.2. Semerkant-Buhara ağızları
 - 1.1.3. Fergana ağzıKuzey Özbek ağzı: Çimkent, Sayram, Cambul, Merki ve Güney Kazakistan'daki Özbek ağızları
2. Şeybanî Özbek ağzı: Semerkand, Kaşkaderya, Buhara, Surhanderya ve Ahangaran vadisi
3. Güney Harezmi ağzı: Hanka, Şavat, Yengiarık, Gazavat, Şorahan
4. Diğer ağızlar

4.1. Karabulak, Ikan, Mankent

4.2. Namangan

Bu, Özbek diyalektolojisinin en iyi sınıflandırmalarından biri olarak kabul edilir (Reşetov, Şaabdurahmanov, 2008: 33).

Sonuç olarak bu tasniflerden görülüyor ki, Çağatayca kendi dönemindeki Orta Asya'nın umumi bir edebî dili olarak kabul edilebilir. 15-16. yüzyıllarda Semerkand ve Herat'da gelişimini tamamlayarak edebî Türkçesinin temellerini oluşturmuştur. Bu yüzden Özbek Türkçesinde Karluk, Kıpçak ve Oğuz gruplarının özelliklerini görmemiz doğaldır. Karluk grubu Özbek edebî dilinin temeli olarak görülür. Günümüz Özbek Türkçesi ses bilgisi özellikleri bakımından Taşkent ağzı, morfolojik özellikleri bakımından Fergana ağzına dayanmaktadır (Mubarakova 2019: 14).

2. İNCELEME

2.1. İmla Özellikleri

2006 yılında S. Ashirboyev, I. Azimov, M. Rahmatov, A.G‘oziyev tarafından Latin harfli Özbek Türkçesiyle hazırlanan *Eski O‘zbek Tili va Yazuvi Pratikumi* adlı eser, eski Özbek dili ve yazısını öğretmek amacıyla yazılmıştır. Alıştırma kısımları ağırlıklı olarak eski Özbek alfabesiyle verilmiştir.

Eski O‘zbek Tili va Yazuvi Pratikumi, özet, Arap alfabesinin Orta Asya’ya gelişi ve eski Özbek yazısını nasıl şekillendirdiğiyle başlamaktadır. Eser bölümlere ayrılmamıştır. İlk olarak eski Özbek Türkçesinde kullanılan harfler başta, ortada, sonda ve ayrı yazılış biçimleri örnekleriyle birlikte verilmiştir. Ayrıca her harfle ilgili alıştırmalar da mevcuttur. Diğer konulara harfler anlatılırken ara ara yer verilmiştir. Harflerin dışında sırasıyla, harekeler, uzun ünlüler, bitişik harfler, satır üstü işaretleri, rakamlar, imla ve noktalama işaretleri, izafe (tamlama), kamerî ve şemsî harfler, ıslah edilen eski Özbek alfabesi, ebced hesabı, ebced hesabı ile ilgili harf sanatları, yıl hesabı, takvimler, burç, harf sanatları; tarih, muamma, tuyuğ, tecnis, muvaşşah, lugaz ve çistan ve bulmacalar, yazı şekilleri, Arap yazı türleri, hattatlık kuralları, bibliyografya, edisyon kritik anlatılmıştır.

Eserde her harfin başta, ortada ve sonda yazılışları örnekleriyle birlikte verilmiştir. 11 ve 12. sayfada harekeler (fetha, zeber veya üstün, kesre, zir veya esre, zamme, piyş veya ötre), harekelerin kullanımı ve kullanılan harekelerin kelimelerin telaffuzundaki etkileri açıklanmıştır: Fatha yoki zabar: *Unli tovushlarni ifodalovchi harakatlarning birinchisi – belgisi bo‘lib, qisqa a unli tovushini ifodalash uchun ishlatiladi. Bu belgi arab tilida fatha, fors tilida esa zabar deb nomlanadi.* Fetha veya zeber: Ünlüleri simgeleyen harekelerin ilk – işaretidir, kısa a ünlüsünü ifade etmek için kullanılır. Bu işaret Arapçada *fetha*, Farsça da ise *zeber* diye adlandırılır. Örnek: آدم Adham (11), آدب adab *terbiye* (11).

Özbek Türkçesinde 6 ünlü a, o, e, i, u, o’ bulunmaktadır. Ancak telaffuzda 10 ünlü a, ä, o (å), o’, ö, u, ü, ı, i, e vardır. /ı/ ve /i/ sesi /i/, /a/ ve /ä/ sesi /a/, /o’/ ve /ö/ sesi /o’/, /u/ ve /ü/ sesi /u/ harfi ile gösterilmektedir. Bazı sesler yazıda gösterilmese de, /q /, /g’/, /x/ ünsüzleri kalın, /k/, /g/, /ñ/, /y/ ve /h/ ünsüzleri ince ünlülerle telaffuz

edilmiştir: ايلغر ilg‘or *gelişmiş* (15), قىزىل qizil *kırmızı, kızıl* (16), كريم karim *cömert* (16), تخميناً taxminan *tahminen* (69), مملكت mamlakat *memleket* (69).

Arapça ve Farsçanın ünlü sistemleri Türkçeninkine göre farklılıklar taşır. Farkların başta geleni ise bu dillerde Türkçede bulunmayan uzun ünlülerin bulunmasıdır. Ayrıca Arapça ve Farsçada Türkçedeki kadar geniş bir ünlü kadrosu bulunmaz. Bu dillerde genel bir imlâ kuralı olarak kısa ünlüler yazılmaz. Sadece uzun ünlüler yazılır (Develi 2012: 59).

Buna göre Arapça ve Farsça kelimelerde kelime başında *medli elif* /â/ okunur. Kelime içinde ve sonunda *elif* /â/ okunur. Kelime içinde ve sonunda *vav*, ünlü görevinde ise /û/ okunur. Kelime başında *elif* + *ye*, ünlü görevinde ise /î/ okunur. Kelime içinde ve sonunda *ye*, ünlü görevinde ise /î/ okunur (Develi 2012: 59).

Eserde 12 ve 14. sayfalarda uzun ünlüler anlatılmıştır. Özbek Türkçesinde uzun ünlü bulunmamaktadır. Ancak o (â) ünlüsünün durumu farklıdır. O harfi Özbek Türkçesine has karakteristik bir sestir ve yarı uzun bir ünlüdür. Eski Özbek Türkçesinde, Arapça ve Farsçadan alıntı kelimelerde uzun ünlüler kullanılmış ve yazıda gösterilmiştir. Uzun ünlüleri ifade etmek için ۱ (elif), و (vav) ve ى (ye) harfleri kullanılmıştır: ابد obod *imar* (13), موسى Muso Musa (14), عثمان Usmon Osman (14).

66. sayfada kısaca bitişik harfler anlatılmıştır: ۋ = ۱ + ۋ lam-elif

Eserde satır üstü işaretleri (teşdid veya şedde, tenvin veya iki üstün, sükûn veya cezm, hemze, vasl) 68. sayfada anlatılmıştır. Harekeler içerisinde anlatılan işaretler de Arap satır altı ve satır üstü işaretlerindendir. Ancak onlar yazıda gösterilmeyen kısa ünlü sesleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Eserde bu işaretlerin kullanıldığı örnekler azdır: فرزند farzand *evlat, çocuk* (69), مسؤوليت mas‘uliyat *sorumluluk* (69). Arapça kelimelerde şeddenin kullanılmadığı durumda da aynı sesi gösteren harf tekrar yazılmamıştır. Türkçe kelimelerde ise içinde çift ünsüz bulunan kelimelerde harfler tekrar yazılmıştır: Arp. ۋل evvel > ÖT اول avval *önce* (68), Arp. نقاش naqqāş > ÖT نقاش naqqosh *nakkaş* (68), ÖT سаккиز sakkiz *sekiz* (68), ÖT قاتتيق qattiq *sert* (68).

72 ve 78. sayfalar arasında rakamların ilk nasıl kullanıldığı, yazıda ne zaman kullanıldığı, ilk kimlerin bulduğu, günümüze kadar hangi evrelerden geçtiği ve toplumsal hayatı nasıl etkilediği anlatılmıştır.

72' den 91. sayfaya kadar imla ve noktalama işaretleri hakkında detaylı bilgiler anlatılmıştır. Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçe kelimelerden nasıl ayrılacağı hakkında da bilgiler bulunmaktadır: *Arab alifbosiga asoslangan eski imloda tarkibidagi tovushlarning miqdoriga ko'ra to'liq yoziladi*. Arap alfabesine dayanan eski imlada her sesin karşılığı yazılmıştır. Örneğin:

İsim	Sıfat	Sayı	Fiil	Zarf
تاغ	قىزىل	اون	كىل	بورون
تاش	كوك	يىتتى	بار	تانگ

91 ve 92. sayfada eski Özbek yazısında kullanılan noktalama işaretleri hakkında bilgi verilmiştir: " Gaplardagi his-hayajon, so'roq, darak ma'nolarini berish uchun nuqta, so'roq, his-hayajon va boshqa belgilar yordamida ifoda etilgan va o'quvchi tomonidan anglashilgan. Tinish belgilaridan so'roq va vergul belgilari teskari ko'rinish holatida yozilishi qabul qilindi: so'roq belgisi - ؟, vergul -. Kelimelerdeki duygu, soru, haber anlamlarini vermek için nokta, soru, ünlem ve diğer işaretler kullanılmış ve okuyucu tarafından anlaşılmıştır. Noktalama işaretlerinden soru ve virgül işaretleri ters görünür durumda yazımı kabul edilmiştir: soru işareti- ؟, virgül -. "

Örnek ve alıştırma kısımları Arap harfli Özbek alfabesiyle yazılan eserde, eski Özbek diline uygun olmayan sesleri ifade eden harflerin bulunduğu görülmektedir. 1921 yılında eski Özbek alfabesi ıslah edilmiştir. Alfabe sadeleştirilmiştir. Bu durum öğrenmeyi daha kolay hâle getirmiştir. Arap diline has harfler alfabeden çıkarılmıştır. 100. sayfada bu konu hakkında bilgi verilmiştir: ص (sad), ث (se) harfleri yerine ıslah edilen alfabede س (sin) harfi, ظ (za), ض (zad), ذ (zal) harflerinin yerine ز (ze) harfi, ط (ta) harfi yerine ت (te) harfi kullanılmaya başlanmıştır. Örnek:

ıslah edilen yazıda eski yazıda şimdiki yazımı

سابیت	ثابت	Sobit
زاكىر	ذاكر	Zokir

Örneklerde görüldüğü üzere, alfabe ıslah edildikten sonra kısa ünlüler de yazıda gösterilmiştir. Bunun dışında eski yazıdaki نگ veya ینگ, ıslah edilen alfabede ك veya گ harfine karşılık gelmektedir:

ıslah edilen yazıda eski yazıda şimdiki yazımı

يورینگ yuring

تاك tong

Eski Özbek Türkçesinde, Arapça ve Farsçadan alıntı kelimeler, bu dillerde nasıl yazılıyorsa, eski Özbek Türkçesinde de aynı şekilde yazılmıştır. Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerde de ünsüz düşmesi, ünlü türemesi, ünsüz değişmesi gibi ses olayları mevcuttur. Bu değişimin daha net görülebilmesi için inceleme kısmında, metindeki yazılışıyla birlikte orijinal yazımı da verilmiştir. *Ünlü Türemesi*: Far. şehir > ÖT شهر shahar şehir (90). *Ünlü Kalınlaşması*: Ar. kelimât > ÖT گلیمه kalima kelime (11)

Eserde, kelime kök ve gövdesine gelen eklerin imlasında ünlü ve ünsüz uyumu bakımından uyumsuzluk görülmektedir. Tonlu ve tonsuz uyumu tam değildir. Bazı kelimelerin imlasında ikili yazımlar tespit edilmiştir. Bu ikili yazım aynı kelimenin tonlu ve tonsuz biçimlerinin yazılması ile ilgilidir.

2.2. Ünlülerin İmla Özellikleri

Özbek alfabesinde telaffuzda 10, yazıda ise 6 ünlü bulunmaktadır:

Yazıda: /a/, /o/, /e/, /i/, /o'/, /u/

Telaffuzda: /a/, /ä/, /o/, /e/, /ı/, /i/, /o'/, /u/, /ü/

Özbek Türkçesi üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar dikkate alındığında ünlülerle ilgili bazı görüş farklılıkları göze çapmaktadır. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

Özbek Türkçesinde 6 ünlü vardır: a, o, e, i, o', u (Coşkun 2017: 32; Yıldırım 2009: 5).

Özbek Türkçesinde 10 ünlü vardır. Ancak bu sesler alfabede 7 harfle gösterilir. a-ä, ı-i, o-ö, u-ü sesleri ortak birer işaretle gösterilir. Yuvarlak ä ise o harfi ile gösterilir (Buran, Alkaya 2011: 151).

Özbek dilinde ünlülerin bir işaretle üç, iki işaretle altı farklı (dudakların ve dilin durumuna göre, birlikte alındığında) toplamda 9 farklı ünlü bulunmaktadır. Eğer dudakların ve dilin durumuna göre ayrı ayrı alınırsa, Özbek dilinde 13 farklı ünlü bulunmaktadır (Zokirova 2016: 14).

Araştırmacıların görüşleri ve eserde geçen kelimelerdeki ünlü ve ünsüzlerin kullanımı dikkate alındığında telaffuzda karşımıza 10 ünlü “a, ä, â, i, ı, o, o’, u, ü, e” çıkmaktadır. Ancak bu sesler yazıda 6 ünlüyle “a, o, e, i, o’, u “ karşılanmaktadır.

Özbek Türkçesinde uzun ünlü bulunmamaktadır. Ancak o (â) ünlüsü istinadır. Â ünlüsü ise yarı uzun bir ünlüdür (Coşkun 2017: 34).

Eski O'zbek Tili va Yazuvi Pratikumi adlı eser, 2006 yılında Latin harfli Özbek alfabesiyle kaleme alınmıştır. Eserde örnek ve alıştırma kısımları ağırlıklı olarak Arap harfli Özbek alfabesiyle verilmiştir. Harekeler birkaç örnek ve alıştırma dışında kullanılmamıştır. Türkçe kelimelerde her ünlü yazılmıştır. Arapça ve Farsça kelimelerde kısa ünlüler yazılmamış, uzun ünlüler yazılmıştır. Eserde uzun ünlüler; *i, o, u* ünlüleridir ve ʾ(elif), و (vav), ى (ye) harfleri ile kaydedilmiştir.

Alfabenin 33 harfinden üçü olan elif, vav ve ye (ʾ و ى) harfleri diğer harflerin sonuna eklendiğinde uzun harekeleri meydana getirir ve o harflere A (ʾ), U (و), I (ى) seslerini verir (Bangı 1971: 12).

Eserdeki örnekler de dikkate alındığında eski Özbek Türkçesinde uzun ünlü bulunmamaktadır. O harfi ise yarı uzun ünlüdür. Arapça ve Farsçada uzun ünlü bulunmaktadır ve inceleme kısmında bu daha net görülmektedir. ʾ و ى harfleri uzun ünlüleri ifade etmek için kullanılmıştır.

2.2.1. Ünlüler

Arap Harfli Özbek Alfabesi Ünlüler			
Harf	Ses değeri	Harf	Ses değeri
(ʾ) ʾ	a, o, e	و	e
و	u, o'	ى	i, e

2.2.1.1. /a/ ünlüsünün yazılışı

Eserde *a* ünlüsü, *elif* (ʾ), *medli elif* (ʾ) ve *ayın harfinin üstüne üstün* (fetha) (ع) işareti konularak yazılmıştır.

Ön seste /a/ ünlüsünün yazılışı

Ön seste *a* ünlüsü *elif* (l), *medli elif* (l̇) ve *ayın harfinin üstüne üstün* (fetha) (ع) işareti konularak yazılmıştır.

Özbekçe kelimelerde: ايتدى *aytdi* *söyledi* (16), آلدی *aldi almak* (28), آليشگا *alishga almak* (33)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: أرض > أرض *arz yer, zemin* (48), أول > avval *önce* (13), أحمد > Ahmad *Ahmad* (13), عظیم > azim *azim* (11), عدالت > adolat *adalet* (11), الله > Allah *Allah* (59), أدب > adab *terbiye* (11), أحوال > ahvol *hâl* (40), ألفباء > alifbo *alfabe* (28)

Farsça: انر > anor *nar* (13)

İç seste /a/ ünlüsünün yazılışı

İç seste *a* ünlüsü daima *elif* (l) ile yazılmıştır. Arapça ve Farsça kelimelerde imla kuralı olarak kısa ünlüler yazılmaz. Bu nedenle Arapça ve Farsça kelimelerde *a* sesini ifade etmek için bazı örneklerde *üstün* kullanılmıştır.

Özbekçe kelimelerde: يولبارس *yo'lbars kaplan* (15), يوراك *yurak kalp* (16), يىلكان *yelkan yelken* (16), ياشىل *yashil yeşil* (16), ياشين *yashin yıldırım* (16)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: مقام > maqom *yer, görev* (27), دَفْتَر > daftar *defter* (11), قَلَم > qalam *kalem* (11), امة > ummat *ulus, kavim* (13), قمر > qamar *ay* (26), مَسْجِد > masjid *cami* (35)

Farsça: شفت آلو > shaftolu *şeftali* (27), دلبر > dilbar *gönül çelen* (28), بهاء > baho *değer, paha* (31), هنر > hunar *hüner* (31), هوا > havo *hava, yel* (31)

Son seste /a/ ünlüsünün yazılışı

Son seste *a* ünlüsü *elif* (l) ile bazen de *güzel he* (◌e) ile yazılmıştır.

Özbekçe kelimelerde: آنا و اوتا ota va ona *baba ve anne* (10), آپا opa *abla* (19), توغرىسىدا to'g'risida *hakında* (55), ياشا yasha *yaşamak* (62), انچه ancha *birkaç, oldukça* (80)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: اضافة > izofa *ekleme, ilişkilendirme* (14), دقيقه > daqiqa *dakika* (16), حاشيه > hoshiya *marj, eklenti* (38)

Farsça: خانه > xona *ev, konut* (12), آشنا > oshna *aşina* (62)

2.2.1.2. /o/ ünlüsünün yazılışı

Eserde *o* ünlüsü, *elif* (l), *medli elif* (l̂) ve *ayn –elif* (ع) harfleriyle imla kurallarına uygun olarak öncesindeki ve sonrasındaki harfe bitişik veya ayrı olarak yazılmıştır.

Ön seste /o/ ünlüsünün yazılışı

Eserde *o* ünlüsü ön seste *medli elif* (l̂) ve *ayn –elif* (ع) harfleriyle yazılmıştır.

Özbekçe kelimelerde: آق oq *beyaz* (13), آغىر log'ir *ağır* (94), آى oy *ay* (13), آو ov *av* (13), آش osh *yemek* (13), آز oz *az* (8), آيدىن oydin *aydın, açık* (15), آت ot *ad, isim*

Alıntı kelimelerde:

Arapça: عالم > olim *bilim adamı* (13), عادل > odil *doğru, adalet sahibi* (13), عائلة > oila *aile* (69)

Farsça: آسمن osmon *gökyüzü* (13), آباد obod *imar* (13), آزاد ozod *özgür* (13), آواز ovoz *ses* (10), آب ob *su* (17), آفتاب oftob *güneş* (25)

İç seste /o/ ünlüsünün yazılışı

Eserde *o* ünlüsü iç seste *elif* (l) ile yazılmıştır.

Özbekçe kelimelerde: باى boy *zengin* (15), ياز yoz *yaz* (16), ياش yosh *genç, taze* (16), تاش tosh *taş* (21)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: سياسى > siyosiy *politikaya mebni* (15), اقتصاد > iqtisodiy *ekonomi* (15), سىر sirdosh *sırdaş* (22)

Farsça: اوستاد > أستاذ ustoz *bilgi ve zanaat sahibi* (21), نان > نان non *ekmek* (24)

Son seste /o/ ünlüsünün yazılışı

Kelime sonunda çoğunlukla *elif* (ا), *ye* (ی) bazen de *güzel he* (ه) ile yazılmıştır.

Alıntı kelimelerde:

Arapça: ابتداء > ابتدا *ibtido başlama* (19), موسى > موسی Muso Musa (14), حتى > حَتَّى hatto *hatta, bile* (14), تقوى > تقوى taqvo *günahtan sakınma* (14)

Farsça: دانه > دانه dono *tohum, tane* (13), دارا doru Darius, eski İran Kralı (10)

2.2.1.3. /e/ ünlüsünün yazılışı

Eserde *e* ünlüsü kelime başında *elif + ye* (اِ) harfi ile yazılmıştır. *Ye* (ی) harfi kelime ortasında veya sonunda ünsüzlerden sonra geldiğinde her zaman *i* veya *e* (ye) sesini ifade eder.

Ön seste /e/ ünlüsünün yazılışı

Eserde *e* ünlüsü kelime başında *elif + ye* (اِ) harfi ile ifade edilir.

Özbekçe kelimelerde: ایشیک eshiq *kapı* (15), ايکين ekin *ekili* (16), ايټيك etik *çizme* (16)

İç seste /e/ ünlüsünün yazılışı

Eserde *e* ünlüsü iç seste *ye* (ی) harfi ile yazıda gösterilmektedir.

Özbekçe kelimelerde: سين sen *sen* (15), مين و سين men va sen *ben ve sen* (10), تيرماق termoq *almak* (15), يىلکان yelkan *yelken* (16), نىچە necha *ne kadar* (80), كىچە kecha *gece, dün* (80)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: يَتِيم yetim *babasız* (16), حُرْمَة > بی حرمت behurmat *hürmetsiz, saygısız* (89).

Farsça: مادر بی > مادور بی bemador *annesiz* (89), بها بی > بها بی bebaho *değersiz* (89).

Son seste /e/ ünlüsünün yazılışı

Bir örnekte son seste *ayın* (ع) harfinin telaffuzdaki değeri *e* sesidir.

Alıntı kelimelerde:

Arapça: تابع > تابع tobe(‘) *uyruk* (41)

2.2.1.4. /i/ ünlüsünün yazılışı

Eserde *i* ünlüsü, *ye* (ي) harfi ve *elif* (ل), *ayın* (ع) harfinin altına *esre* (zir) işareti konularak yazılmıştır.

Ön seste /i/ ünlüsünün yazılışı

Ön seste *i* ünlüsü *elif* + *ye* (اي) ile yazılmıştır. Arapçadan alınan kelimelerde, kelime başında *elif* (ل) kullanılmıştır.

Özbekçe kelimelerde: ايستاك istak *arzu* (15), ايجره ichra *içte, içeride* (80), ايت it *köpek* (18)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: اقرار > اقرار iqror *itiraf etme, onaylama* (12), اسلام > اسلام islom *islamiyet* (13), ابتداء > ابتداء ibtido *doğuş* (13), اضافة > اضافة izofa *ekleme* (14), اكرام > اكرام ikrom *ikram* (12), علم > علم ilm *eğitim* (12), عشق > عشق ishq *aşk* (12), اظهار > اظهار izhor *gösterme* (14)

İç seste /i/ ünlüsünün yazılışı

İç seste *i* ünlüsü *ye* (ي) ile bazı kelimelerde ise kendinden önceki harfin altına *esre* işareti konularak yazıda gösterilmiştir.

Özbekçe kelimelerde: بيز biz *biz* (15), سين sen *sen* (15), ايدين oydin *açık* (15), تيرماق termoq *toplamak* (15), قيز qiz *kız* (15), استخان ustixon *omurga* (13), بىلا bila *ile* (80), تىنىم tinim *dinlenme* (16)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: حرص > حرص hirs *hurs* (12), حكيم > حكيم hakim *bilge* (57)

Farsça: امید > امید *umid umut* (14)

Son seste /i/ ünlüsünün yazılışı

Son seste *i* ünlüsü *ye* (ی) harfi ile gösterilmiştir. *Ye* harfi Arapça kelimelerin sonuna gelip *iy* ses grubunu karşılar.

Özbekçe kelimelerde: کابی *kabi gibi* (70), ایشچی *ishchi işçi* (79)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: أدبیات > ادبی *adabiy edebî* (15), اقتصاد > اقتصادی *iqtisodiy iktisadî* (15), لطفی > لطفی *Lutfiy Lütfî* (15), صوفی > صوفی *so'fi sofû* (16)

2.2.1.5. /u/ ünlüsünün yazılışı

Eserde *u* ünlüsü ön seste *elif+vav* (و) ile, iç ve son seste *vav* (و) harfi ile yazılmıştır. Alıntı kelimelerde bazı örneklerde hareke kullanıldığı görülmektedir.

Ön seste /u/ ünlüsünün yazılışı

Ön seste *u* ünlüsü *elif+vav* (و) ile yazılmıştır. Alıntı kelimelerde *ayın* (ع) ve *elif* (ل) harflerinin üstüne hareke getirilerek *u* ünlüsünün ifade edildiği örnekler de vardır.

Özbekçe kelimelerde: اولوغ *ulug' büyük* (14), اوزوم *uzum üzüm* (10), اوزون *uzun uzun* (10)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: أفق > أفق *ufq ufuk* (14), عضو > عضو *uzv kas* (14), عذر > عذر *uzr öziir* (12)

Farsça: استاذ > استاذ *ustoz usta* (14), امید > امید *umid umut* (12),

İç seste /u/ ünlüsünün yazılışı

İç seste *u* ünlüsü *vav* (و) ile yazılmıştır.

Özbekçe kelimelerde: يازودان *yozuv yazi, yazit* (71), کوچ *kuch güç* (66), قولاқ *quloq kulak* (87), يوز *yuz yüz* (15)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: اُصول > أصول usul *yöntem* (14), عُموم > عموم umum *genel olarak* (14), مُلك > ملک mulk *mal, mülk* (12)

Farsça: هُنر > هنر hunar *marifet* (12)

Son seste /u/ ünlüsünün yazılışı

Son seste *u* ünlüsü vav (و) ile yazılmıştır

Özbekçe kelimelerde: اويقو uyqu *uyku* (14), بو bu *bu* (87), شو shu *şu* (47)

2.2.1.6. /o' / ünlüsünün yazılışı

Eserde *o'* ünlüsü ön seste *elif+vav* (ا و) ile, iç seste vav (و) harfi ile yazılmıştır. Eserde son seste örnek bulunmamaktadır.

Ön seste /o' / ünlüsünün yazılışı

Ön seste *o'* ünlüsü *elif+vav* (ا و) ile yazılmıştır.

Özbekçe kelimelerde: اوردك o'rdak *ördek* (10), اوريك o'rik *kayısı* (10), اوت o't *alev, ateş* (10), اوق o'q *ok* (10), اوراق o'roq *orak, tırpan* (10)

İç seste /o' / ünlüsünün yazılışı

İç seste vav (و) ile yazılmıştır.

Özbekçe kelimelerde: گوشت go'sht *et* (9), توپ to'p *top, yığın* (20), بولدى bo'ldi *olmak* (123), كوزینگ ko'z *göz* (129)

Alıntı kelimelerde:

Farsça: دوست > دوست do'st *dost* (21), پوست > پوست po'st *kabuk, zar* (10)

2.3. Ünsüzlerin İmla Özellikleri

Özbek Türkçesinde, Türkçe kelimelerde, Arap alfabesinde bulunan *peltek se, ze, sad, dat, tı, zı* “ظ, ط, ض, ص, ذ, ث” harfleri kullanılmamıştır. Bu harfler sadece alıntı kelimelerde yer alır. 1921’de eski Özbek alfabesi ıslah edildikten sonra bu harfler alfabaden çıkarılmıştır.

2.3.1. Ünsüzler

Arap Harfli Özbek Alfabesi Ünsüzler			
Harf	Ses değeri	Harf	Ses değeri
ب	b	ض	z, d
پ	p	ط	t
ت	t	ظ	z
ث	s	ع	‘
ج	j (c)	غ	g‘
چ	ch	ف	f
ح	h	ق	q
خ	x	ك	k
د	d	گ	g
ذ	z	ل	l
ر	r	م	m
ز	z	ن	n
ژ	j	و	v
س	s	ه	h
ش	sh	ی	y
ص	s		

2.3.1.1. /b/ ünsüzünün yazılışı

Eserde *b* ünsüzü *be* (ب) ile yazılmıştır. Kelime önü, içi ve sonunda bu harf kullanılmıştır.

Ön seste /b/ ünsüzünün yazılışı

Ön seste *b* ünsüzü *be* (ب) ile yazılmıştır.

Özbekçe kelimelerde: باشى boshi *baş, kafa, lider* (132), بىرلەن birlan *bile* (99), بار bor *var* (99), بوش bo’sh *boş* (36)

Alıntı kelimelerde:

Farsça: بازار > بازار bozor pazar, çarşı (18)

İç seste /b/ ünsüzünün yazılışı

İç seste *b* ünsüzü *be* (ب) ile yazılmıştır.

Özbekçe kelimelerde: bobobobo dede (17)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: رباب > رباب rubob rebab, bir tür saz (17), سبب sababdin gerekçe (99),
بلبل > بلبل bulbul bülbul (27), ابرار > ابرار abrar hayırlı, iyi (18)

Farsça: دلبر > دلبر Dilbar “Dilber” (28)

Son seste /b/ ünsüzünün yazılışı

Eserde *b* ünsüzü son seste *be* (ب) ile yazılmış, *-b*, *-ib* zarf-fiil eki ve alıntı kelimelerin yazılışında kullanılmıştır.

Özbekçe kelimelerde: کوپلاб ko‘plab çokça (79), بېرىب berib verip (99), بولوب bo‘lib olup (99), يازىب yozib yazıp (99), كورگوزىپ ko‘rgizib gösterip (99), كورساتىپ ko‘rsatib gösterip (43)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: طالب > طالب talab isteme (57), طالب > طالب tolib talep eden, dileyen (57)

2.3.1.2. /j (c)/ ünsüzünün yazılışı

Eserde *j(c)* ünsüzü *cim* (ج) ve *je* (ج) ile yazılmıştır.

Ön seste /j (c)/ ünsüzünün yazılışı

Alıntı kelimelerde:

Arapça: جبر > جبر jabr sentez, üstünlük (36), جفا > جفا jafo cefa (60), جناب > جناب janoblari bir saygı deyimi (56), جمله > جمله jumla cümle (64)

Farsça: > جهان cihan *dünya* (130), > جوجه jo'ja *yavru, civciv* (35), > جان jonsiz *cansız* (44), > جانوار jonivorlar *canavar, yaratık* (45)

İç seste /j (c)/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: > بازارى bajar- *becermek, kotarmak* (55)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: > عَجَائِب tijorat *ticaret* (36), > تِجَارَت mujda *iyi haber* (56), > مُژده ajoyib *tuhaf şeyler* (69), > مَجْمُوع majlis *meclis, sohbət toplantısı* (69), > مَجْمُوع majmu' *toplu, toplanmış* (43), > عَجَب ajab *acayip, şaşırtıcı* (40), > مَسْجِد masjid *mescit* (35)

Son seste /j (c)/ ünsüzünün yazılışı

Alıntı kelimelerde:

Arapça: > فَلَاح iloj *çare* (60), > عِلَاج falaj *özürlü, felç* (36), > فَلَاح

Farsça: > گنج ganj *hazine, define, zenginlik* (37)

2.3.1.3. /ch/ ünsüzünün yazılışı

Eserde *ch* harfi daima *çim* (چ) ile yazılmıştır.

Ön seste /ch/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: > چومچوق chumchuq *serçe* (37), > چول chol *yaşlı adam* (37), > چيرايلى chiroyli *güzel* (64), > چيزديم chizdim *çizdim* (79)

İç seste /ch/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: > ايچكى echki *keçi* (37), > ايشچى ishchi *işçi* (79), > اۇچۇن uchun *için* (79), > اىچگان ichgan *içen* (82), > باشىمچە boshimcha *başım gibi* (94), > اوقۇچى o'quvchi *öğrenci* (47)

Alıntı kelimelerde:

Farsça: اگرچه > agarcha eğer (37), چراغ chirog'i kandil lamba (105)

Son seste /ch/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: اوچ uch üç (10), چىققاچ chiqqach bitince, چىكىنچا, vurunca (79), شونچ shunch bunca, bu kadar (47)

Alıntı kelimelerde:

Farsça: هيچ > hech hiç (86)

2.3.1.4. /d/ ünsüzünün yazılışı

Eserde ön seste, iç seste ve son seste bulunan *d* ünsüzü daima *dal* (د) harfi ile yazılmıştır.

Ön seste /d/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: دېمىشلار demishlar demişler (36), دروازه darvoza kapı (64), دېدى dedi dedi (59)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: ديوانىمى divonimni divanımı (86)

Farsça: دشمن / دشمن dam nefes alma, dinlenme (30), دشمن dushman düşman (30), دم > dam dam nefes alma, dinlenme (33), دارا doro Dara, hükümdar, melik (10), دانه > dona tane (65), دريالار > daryolar deryalar, denizler (48), داستان > dostonning “destanın” (65)

İç seste /d/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: ياردىم yordam yardım (36), شۇنداي shunday şöyle, böyle (36), اتادور otadir atadır (19), باردى bordi vardı (19), هندىستاندا Hindistonda Hindistanda (77), تاپمادىق topmadik bulmadık (76)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: عَدَالَت > دالت غ adolat *adalet* (11), آدَب > آدب adab *terbiye* (11), مَدْرَسَه > مدرسه *madrasa ders yeri, okul* (42)

Farsça: سَردار serdor *önder, komuttan* (20), بَندى bandi *esir, tutsak* (33), مَند, هنر مندلاردير *hunarmandlardir hünerlidirler* (36), پادشاه podshoh *padişah* (76)

Son seste /d/ ünsüzünün yazılışı

Alıntı kelimelerde:

Arapça: احد > أَدَحْ Ahmad Ahmet (13), احمد > أحمد taraddud *tereddüt* (82), *Ahad* (13), *Ahad* (13), *taqlid* > تَقْلِيد *taqlid taklit* (49)

Farsça: شاد > شاد shod *memnun* (36), اُمید > اُمید umid *umut* (12), اُستاد > استاد ustad *usta* (36)

2.3.1.5. /f/ ünsüzünün yazılışı

Özbek Türkçesinde ses taklidi ve alıntı kelimelerde bulunabilen *f* ünsüzü eserde *fe* (ف) ile yazılmıştır.

Ön seste /f/ ünsüzünün yazılışı

Alıntı kelimelerde

> فالج, fatvo fetva (14) فتوا > فتوى, fonus lamba, ışıklar, fener (25) فانوس > انوس Arapça:
 foiz faiz, yüzde (58) فايض > فائض, falaj falaj özürlü, felç (36)

İç seste /f/ ünsüzünün yazılışı

Alıntı kelimelerde:

Arapça: > مُصْطَفَى, ufq ufuk (14), أفق, > ufplat birlikte, alışma, görüşme (14), ألفت > ألفت
> دار الفنون, دار الفنون (58), صفا > صفاء, safo temiz, saf, sefa (14), مصطفى mustofo Mustafa
dorul funun Üniversite (70)

Son seste /f/ ünsüzünün yazılışı

Alıntı kelimelerde:

Arapça: حَرْف > حرف harf *harf* (39), صَرْف > صرف sarf *döndürme, çevirme* (58)

2.3.1.6. /g / ünsüzünün yazılışı

Eserde *g* ünsüzü eserde daima *gef* (گ) ile yazılmıştır.

Ön seste /q/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: گوزل go'zal *güzel* (49), گوشت go'sht *et* (9), گاپنى gapni *sözü, cümlesi* (56), بولگان bo'lgan *olan* (44)

Alıntı kelimelerde:

Farsça: گل > گل gul *çiçek* (34), گلاب > go'lob *gül suyu* (34)

Batı kökenli: گىلاس gilos *kiraz* (32)

İç seste /q/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: بۈگۈن bugun *bugün* (9), سۈزىگا so'ziga *sözüne* (49), كۈيگان kuygan *yanık* (56), اۈزگالار o'zgalar *başkaları* (49), اېشىتماگان eshitmagan *duymayan* (77), بولماگىل bo'lmagil *olma* (33), كىرگان kirgan *giren* (35)

Alıntı kelimelerde:

Farsça: مۇژگان > mujgan *kirpik* (57),

Son seste /q/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: برگ barg *yaprak* (32), انىنگ aning *onun* (48)

2.3.1.7. / g' / ünsüzünün yazılışı

Eserde *g'* harfi *g'ayn* (غ) ile yazılmıştır.

Ön seste /g'/ ünsüzünün yazılışı

Alıntı kelimelerde:

Arapça: غنى > غنى g'ani zengin (44)

Farsça: غنچه > غنچه g'uncha gonca (43),

İç seste /g'/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: ايلغر ilg'or gelişmiş, ilerici, öncü (15), يالغان yalg'on yalan (77), اوغلى o'g'li oğlu (77), اوغلانلاری o'glanlari oğulları (77), دوداغى dudog'i dudağı (63), توغرى to'g'ri doğru (94), آغیردور og'irdir ağırdır (94), يовга yovg'a düşmana (76)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: مغرب > مغرب mag'rib batı (44)

Farsça: پیغمبر > پیغمبر payg'ambar peygamber (94), باغبان > باغبان bog'ban bahçıvan (63)

Son seste /g'/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: تاغ tog' dağ (43), اولوغ ulug' büyük, yüce (14)

Alıntı kelimelerde:

Farsça: باغ > باغ bağ bahçe (63)

2.3.1.8. /h/ ünsüzünün yazılışı

Eserde *h* ünsüzü *he* (ه) va *ha* (ح) ile ön, iç ve son seste yazılmıştır. Genellikle Arapça ve Farsça alıntı kelimelerde kullanılmıştır. Telaffuzda ve yazıda iki harf de *h* sesini ifade eder.

Ön seste /h/ ünsüzünün yazılışı

Alıntı kelimelerde:

Arapça:

(ح) ile: حق > حق haq hak (39), حقیقت > حقیقت haqiqat gerçek (61)

Farsça:

(ه) ile: هُنَر > هنر hunar meslek, hüner (31), هر > هر har her (31), هم > هم ham ayrıca, birlikte (31), هَوَا > هوا havo hava, esinti (31)

İç seste /h/ ünsüzünün yazılışı

Alıntı kelimelerde:

Arapça:

(ه) ile: جَهَالَت > jaholat cehalet (36)

حَرَارَت, رَحْمَت > rahmat merhamet (40), أَحْوَال (حال) > ahvol haller (40), حَرَارَتِینِ > haroratini hararetini (44)

Farsça:

(ه) ile: بَهَار > bahar bahar (30), بَہَا > baho değer (31), جَہَان > cihan dünya (130)

Son seste /h/ ünsüzünün yazılışı

Alıntı kelimelerde:

Arapça:

مَدَاح > maddoh meddah (71), صَلَاح > saloh uzlaşma, uyum (39), سِلَاح > silah (38), مَدَّاح > maddoh meddah (71)

Farsça:

(ه) ile: مَہ/ماہ > moh ay (30), پادشاه > podshoh padişah (77)

2.3.1.9. /x/ ünsüzünün yazılışı

Eserde x ünsüzü xe (خ) ile yazılmıştır.

Ön seste /x/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: خان xon hükümdar (76), خیل xil çeşit, tür (71)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: خَلْقِ > خَلْقِimiz xalqimiz *halkımız* (34), خَسِيس > خَسِيس xasis *hakir, soysuz* (63)

Farsça: خانه > خانه xona *oda, ev* (12), خُدا > خُدا xudo *Allah, Tanrı* (76)

İç seste /x/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: توختالینگ > to'xtaling *durun* (70), اوخلاگان > uxlagan *uyuyan* (62)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: تَخْمِيناً > تَخْمِيناً taxminan *tahminen* (69), خَرَابَه > خَرَابَه xaroba *harabe* (62)

Farsça: تَخْت > تَخْت taxt *taht* (34)

Son seste /x/ ünsüzünün yazılışı

Alıntı kelimelerde:

Arapça: تَارِيخ > تَارِيخ tarih (76)

Farsça: خِرْمَنِ > خِرْمَنِ xirmon *harman* (64)

2.3.1.10. /q/ ünsüzünün yazılışı

Eserde *q* ünsüzü *kaf* (ق) ile yazılmıştır.

Ön seste /q/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: قِزِيل qizil *kırmızı* (16), قِيِيْن qiyin *sonra* (16), قِز qiz *kız* (15), قِيلْمَق qilmoq *yapmak* (76), قِيلُور qilur *yapar* (60), قُولِين qo'lin *qolunu, elini* (60), قَايْتَا qayta *tekrar* (62), قُولَاق quloq *kulak* (37), قِش qish *kış* (45),

Alıntı kelimelerde:

Arapça: قَلْعَه > قَلْعَه qal'asida *kalesinde* (75), قَانُونِ > قَانُونِ qonuniy *kanunî* (76), قِصَاص qissas *ödeşme* (47)

İç seste /q/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: توقوب to'qib *döküp* (75), توقوزینچی to'qqizinchi *dokuzuncu* (77),
القیش olqish *alkış* (61), باشقه boshqa *başka* (36)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: فَقَط faqat *yalnız, ancak* (63), مُقَدَّس muqaddas *kutsanmış, mukaddes*
(35), وَقْت vaqtlarimda *zamanlarımda* (36)

Son seste /q/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: تيرماق termoq *dermek, toplamak* (15), قوشلوق qushluq *gün*
doğumundan sonraki zaman (75), يوق yo'q *yok* (77), يپراق yaproq *yaprak* (62), تاووق
tovuq *tavuk* (36), ساووق sovuq *soğuk* (45)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: أُفُق ufq *ufuk* (14), عَقْل aql *akıl* (63)

2.3.1.11. /k/ ünsüzünün yazılışı

Eserde *k* ünsüzü *kef* (ك) ile yazılmıştır.

Ön seste /k/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: كيم kimke *kime* (43), كورساتوب ko'rsatib *gösterip* (43), كوشش
ko'shish *hareket* (35), كوپ ko'p *çok* (87), كون kun *gün* (87), كورا ko'ra *kıyasla, göre*
(86), كاتتا katta *büyük, yüce* (36)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: كِتَاب kitob *kitap* (31), كَلِمَة kalima *kelime* (12)

İç seste /k/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: كيراك دور kerakdir *gerekir* (87), سىكيزینچی sakkizinchi *sekizinci*
(86), تىكانسىز tikansiz *dikensiz* (36), تىرىكلىك tiriklik *canlılık* (36)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: اكرام > اكرام Ikrom onur (12), مذكور > مذکور mazkur zikredilen, anılan (87), ممكن > ممكن mumkin mümkün (86)

Farsça: شکسته > شکسته shikasta kırık (86)

Son seste /k/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: يوراک yurak kalp (16), ایشیتماک eshitmak işitmek, duymak (87), اشک eshik kapı (86)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: ادراك > ادراك idrok idrak, anlama (43), ملك / ملك > ملك mulk sahip olunan şey, (12)

Farsça: پاک > پاک pok pak, temiz (43),

2.3.1.12. /l/ ünsüzünün yazılışı

Eserde *l* ünsüzü daima lam (ل) ile yazılmıştır.

Ön seste /l/ ünsüzünün yazılışı

Alıntı kelimelerde:

Arapça: لطفى > لطفى Lutfiy Lütfî (15)

Farsça: لاله > لاله lola lâle (30)

İç seste /l/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: بابالاریمیز bobolarımız babalarımız (36), билادилар biladilar bilecekler (29), ىلىق iliq ılık (30), بىلىم bilim bilgi, bilim, kültür (32), توشونماسلار tushunmaslar düşünmezler (32), ايتدىلار aytdilar söylediler (33), بىلان bilan ile (33), اولدىرماق o'ldirmoq öldürmek (33)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: ألوان > elvan suretler, renkler (30)

Son seste /l/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: تىل til dil (61)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: بلبل > bulbul *bülbü*l (10), مقبول > maqbuldir *kabul edilmiştir*, benimsenmiştir (28)

2.3.1.13. /m/ ünsüzünün yazılışı

Eserde *m* ünsüzü *mim* (م) ile yazılmıştır.

Ön seste /m/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: مين men ben (87), مينگ ming bin (74), مانابو manabu işte bu (23)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: مُعَلِّم معلم muallim öğretmen (57), مُنَظَّرَه مناظره munozara tartışma (57), مَنْظَرَه منظره manzara manzara (57), مَظْلُوم مظلوم mazlum mazlum (58), مَعْرِفَت معرفت ma'rifat hüner, beceri (58), مَشَقَّت مشقت mashaqqat zorluk, güçlük (65)

İç seste /m/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: توماندور tumandir *dumandır* (62), تينماي tinmay *dinlemez* (60), تamar damlar (59), كيمسه kimsa kimse (83)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: عِمَارَت عمارت imorat (27), قَمَر قمر qamar ay (27), شَمَال شمال shamol rüzgar (27), رَحْمَت رحمت rahmat esirgeme, merhamet (60), بایندیرلیک bayındırlık (41)

Son seste /m/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: قدم qadam *adım* (132), كيم kim *kim* (133)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: تعلیم > تَعْلِيم ta'lim *eğitim* (57), عالم > عَالِم olim *bilim insanı* (57), علم > عِلْم ilm *bilim, bilgi* (57), جمع > جَمْع cam' *toplanma, topluluk* (58)

Farsça: نامين > نام nomin *ismin, adın, namın* (59), گيلام > كَلِيم gilam *yaygı* (75)

2.3.1.14. /n/ ünsüzünün yazılışı

Eserde *n* ünsüzü *nun* (ن) ile yazılmıştır.

Ön seste /n/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: نېما nima *ne* (61), نارسا narsa *şey, nesne* (63)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: نافع > نَفْع naf(‘) *kişisel kazanç, yararlı* (41), نظر > نَظَر nazar *bakmak* (57), نصيحت *nasihat* (57), نصيحتنى > نَصِيحَتِ nihoyat *nihayet, sonunda* (63), نصيحتنى > نَصِيحَتِ nasihatni *nasihati* (61), نهايت > نِهَآيَت nihoyat *nihayet, sonunda* (63)

Farsça: نامرد > نامردلاردا nomardlarda *mert olmayanlar* (63)

İç seste /n/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: اولارنىڭ ularning *onların* (60), قانىڭدا qoningda *kanında* (61), شوندا shunda *böylece* (61), باغلانور bog'lanir *bağlanır* (61), يورتىندا yurtinda *yurdunda* (77), انىقلىك aniqlik *kesinlik, netlik* (71)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: مُناظَرَة > مُناظَرَة munozara *tartışma* (57), سَبَب > سَبَب sababdan *sebepten* (63), مَانِي > مَانِي maniy *mani, vecizeler* (87)

Son seste /n/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: قىيىن qiyin sonra (16), ياشىن yashin yıldırım (16), قولىن qulin kulun, kölen (60), اورگان o'rgan öğren (60), يامان yomon kötü, fena (63)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: فراوان > فرعون firavan firavun (60)

Farsça: جهان > شیرین shirin tatlı (60), jahon dünya (130), شیرین

2.3.1.15. / ng / ünsüzünün yazılışı

Eski Özbek Türkçesinde *ng* ünsüzü *ng* (نگ) veya *ing* (ینگ) ses grubu ile gösterilmiştir. 1921 yılında Arap harfli Özbek alfabesi ıslah edilmiştir. Islah edilen alfabede *ng* (نگ) veya *ing* (ینگ) ses grubu, ك veya گ harfleri ile gösterilmiştir. Bu harf ön seste bulunmaz. Bu ses Özbekçede Türkçe eklerin yazımında kullanılır.

İç seste /ng/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: قىلمانگىز qilmangiz yapmayınız (65), O'zbekistonga O'zbekistana (65),

Son seste /ng/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: مېنىڭ mening benim (65), يۈرىڭ yuring yürüyün (102), تانگ tong sabah, şafak (102), آلىڭ oling alın (61), چانگ chang toz (66), كوزىڭ ko'zing gözün (50), چىزىڭ chizing çiziz (67)

2.3.1.16. /p/ ünsüzünün yazılışı

Eserde *p* ünsüzü *pe* (پ) ile yazılmıştır.

Ön seste /p/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: پىشىرور pishirir pişirmek (22)

Alıntı kelimelerde:

Farsça: پير > پير pir yaşlı adam, şeyh (32), پرواز pervozdadir pervaz (27), پرورشگا > پرورش paydo ortaya çıkma (34), پامبوқ paxta pamuk (34), پيدا > پيدا paydo ortaya çıkma (34), parvarishga besleme, terbiye (36), پاک > پاک pok pak, temiz (43), پا / پای po ayak (96), پدر > پدر padar ata, baba (96)

İç seste /p/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: آبا opa kız kardeş, abla (19), اپپاق oppoq bembeyaz (79), ياپيқ yopiq kapalı (79), کوپریک ko'prik köprü (78), اوپوب o'pib öpüp (87)

Son Seste /p/ Ünsüzünün Yazılışı

Özbekçe kelimelerde: توپ tup top (20), تاپ top- bulmak (86), قوپ qo'p- kopmak, ayrılmak (86), کوپ ko'p çok (32)

2.3.1.17. /r/ ünsüzünün yazılışı

Eserde ön seste alıntı kelimelerde örneğine rastlanan *r* ünsüzü *ra* (ر) ile yazılmıştır.

Ön seste /r/ ünsüzünün yazılışı

Alıntı kelimelerde:

Arapça: رَحِم > رحم rahm merhametli (61), رَبَاب > rubob yayla çalınan bir çalgı (17), رُخْصَت > ruxsat izin (47)

İç seste /r/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: يولبارس yo'lbars kaplan (15), يوراك yurak kalp (16), اوزراق ozroq azıcık (79), قارا qora kara (79), يوقارى yuqori yukarı (47)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: اقرار > iqrar ikrar, itiraf (12), عَرْض > arz sunma, sunum (47), ضَرَر > zarar eksilme, hasar (47)

Son seste /r/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: تور tur dur (79), ايلار aylar kılmak, eylemek (43), بىر bir bir (47), بار bor var (17)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: عار > آر or ar, namus (7), عُمر > عمر umr ömür (12), اظهار > اظهار izhor gösterme (14), قَدْر > قدر qadar kader (47)

2.3.1.18. /s/ ünsüzünün yazılışı

Arap alfabesine dayanan eski Özbek yazısında, s ünsüzünü *peltek se* (ث), *sin* (س), *sad* (ص) harfleri karşılamaktaydı. 1921 yılında Arap harfli Özbek alfabesi ıslah edilmiştir. Böylece *peltek se* ve *sad* harfleri yerine *sin* harfi kullanılmıştır. Eserde üç harfin kullanıldığı örnekler vardır. Türkçe kelimeler eserde *sin* ile yazılmıştır.

Ön seste /s/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: سوو suv su (20), سين sen sen (15), سوراب so'rab sorup (58), سونگ so'ng son (63), سانالگان sanalغان sanılan (65)

Alıntı kelimelerde:

Arapça:

(س) ile: سِرْدَاش > sirdosh sırdaş (22), سُلْطَان > sulton hükümdar (58)

(ص) ile: صَوْرَت > surat resim (57), صَنْعَت > san'at sanat (41)

(ث) ile: ثَابِت > sobit sabit (101), ثَانِيَه > soniya saniye (58)

İç seste /s/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: أَلْسَام alsam alsam (59), اِيككِيْسِي ikkisi ikisi (60), يَارَاشْسِين yarashsin yaraşsin (65)

Alıntı kelimelerde:

Arapça:

(57) tasavvur hayal, düşleme (57) tasvir hayal (57) تصوّر > تصوّر ile: (ص)

(58) masnavi mesnevi (58) مثنوی > مثنوی (53) asar eser (53) اثر > اثر ile: (ث)
(58) misal (58) مثال > وثيقة vasiqa vesika, belge (58) وثيقة

Farsça:

(13) osmon gökyüzü (13) آسمان > آسمن ile: (س)

Son seste /s/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: گیلان giloz kiraz (32)

Alıntı kelimelerde:

Arapça:

(12) hırs hırs حرص > حرص ile: (ص)

(53) suls üçte bir (53) حدیث > حدیث Hz. Muhammed'in söz ve davranışları (58), میراث > میراث meros miras (58), وارث > وارث voris varis (58), بحث > بحث bahs bahis (58)

2.3.1.19. /sh/ ünsüzünün yazılışı

Eserde sh ünsüzü şın (ش) ile yazılmıştır.

Ön seste /sh/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: شول şo'l şu (63), بۆیله böyle, şöyle (62)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: شمس > شمس shams güneş (25), شِدَّة shiddat hızla, sertlik, şiddet (22), شَرِبَت sharbat meyve suyu (21), شَفَاف shaffof şeffaf, saydam (71),

Farsça: شاد > شادlik shodlik mutluluk (43), شاگرد shogird çırak, öğrenci (36)

İç seste /sh/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: مشت musht yumruk (23), اشنا oshna aşina, ahbap (62), ياشا yasha yaşama (62), قىشلاقدا qishloqda kışın barınılan yerde (36)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: عشق > عشق ishq aşk (41), حاشیه > حاشیه hoshiya kenar, marj (38), مَشَقَّت > مَشَقَّت mashaqqat güçlük (71), تَشَبُّث > تَشَبُّث tashabbusgirişim, girişme (71)

Son seste /sh/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: ياش yosh genç (15), تاش tosh taş (21), كوشش ko'shish hareket (35), قىلىش qilish yapış (71), اونداش undosh benzer sesle biten söz veya cümle (71), سىۋىش sevish sevme işi (29), ایش ish iş (29)

2.3.1.20. /t/ ünsüzünün yazılışı

Arap alfabesine dayanan eski Özbek yazısında *t* harfini *te* (ت) ve *ta* (ط) harfleri karşılamaktaydı. 1921 yılında alfabe ıslah edildikten sonra *ta* harfi yerine *te* harfi kullanılmaya başlamıştır. Eserde her iki ünsüzün de kullanıldığı örnekler bulunmaktadır. Türkçe kelimelerde daima *te* ünsüzü kullanılmıştır.

Ön seste /t/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: تىنىم tinim yorulmaz (16), تىرماق termoq dermek, toplamak (15), تۆرت to'rt dört (33), تولاдор to'ladir (47)

Alıntı kelimelerde:

Arapça:

(ط) ile: طَلَب talab istek (57), طَالِب tolib talip (57)

(ت) ile: تَجْنِيس > تَجْنِيس tajnis cinas, iki manalı söz söyleme (16), تَرْبِيَة > تَرْبِيَة tarbiya yetiştirme, eğitme (37)

İç seste /t/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: ایتماق aytmoq *söylemek* (40), قاتنايدور qatnaydir *mensuptur, katılır* (42), erta *erken* (79), بېشتا beshta *beş tane* (79)

Alıntı kelimelerde:

Arapça:

(ت) ile: اقتصاد iqtisodiy *ekonomi* (15), تَشْكُر tashakkur *teşekkür* (33), نعمتларин ne'matların *nimetlerin* (43), حرارت حرارتینی haroratini *hararet, yanma* (44)

Farsça:

(ت) ile: ارستو Arastu *Arastu* (13), استاد *ustoz bilgi ve zanaat sahibi* (35)

Son seste /t/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: اوت o't *ateş, alev, od* (19), ایت it *köpek* (18)

Alıntı kelimelerde:

Arapça:

(ط) ile: خَطَّاط xattot *hattat* (49)

توت tut *dut* (23), طَبِيعَت tabiat *doğa* (63), طَاقَت toqat *sabır, tahammül* (101), طَاقَت طَاقَت ile: (ت) >

2.3.1.21. /v/ ünsüzünün yazılışı

Eserde v ünsüzü vav (و) ile yazılmıştır.

Ön seste /v/ ünsüzünün yazılışı

Eserde Özbekçe kelimelerde ön seste v ünsüzü tespit edilememiştir.

Alıntı kelimelerde:

Arapça: و va ve (65), وَطْن vatan *vatan* (65), وَفَاسِيز vafosiz *vefasız* (65), وَاَلِي voliy *vali* (33), وُزَرَاء vuzaro *vezir* (29), وَاَلِي >

İç seste /v/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: داوان dovon *geçit* (10)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: مَوْسِم > مؤسِم mavsum *mevsim* (23), مَوْزُون > موزون mavzun *dengeli, ölçülü* (28), دَوْلَت > دولت davlat *devlet* (122), مُصَوِّر > مصور musavvir *ressam* (57), ذَوْق > ذوق zavq *tatma, tat, lezzet* (54)

Son seste /v/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: آو ov av (9), يَو yov *düşman* (10)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: عُضْو > عضو uzv *eklem, organ* (14)

Farsça: ديو > دیو dev *olağanüstü özelliklere sahip masal yaratığı* (34)

2.3.1.22. /y/ ünsüzünün yazılışı

Eserde y ünsüzü ye (ی) ile yazılmıştır.

Ön seste /y/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: يوراك yurak *kalp* (16), ياز yoz yaz (16), ياشیل yashil *yeşil* (16), ياشین yashin *yıldırım* (16), يېلکان yelkan *yelken* (16), يازاردی yozordi *yazardı* (20), يانا yana *yine, tekrar* (78), يورت yurt *yurt* (29), يوزيدان yuzidan *yüzünden* (30), ياشليکدا yashilikda *gençlikte* (36), يوقدور yo'qdir *yoktur* (54)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: يَتِيم > يتيم yetim *yetim* (16)

İç seste /y/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: ایتدی aytdi *söyledi* (16), قییین qiyin sonra (16), سایرار sayrar *öter* (30), بوندایین bundayin *böyle* (38), قاتنایدور qatnaydir *katılır* (42), کییین keyin sonra, *sonradan* (52)

Alıntı kelimelerde:

Arapça: عید > عید iyd *bayram* (41), طَیر > طَیرtayr *kuş* (51)

Son seste /y/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: بوغداى bug‘doy *buğday* (10), اوى uy ev (15), اى oy ay (13)

2.3.1.23. /z/ ünsüzünün yazılışı

Arap alfabesine dayanan eski Özbek yazısında z harfini zel (ذ), ze (ز), zad (ض), za (ظ) harfleri karşılılamaktaydı. 1921 yılında alfabe ıslah edilince *zad*, *za* ve *zel* harflerinin yerine *ze* harfi kullanılmaya başlamıştır. Eserde her dört ünsüzün de kullanıldığı örnekler bulunmaktadır. Eserde, Türkçe kelimeler daima *ze* ünsüzü ile yazılmıştır.

Ön seste /z/ ünsüzünün yazılışı

Alıntı kelimelerde:

Arapça:

ذاتینگدا > ذات zikr *hatırlama* (57), ذَکر > ذکر Zokir Zakir, *zikreden* (57), ذَاکِر > ذَاکِر ile: zotingda *şahsında* (61)

ضَرَر > ضَرَر zarar zarar (47), ضَرْب > ضَرْب zarb *dövmek* (48), ile: (ض)

ظَرِیف > ظَرِیف zalim zulm *zulüm, haksızlık* (51), ظَلَم > ظَلَم zolim zalim (101), ile: (ظ) zarif *zarafet sahibi* (58)

Farsça:

زار > زار zor *ağlayan, inleyen* (8), زمین > زمین zamin yer (96), ile: (ز)

İç seste /z/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: اوزوم uzum *üzüm* (10), اوزون uzun *uzun* (10), سیزنینگ sizning *sizin* (56), بیزنینگ bizning *bizim* (76), سوزلاشماک so'zlashmak *konuşmak* (76)

Alıntı kelimelerde:

Arapça:

(ذ) ile: تذكیرہ > tazkira *tezkire* (57), مذکور > mazkur *mevcut, zikredilen* (57)

(ض) ile: موضوع > mavzu' *tema, konu* (43), مرضی > marazi *bir hastalık* (90)

(ظ) ile: نظر > nazar *bakmak* (57), مظلوم > mazlum *ezilen, zulüm görmüş* (51)

Farsça:

(ز) ile: آزاد > ozod *hür* (13), تازه > toza *saf, temiz, yeni, diri* (64)

Son seste /z/ ünsüzünün yazılışı

Özbekçe kelimelerde: يوز yuz *yüz* (15), يولدوز yulduz *yıldız* (16), قیز qiz *kız* (60), سکیز sakkiz *sekiz* (76)

Alıntı kelimelerde:

Arapça:

(ض) ile: فرض > farz *zorunlu* (47), مرض > maraz *kasallik hastalık, illet* (90)

(ظ) ile: حافظ > hofiz *hafız, saklayan, koruyan* (51)

Farsça:

(ز) ile: آواز > ovoz *ses* (10)

2.4. Ses Bilgisi

2.4.1. Ses Uyumları

2.4.1.1. Kalınlık-incelik uyumu

Türkiye Türkçesinin en önemli ses özelliği olan kalın ünlüleri kalınların, ince ünlüleri incelerin takip etmesi kuralı Özbek Türkçesinde yoktur. Uyumu bozan en önemli unsur yapım veya çekim eklerinin çoğunlukla ince ünlülü ya da kalın ünlülü olarak tek şeklinin bulunmasıdır. Aynı şekilde Özbek Türkçesinde görülen /i/ 'leşme temayülü de uyumu bozan bir diğer önemli husustur (Yıldırım, 2009: 30).

Ör → اعتراض 'tiroz *itiraz, protesto* (87), yiroq *uzak* (86), عظيم *azim azim* (11), عادل *odil doğru* (13), aytdi *söyledi* (16), اوغلى *o'gli oğlu* (77), نینگ اتالاریمیز *otalarımızning babalarımızın* (76)

2.4.1.2. Düzlük-yuvarlaklık uyumu

Ünlü uyumlarından bir diğeri olan düz ünlülerden sonra düz; yuvarlak ünlülerden sonra düz-geniş veya dar-yuvarlak ünlülerin gelmesi kuralı da Özbek Türkçesinde işletilmez. Özellikle bazı eklerin sadece düz-dar ünlülü şekillerinin bulunması; yardımcı ünlü olarak sadece /i/ ünlüsünün kullanılması gibi hususlar dudak uyumunu bozar. Kök hâlindeki kelimelerde de uyumun işletilmediği görülür (Yıldırım, 2009: 30).

Örnekler: اوغلى *o'gli oğlu* (77), غنیم *g'anım düşman* (43), صفی *so'fi sofı* (16), بوغداى *bug'doy buğday* (10)

2.4.1.3. Ünsüz uyumu

Kelimelerde yan yana gelen ünsüzlerin, ton bakımından birbirleriyle uyuşması olayına ünsüz uyumu denir (Coşkun, 2017: 47).

Özbek Türkçesinde ünsüz uyumuna uyan çok fazla örnek yoktur. Bu durumun temel sebebi kelimeye eklenen eklerin çoğunlukla tek şekilli olmasından kaynaklanmaktadır.

Ekler tonlu ya da tonsuzdur. Türkçe ve alıntı kelimelere eklenen eklerde de bu durum değişmemektedir. Telaffuza da uyumsuzluk yansımıştır.

Türkiye Türkçesinde çekim eklerinin başındaki ünsüzlerin hem tonlu hem de tonsuz şekillerinin olması, ünsüz uyumunun tam olarak gerçekleşmesini sağlamaktadır. Ancak; Özbek Türkçesinde yazıda çekim eklerinin başındaki ünsüzler tek şekilli; yani ya tonlu, ya da tonsuzdur. Bu sebeple, Özbek Türkçesinde yazıda Türkçe kökenli ve alıntı kelime tabanlarıyla çekim ekleri arasında ünsüz uyumu yoktur ve bu durum, telâffuza da yansımıştır (Coşkun, 2017: 47).

Örnekler: ایتدی *aytdi söyledi* (16), کتابنى *kitabni kitabı* (77), سونكى *so'nggi son, nihai* (87)

2.4.2. Ses Olayları

Türkçe kelimelerin köklerinde ve eklerindeki bazı ünlüler, birtakım tesirlerle değişikliğe uğramaktadır (Coşkun, 2017: 34).

2.4.2.1. Ünlü daralması

Geniş ünlülerin daralması olayıdır. Türkiye Türkçesinde, geniş seslerin tercih edildiği yerlerde, Özbek Türkçesinde genellikle dar sesler tercih edilmektedir (Coşkun, 2017: 34).

e > i

Örnekler: ET neme > ÖT نېمە *nima ne* (80), ET eki > ÖT ايکكى *ikki iki* (73)

o' > u

Örnekler: ET ol > ÖT او *u o* (59), ET koyaş > ÖT قوياش *quyosh güneş* (64)

Alıntı kelimelerde

Örnekler: Far. gönçe > ÖT غنچه *g'uncha gonca* (43), Far. hoş > ÖT خوش *xush güzel* (88)

2.4.2.2. Ünlü yuvarlaklaşması

Kelimede ön ve iç ses durumundaki düz ünlülerin yuvarlaklaşması olayıdır (Coşkun, 2017: 37).

e > u

Örnek: ET eb > ÖT اوى uy ev (15)

i > u

Alıntı kelimelerde

Örnek: Ar. mawsim > ÖT موسم mavsum *mevsim* (75)

a > o

Örnek: ET takığu > ÖT تاووق tovuq *tavuk* (36)

2.4.2.3. Ünlü genişlemesi

Kelime içindeki dar ünlülerin genişlemesi olayıdır. Alıntı kelimelerde, Türkiye Türkçesinde dar seslerin tercih edildiği yerlerde, Özbek Türkçesinde genellikle geniş sesler tercih edilmektedir (Coşkun, 2017: 35).

i > e

Örnekler: ET tir- > ÖT تیر ter- *toplamak* (29), ET biş > ÖT بیش besh *beş* (74), ET yir > ÖT بیر yer yer (77), ET bir- > ÖT بیر ber- *vermek* (28)

Alıntı kelimelerde

Örnekler: Ar. i'tibār > ÖT اعتبار e'tibor *itibar* (89), Ar. i'tirād > ÖT عتراض e'tiroz *itiraz, protesto* (87)

ū > o'

Alıntı kelimelerde

Örnek: Far. gūšt > ÖT گوشت go'sht *et* (9), Far. dūst > ÖT دوست do'st *dost* (21)

i > a

Örnek: ET yigirmi > ÖT ییگیرما yigirma *yirmi* (74)

2.4.2.4. Ünlü düzleşmesi

Bir yuvarlak ünlünün, düz ünlüye dönüşmesi olayıdır (Coşkun, 2017: 36).

ū > i

Alıntı kelimelerde

Örnek: Far. şeft-ālū > ÖT شفتالو shaftoli *şeftali* (27)

ü > i

Alıntı kelimelerde

Örnek: Ar. Abdü'l-latif > ÖT عبداللطيف Abdillatif *Abdullatif* (72)

ū > o

Alıntı kelimelerde

Örnek: Far. horūs > ÖT خوراز xo'roz *horoz* (36)

u > i

Örnek: ET toğru > ÖT توغرى to'g'ri *doğru* (94)

2.4.2.5. Ünlü incelmesi

Kalın ünlülerin incelmesi olayıdır (Coşkun, 2017: 37).

ı > i

Özbek Türkçesinde *ı*/sesi için farklı bir harf kullanılmamaktadır. *ı*/ve *ı*/sesleri tek bir harfle ifade edilmektedir.

Örnekler: اوqیش o'qish okuma (70), توغرىسىدا to'g'risida daha doğrusu (55), باغلىق bog'liq bağlı (56), كوزىنگىزنى ko'zingizni gözünü (56), قايسىنى qaysini hangisini (130)

2.4.2.6. Ünlü kalınlaşması

Eserde, alıntı kelimelerde bununla ilgili örnekler görülmektedir.

e > a

Alıntı kelimelerde

Örnekler: Ar. defatir > ÖT دَفْتَر *daftar defter* (11), Ar. kelimât > ÖT كَلِمَة *kalima kelime* (11)

2.4.3. Ses Düşmeleri

2.4.3.1 Ünlü düşmesi

Bazı isimlerden sonra iyelik eki geldiğinde, ismin ortasındaki vurgusuz olan ünlü düşer (Yıldırım 2009: 26).

Ortada Ünlü Düşmesi

Örnekler: o'g'il > اوغُلوما *og'luma oğul* (81), bag'ir > بَغِير *bag'rim bağır, ciğer, göğüs* (121), qorin > قَارَنِيم *qornim karın* (50), ko'ngil > كُونْغَلِينْغِيز *ko'nglingiz gönül* (76), shahar > شَهْرِي *shahri şehir* (90)

2.4.3.2. Ünsüz düşmesi

Kelimede, *r* gibi akıcı veya *y*, *h* gibi ünlüleşme ve sızıcılaşarak erime özelliği taşıyan ünsüzlerin kaybolması olayıdır (Coşkun 2017: 49).

Örnekler: ET er- > ÖT ایدی *e-dim i-mek* (67), ET kulğak > ÖT quloq *kulak* (37), ET kergek > ÖT كِيرَاك *kerak gerek* (127)

Ancak ET er- fiili eserde yer yer ایدی *erdi* (19) şeklinde karşımızı çıkmaktadır.

Çift ünsüzle biten isimlerin sonundaki [d ve t] ünsüzleri telaffuzda çoğunlukla düşer, ancak yazıda mutlaka yazılır (Yıldırım, 2009: 26):

Örnekler: دوست *do'st* > do's *arkadaşlar* (21), پوست *po'st* > po's *kabuk* (10), گوشت *go'sht* > go'sh *et* (10)

2.4.4. Ses Türemeleri

2.4.4.1. Ünlü türemesi

Ses özelliklerine veya birbirleri ile birleşme şartlarına bağlı sebeplerle kelimenin önüne veya içine ünlü getirilmesi olayıdır (Coşkun 2017: 49).

Alıntı kelimelerde

Örnekler: Far. شهر *şehr* > ÖT شهر *shahar şehir* (90)

Genellikle Arapçadan, Türkiye Türkçesine ve Özbek Türkçesine geçen alınma kelimelerde, Türkiye Türkçesinde ünlü türemesi meydana gelirken, Özbek Türkçesinde ise ünlü türemesi olmaz ve bu tür kelimeler alındığı dildeki aslını korur (Yıldırım 2009: 28).

Ancak sonunda çift ünsüz bulunan bu tek heceli kelimelerin telaffuzunda iki ünsüz arasındaki [i] ya da [u] ünlü sesi türer (Yıldırım, 2009: 28)

Alıntı kelimelerde

Örnekler: Ar. علم *ilm* > ilim *eğitim, ilim* (12), Ar. عذر *uzr* > uzur *özür* (12), Ar. عمر *umr* > umur *hayat* (12)

2.4.4.2. Ünsüz türemesi

Kelime ön, iç ve son seslerinde kelimenin aslında olmayan bir ünsüzün türemesi olayıdır (Coşkun, 2017: 50).

Özbek Türkçesinde, Arapçadan alınma kelimelerdeki nispet *i* 'si kısaltmış; bu kısaltan uzunluğu telafi etmek için Arapça aslında nispet *i* 'si bulunan kelimelerin sonunda [y] ünsüzü türemiştir (Yıldırım 2009: 28).

Örnek: Ar. أدبی *edebî* > ادبی *adabiy edebî* (15), Ar. سیاسى *siyasî* > siyosiy *siyasi* (15)

2.4.5. Ünsüz Değişmeleri

2.4.5.1. Benzeşme

Kelime içindeki bir sesin, niteliği veya boğumlanma noktası bakımından aralıklı veya yan yana duran bir başka sesle benzer veya eş duruma getirilmesi olayıdır (Korkmaz 2010: 42).

Örnekler: to'g+qa > تاققا toqqa *doğa* (68), so'ng+gi سونگى so'nggi *son, nihaî* (87), qapuq+qa > قاپوققا qapuqqa (81), oyoq+i > اياغى oyog'ı *ayağı* (132)

2.4.5.1.1. Tonsuzlaşma

Ünsüzlerin boğumlanmaları sırasında tonsuzluk niteliği kazanması tonsuzlaşma diye adlandırılır (Coşkun 2017: 43)

ET'de kelime sonundaki /g/ ve /ğ/ sesleri ÖT'de tonsuzlaşarak /k/ ve /q/ ünsüzlerine dönüşmüşlerdir.

Örnekler: ET kiçig > ÖT كىچىك kichik *küçük* (40), ET köprüg > ÖT كوپرىك ko'prik *köprü* (78), ET sariğ > ÖT سارىق sariq *sarı* (79), ET isig > ÖT ايسىق issiq *ısı, sıcak* (29), ET elig > ÖT ايللىك ellik *elli* (74)

Bazı örneklerde ise tonsuzlaşmayıp korunduğu görülür.

Örnekler: ET uluğ > ÖT اولوغ ulug' *ulu, yüce* (14), ET ilgerü > ÖT ايلگارى ilgari *ön, öne doğru* (78)

2.4.5.1.2. Tonlulaşma

t- > d-

Diş damak ünsüzü *t*, yerini yine bir diş damak ünsüzü olan *d*'ye bırakmıştır. *d- < t-* değişmesine çok az rastlanmaktadır (Coşkun 2017: 43).

Örnek: ET ti- > ÖT دى de- *de-* (59)

ET *ti-*, ÖT *de-* yanında *ti-* (29) şeklinde yazılmış ikili biçimlerine rastlanmaktadır. Bu sesteki tonlulaşma Oğuz Türkçesinin, eski Özbek Türkçesine etkisini göstermektedir.

-q > -g'-

Kelime sonundaki k ve q tonsuz ünsüzlerine, ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde tonlulaşırlar.

Örnekler: oyoq > اياغى oyog'i *ayağı* (86), ulashmoq > اولاشماغى ulashmog'i *üleşmek* (44), chiroq > chirog'i *lambayı, kandili* (105)

2.4.5.1.3. Diğer ünsüz değişimleri

b- > m-

Patlayıcı ve bir dudak ünsüzü b, yerini yine bir dudak ünsüzü olan m'ye bırakmaktadır (Coşkun 2017: 45).

Örnekler: ET bin > ÖT مینگ ming *bin* (74), ET ben > ÖT مين men *ben* (78)

-b- < -v- / -b > -v

Örnek: ET sub > ÖT سوو suv *su* (20)

Alıntı kelimelerde

Örnek: Far. harbüz > ÖT ترووزدان tarvuzdan *karpuzdan* (18)

-q- > -x-

Eski Türkçede bazı kelime başında ve ortasında bulunan /q/ ünsüzü Özbek Türkçesinde /x/ şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Örnek: ET toqta- > ÖT توختاماق to'xta- *durmak* (70)

k- > k- / q- > q-

Eski Türkçede kelime başında bulunan /k-/ler, Türkiye Türkçesinde çoğunlukla tonlulaşarak /g-/olmuş; bazı kelimelerde ise korunarak tonsuz şekilde devam etmiştir. Özbek Türkçesinde ise, Eski Türkçedeki kelime başı k- ünsüzü, bir iki istisna haricinde, istikrarlı biçimde tonlulaşmadan korunmuştur. Bu durum Özbek Türkçesinin en tipik özelliklerinden biridir (Yıldırım 2009: 20). Aynı durum q ünsüzü için de geçerlidir.

Örnekler: ET kıl- > ÖT قىلماق qıl- *yapmak* (87), ET kök > ÖT كوك kök *gök* (78), ET köngil > ÖT كونيگىل ko'ngil *gönül* (40), ET köz > ÖT كوز ko'z *göz* (126), ET kün > ÖT

کون kun *gün, gündüz* (87), ET kit- > ÖT کیت ket- *gitmek* (67), ET kızıl, kızgıl > ÖT قىزىل qizil *kızıl, kan rengi* (78)

-z > -s

Olumsuz anlamı bildiren -maz, -mez eklerin > -mäs şeklindeki örneklerde /-z/>/-s/ değişimi görülür (Mubarakova 2019: 68).

Örnekler: قىلالماس qilol-mas *yapmaz* (53), ايماس e-mas *değil* (62), ييماس ye-mas *yemez* (56), ارزىماس arzi-mas *değmez* (83), اوخشاماس o'xsha-mas *benzemez* (82), توشونماسلا tushun-maslar *anlamazlar* (32)

-d > -y-

Eski Türkçedeki /d/ ünsüzü Özbek Türkçesinde /y/ ünsüzüne dönmüştür.

Örnek: ET adak > ÖT اياق oyoq *ayak* (132)

-ğ > -v-

Kelime içinde /ğ/ ünsüzü, Özbek Türkçesinde bazı örneklerde /v/ sesine dönüşmektedir.

Örnek: ET soğık > ÖT sovuq *soğuk* (85)

2.4.6. Göçüşme (Metatez)

Kelime içindeki komşu veya uzak seslerin yer değiştirmesi olayıdır (Coşkun, 2017: 48).

Örnekler: ET kirpik > ÖT كىپرىك kiprik *kirpik* (78), ET öğren- > ÖT اورگان o'rgan- *öğrenmek* (58)

2.4.7. Kaynaşma

Aynı hecedeki iki ünlünün bir tek ünlüde veya birden çok hecedeki seslerin tek hecede toplanması olayıdır. Bu olay, daha çok kelime birleşmelerinde görülür (Coşkun, 2017: 48).

Örnekler: neche + ök > نىچوک nechuk *neden niçin* (86), ne + erse > نارسا narsa *nesne, şey* (34), sekkiz+on > ساكسان sakson *seksen* (80)

2.4.8. İkizleşme

İç seste iki ünlü arasında bulunan bazı ünsüzlerin tekrarlanması olayıdır (Coşkun, 2017: 51).

Alıntı kelimelerde tekrar eden ünsüzler genellikle tek ünsüzle yazılarak gösterilmektedir. Ancak Türkçe kelimelerde her sesin karşılığı yazıda gösterilmiştir.

Ör → ايلليک ellik *elli* (74), ساككيز sakkiz *sekiz* (74), ايککی ikki *iki* (73), اوتتيز o'ttiz *otuz* (74)

3. METİN AKTARMA

3.1. Eski O'zbek Tili va Yazuvi Pratikumi Adlı Eserin Türkiye Türkçesine Aktarımı

ÖZET

Özbekistan'ın bağımsız devlet olarak ortaya çıkışı, hayatın her alanında olduğu gibi, eğitim alanında da ciddi değişikliklere yol açmıştır. Özellikle, geçmiş tarihimizle doğrudan bağlı yazılı kaynakları, ilmî-edebî eserleri öğrenmeye imkân vermiştir. Bu ise, araştırmacılarımızın manevi ve bilimsel mirasına günümüz bakış açısıyla nezaket ve sonsuz hürmet ile bakmalarını sağlamıştır. Bununla birlikte, önümüzde geçmiş mirasımızı etraflıca öğrenmekle ilgili problemleri çabucak çözme görevini vermiştir. Millî, manevi miraslarımızı öğrenme, çalışma, bunları tarafsız olarak aydınlatma, bununla birlikte gelişmiş fikirlerimizi bütün dünyaya göstermek için «Eski O'zbek Tili va Yozuvi Praktikumi» adlı kitabı ve Arap alfabesine dayanan eski Özbek yazısını öğrenmenin önemi büyüktür.

Bu kitap, Arap yazısı temelindeki Eski Özbek yazısının şekil, fonetik, gramer özelliklerini içermektedir. Eski Özbek yazılı kaynak metinlerinin okunuşunu, kendine has yönlerini göstermiştir. Metin tahlilini, açıklamalı olarak ele almıştır. Aynı zamanda Özbek Dili Tarihi biliminin başlangıç kuru görevini görmektedir. Kılavuz Devlet Eğitim Standartlarının içeriğine göre yazılmıştır.

Tuzuvchilar: Filoloji Bilimleri: Prof. Dr. S. Ashirboyev,

(Derleyenler) Filoloji Bilimleri Adayı: Doç. I. Azimov,

Öğretmenler: M. Rahmatov va A. G'oziyevlar

Taqrizchilar: Filoloji Bilimleri: Prof. Dr. H. Dadaboyev

(İnceleyenler) Filoloji Bilimleri: Prof. Dr. H. Homidov.

Arap Alfabesinin Orta Asya Halklarının Hayatına Giriş ve Eski Özbek Yazısının Oluşumu

Tarihte Arap alfabesi diye adlandırılan, yüzyıllarca İran ve Türk halklarının kültürel hayatında büyük yer tutan Arap alfabesi, Araplara İslamiyet'in kabulünden daha önce Nebati kabilelerinden geçmiştir. Nebatiler onu Aramilerden, Aramiler Fenikelilerden elde etmişlerdir.

Nebatiler de Aramiler de Araplar gibi Sami dillerine mensup halklardan olmaları nedeniyle onların 22 harfli konsonant (ünsüzleri ifade eden) yazısı Arap diline uyumludur. Daha sonra ise İslamiyet'in yayılmasından önce Araplar alfabeye Arap dilinin kendine has seslerini ifade eden 6 harf eklemişlerdir. Orta Asya halkları Arap alfabesini kabul ettikleri zaman bu alfabede de 28 harf vardı. Harflerin büyük bir kısmı (ع ط ظ ح ذ ص ض ط ع harfleri) Arapçaya has sesleri ifade etmek için kullanılır, yerel halklar o sesleri tam olarak telaffuz edemezdi. Mevcut harfler sadece Arapça kelime yapısında kullanılırdı.

Arapların 28 harfli alfabesiyle yerel halklar Arapça metinleri okumaya alışkın olsalar da kendi dillerinde düşüncelerini ifade etmekte zorlanmışlardır. Bu durum alfabeye tekrar bazı ekler getirmeye (گ چ ژ پ harflerini kabul etmeye) mecbur etmiştir. Böylece 32 harfli alfabe oluşmuştur.

Bu alfabe Orta Asya halklarına bin yıldan beri hizmet etmiştir. Bu zengin alfabeyle kültürel eserler yaratılmıştır. Aynı zamanda 1917 yılından sonra bu alfabenin ıslah edilmesi ve bununla birlikte Latin, Slav alfabelerinin temelinde yapılan yeni alfabelere geçişimiz sebebiyle uzun yıllar eski yazıdan ve yazıdaki değerli mirastan uzak kalmıştır. Kültürel mirasa ve bu mirasın anahtarı eski Özbek alfabesini öğrenmeye yönelik tutumlar kökten değişmiş bugün olduğumuz noktaya Araplardan geçmiştir. Halkımızın kendi millî tarihini değiştiren mevcut alfabenin isimlendirilmesi meselesinde tartışmalı yerler bulunmaktadır.

Bazıları bunu doğrudan doğruya «Arap alfabesi» olarak adlandırılmalı diye düşünmüşlerdir. Ayrıca, bu alfabayı «Arap Özbek alfabesi» diye düşünenler de vardır.

Aslında, alfabe Araplarla özdeşleşmiştir. Bu tarihî olayın üzerinden bin yıldan fazla zaman geçmiştir. Bununla birlikte ilk önce alfabenin manevi sahibi değişmiştir. Şuanda alfabe sadece Arapların değil, aynı zamanda İran ve Türk halklarının da

olmuştur. İkinci olarak, alfabenin özü değişmiştir. Alfabaya Arapçada olmayan harfler eklenmiş, onun grafik şekilleri artmış, ilerlemiştir.

Araplarda alfabe konsonant (ünsüz sesi ifade etme) görevini görmektedir. Türk halklarında, Özbek halkı tarihinde ise bu alfabe (eski Türk alfabe gelenekleri temelinde) fonografik (ünlü ve ünsüz sesleri ifade eden) yazıya dönüştürülmüş, imla kuralları da değiştirilmiştir. Bunun yanı sıra bu kurallara göre, halkımız tarihinde kullanılan eski alfabaya «Arap alfabesi» diyemeyiz. Fakat, Arapçadan uyarlanmış alfabeyi, «Fars alfabesi», Türk dillerine uyarlanan alfabeyi, «Türk alfabesi» diye adlandırmak amaca uygundur. «Eski Türk alfabesi» denildiğinde Orhun Yenisey alfabesi, Uygur alfabesi gibi eski Türk alfabelerinin de genelleşip ayrılması mümkündür. «Eski Türk dili», «Eski Türk alfabesi» kavramlarını ayırt etmek amacıyla Özbek dili tarihiyle karşılaştırıldığında «Eski Özbek Dili» adlandırması kullanılmıştır. Buna uygun olarak Lütfî, Ali Şîr Nevaî, Babür gibi büyük üstatlarımız çalışmıştır. Kendilerinden sonraki nesillere parçalanıp ayrılan, Arap alfabesi temelindeki eski Türk yazısını, eski Özbek yazısı diye adlandırırız. Eski yazıda büyük manevi zenginlikler yaratan, diğer halkların tarihine nisbeten de bu yazının adlandırılması bu şekilde mümkündür.

ESKİ ÖZBEK ALFABESİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Günümüz alfabesiyle okur yazar olan kişi için eski Özbek alfabesini öğrenmek çok zor bir iştir. Ama bu alfabenin özelliklerine bilimsel ve metodik açıdan doğru şekilde bakan kişi için alfabeyi anlamakta hiçbir zorluk yoktur. Aksine kişi bu alfabeyi öğrenmek için daha fazla merak ve istek duymaktadır.

Eski Özbek alfabesini öğrenme sürecinde oluşturulan kılavuzlar önemlidir. Onlardan faydalanarak öğrencilerimiz eski alfabe sırlarıyla tanışıp öğrenmek için uğraşmaktadırlar. Ama yazma alıştırmaları öğrenciyi doğal olarak bir takım belirsiz noktalara, yanlış anlamalara götürmektedir. Bu durumda dile alınmış bilgiler yardımıyla bu çeşitli belirsizlikleri bertaraf etmeli ve eski alfabenin eski Özbek dilini öğrenmeye yol açan bazı yönlerini ortaya çıkarmaya çalışılmalıdır.

Şuna dikkat etmek gerekir ki, kalem ucu satır çizgisi boyunca yol alırken, bu yönde o kelime libasını (harf şeklini) kesip, dikmesiyle birlikte, belirli bir noktaya ulaştığında, kalem ucunu yukarıdan sağa ve oradan aşağıya indirip bu libasın düğmelerini alt üst noktalarını da yerli yerine (düğmelerini açıp) koymaktadır. Örneğin; «kalem»

kelimesini yazarken, sağdan sola bakıp kalem ucu bir hareketle (defteri kesmeden) o kelime şeklini yazar: قلم

Yazının fonetik fonksiyonel yapısı hakkında kelimeye bakıldığında bazı araştırmacılar bu yazıyı fonografik yazı (kelimelerin harf ile temsil edilen ses birimlerine ayrılması sonucu ortaya çıkan yazı) diye değerlendirirler, bazıları da yarım fonografik yazı diye düşünmüşlerdir. Arap alfabesi Arap dilinin yapısına uyarlanıp, kelimedeki ünsüz sesleri, heceleri ifade etmek için kullanılmıştır. Özbek diline yerleşen Arapça kelimeler dilin özelliklerine göre telaffuz edils de, yazıda alındığı dildeki şekliyle gösterilmiştir. Örneğin; «mektep» kelimesi 6 fonemli (sesli) kelime, ama yazıda o مکتب (m+k+t+b) şeklinde 4 ünsüz harfle ifade edilmiştir. Memleket kelimesinde 8 fonem vardır, yazıda ise مملکت (m+m+l+k+t) şeklinde 5 harfle ifade edilmiştir: قىزىق قاشىق . چىزىق بىلدى .

Görünüyor ki, Arap alfabesi ile bu yazı temelinde oluşan eski Özbek alfabesi bu açıdan tıpatıp aynı değildir. Eski Türk alfabeleri etkisiyle eski Özbek alfabesi kelimedeki her bir sesi ayrı ayrı ifade etmeye hizmet eder, ama bu dile Arapçadan geçip yerleşen kelimelerin çok olması sebebiyle, onun fonografik özelliği açıkça görünmemektedir.

Arapça kelimelerin başına ve sonuna gelen elif de (l) saf ünlü sesi ifade etmemektedir, ‘aza’, ‘ibtida’ kelimelerindeki gibi hemze (ء) ile söylenmesi zor, bazı eksik ünlü sesi ifade etmektedir.

Günümüz alfabesindeki gibi eski Özbek alfabesinde de harfler karşılıklı birbirine eklenerek yazılır. Ekleyerek yazma isteğiyle veya ekleyip yazma sonucunda harflerin kelimenin neresine geldiğine bakılarak farklı şekilleri oluşturulur; kelimenin başına gelirse; birinci tür, kelime ortasına gelirse; ikinci tür, kelime sonuna gelirse; üçüncü tür. Toplam dördtür.

Biz aşağıda ilk önce Eski Özbek alfabesindeki harflerin sırasını ve şekillerini gösteren tabloyla tanışalım ve bu temel yazının basit ve zor yönlerini gözden geçirelim.

Harfin adı	Harfin günümüz şekli	Harflerin yazılışı			
		Kelime sonunda	Kelime ortasında	Kelime başında	Tek hali
Elif	o, a	ا	ا	ا	ا
Be	b	ب	ب	ب	ب
Pe	p	پ	پ	پ	پ
Te	t	ت	ت	ت	ت
Se	s	ث	ث	ث	ث
Cim	j	چ	چ	چ	چ
Çim	ch	چ	چ	چ	چ
He	h	ح	ح	ح	ح
Xe	x	خ	خ	خ	خ
Dal	d	د	د	د	د
Zel	z	ذ	ذ	ذ	ذ
Re	r	ر	ر	ر	ر
Ze	z	ز	ز	ز	ز
Ʒe	Ʒ	چ	چ	چ	چ
Sin	s	س	س	س	س
Şin	sh	ش	ش	ش	ش
Sad	s	ص	ص	ص	ص
Zad	z	ض	ض	ض	ض
Ta	T	ط	ط	ط	ط
Za	Z	ظ	ظ	ظ	ظ
‘ayn	-	ع	ع	ع	ع
G‘ayn	g‘	غ	غ	غ	غ
Fe	f	ف	ف	ف	ف
Kaf	q	ق	ق	ق	ق
Kef	k	ك	ك	ك	ك
Gaf	g	گ	گ	گ	گ
Lam	l	ل	ل	ل	ل
Mim	m	م	م	م	م
Nun	n	ن	ن	ن	ن
Vav	v	و	و	و	و
He	h	ه	ه	ه	ه
Ya	y, i, e	ی	ي	ي	ی

Elif

Elif alfabedeki ilk harftir. Elif önündeki, yani kendisinden önce gelen harf ile birleştirilir. Ama kendisinden sonra gelen harf ile birleştirilmez.

Bu harf Özbek dilindeki agar *eğer*, odam *adam*, umid *ümit*, ism *ad* kelmelerindeki *a*, *o*, *u*, *i* seslerini karşılar. Ayrıca bu harf Özbekçe kelimelerde *a*, *o* seslerini de karşılar.

Elif harfi yazıda iki şekilde karşımıza çıkar:

Hafin adı	İfade edilen ses	Kelime sonunda	Kelime ortasında	Kelime başında	Ayrı
elif	a, o	ل	ل	ا	ا

----- ل ----- ا -----

1. alıştırma: Elif harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

Re

Re harfi satır çizgisinin biraz aşağısında yazılır. Bu harfin ayrı ve kelime başındaki yazılışları da satır çizgisinin altında ----- ر ----- şeklinde, kelimenin ortasında ve sonunda da yazılışı aynıdır.

Bu harf Özbek dilindeki *rost gerçek*, *armon gerçekleşmeyen arzu*, *anor nar* kelimelerindeki *r* sesini ifade eder. ر harfi munfasıl bir harf olduğu için sadece bir taraftan, yani sağ tarafına gelen harflerle birleştirilebilir veya birleştirilmez.

Doro	ro	or
دارا	را	ار

----- ر -----

1. alıştırma: Re harfinin her şeklini dört sıra yazınız.

Ze

Ze harfi satır çizgisine göre daha aşağıda yazılır. Bu harfin ayrı ve kelime başındaki yazılışları da satır çizgisinin altında--- ز----- şeklinde, kelime ortası ve sonundaki şekilleri de satır çizgisinin daha üstünde yazılır.

Bu harf Özbek dilindeki *zor aşağılanmış*, *zo'r harika*, *bozor pazar* kelimelerindeki *z* sesini ifade eder. ز harfi munfasıl harf olduğu için sadece bir taraftan, yani sağ tarafından gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak onlarla birleştirilebilir.

oz	Roz	zor
آر	راز	زار

----- ز-----

1. alıştırma: Ze harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

Dal

Dal harfi satır çizgisine göre daha aşağıda yazılır. Bu harfin ayrı ve kelime başındaki yazılışları da satır çizgisinin üzerinde --- د ----, kelime ortası ve sonundaki şekilleri de satır çizgisinin üzerinde --- د ----şeklinde yazılır.

Bu harf Özbek dilindeki dur *inci*, dard *ağrı*, daho *deha* kelimelerindeki *d* sesini ifade eder. د harfi munfasıl harf olduğu için sadece bir taraftan, yani sağ tarafına gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak onlarla birleştirilebilir.

dol	dor	dod
دال	دار	داد

----- د ----- د -----

1. alıştırma: Dal harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

2. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri okuyunuz.

دا آد دار داد زاد راد زار آز راز راد آرا دارا آزار آزاد آزار

3. alıştırma: Aşağıdaki harf gruplarını ve kelimeleri yazınız.

آز آزار آزاد آزار دا آد دار داد زاد راز زار راد آرا دارا

4. alıştırma: Aşağıdaki kelime ve harf gruplarını Arap alfabesiyle yazınız.

Or, ro, zo, do,odo, zod, rod, ozod, oro, doro, orod.

İzahlı Kelimeler

دراز daroz
دور dur
دورو doru

uzun uzun
uzoq uzak
dori ilaç

Vav

Vav harfi satır çizgisine göre daha aşağıda yazılır. Bu harfin ayrı ve kelime başındaki yazılışları da satır çizgisinin üstünde ve altında -----و-----şeklinde yazılır, kelime ortası ve sonundaki şekilleri de satır çizgisine göre daha aşağıdadır: -----و-- .

Bu harf Özbek dilindeki vatan *vatan*, vasl *ulama*, *kavuşmak*, vijdon *vicdan* kelimelerindeki *v* sesini ifade eder. و harfi munfasıl harf olduğu için sadece bir taraftan,

yani sağ tarafına gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak onlarla birleştirilebilir.

ov	doru	vov
آو	دارو	واو

----- و ----- و -----

Vav harfi kelime ortasında ve sonunda sessiz harflerden sonra geldiğinde *u* veya *o'* şeklinde okunabilir. Örneğin:

بوگون *bugun bugün*
بوغداي *bug'doy buğday*

گوشت *go'sht et*
پوست *po'st kabuk*

Vav harfi kelime içinde, kelime sonunda ünlülerden sonra geldiğinde *v* sesini ifade eder. Örneğin:

آواز *ovoz ses*
داوان *dovon pff*

آو *ov av*
پلو *yov düşman*

Kelime başında *u*, *o'* ünlüsünü ifade etmek için vav harfinin önüne elif getirilir. Örneğin:

اوزوم *uzum üzüm*
اوزون *uzun uzun*

اوق *o'q mermi*
اوراق *o'roq orak*

Vav harfinin kelime başında elif ile birlikte gelip *u* ve *o'* ünlülerini ifade etmesine ve onların kelime yapısındaki harflerle birleşimine dikkat ediniz.

o't <i>ateş</i>	ت	او	O'	uy <i>ev</i>	ی	او	U
o'rik <i>kayısı</i>	ریک			uz <i>uz</i>	ز		
o'rdak <i>ördek</i>	ردک			uch <i>üç</i>	چ		

Vav harfi birbiriyle bağlantılı ögelerin arasında bağlaç olarak da kullanılır. Örneğin:

دفتر و قلم daftar va qalam *defter ve kalem* آنا و اوتا ota va ona *baba ve anne*
مين و سن men va sen *ben ve sen* گل و بلبل gul va bulbul *gül ve bülbül*

1. alıştırma: Vav harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

2. alıştırma Aşağıdaki kelimeleri okuyunuz ve yazınız.

آز آو رو دود اودور دار واو راز رود اور روز زور داد

داو دور آرزو آواز آزار دارا دارو آزا د

3. alıştırma: Aşağıdaki kelime ve harf gruplarını Arap alfabesiyle yazınız.

U, or, oz, oro, zor, dov, dod, rud, udur, araz, doru, doru.

İzahlı Kelimeler

راز roz

دارا doro

وادار vodor

دور dur

روز ruz

ichki, yashirin sir *içki, sır*

Doro (qadimiy Eronshohi)

Darius, eski İran Kralı

majbur, majburiy *zorunlu*

uzoq *uzak*

kun *gün*

HAREKELER

Çoğu dilde ünlü ve ünsüz sesler ve buna uygun olarak kullanılan işaretler vardır. Gerçi Arapçada da ünlü ve ünsüzler olsada, ünlü harflerin hepsi yazıda gösterilmez. Arapçada kısa ünlüler telaffuz edilir, ancak yazıda düşer. Arap alfabesinde kısa ünlüleri gösteren harfler yoktur, gerçi bazı işaretler bunları karşılar ve bunlar da harekeler olarak adlandırılır.

Harekeler, dilbiliminde aksan (diacritic) işaretleri olarak adlandırılır. Harekeler, Arapçada kısa ünlü sesleri ifade etmenin en önemli yollarından biridir. Bunlar genelde, yazıda gösterilmez. Harekelerin yazıda gösterilmemesi okumayı zorlaştırır. Arapça kelimelerin yanlış telaffuzu günah sayılır. Bu sebeple metnin başından sonuna kadar harekeler verilir, özellikle bu «Kur'an» da görülür. Bu Arap satır altı ve üstü işaretleri ve harekeleri okumak ve telaffuzdaki karışıklıkları gidermek için harflerin hepsi yazılır. Bunun gibi yazıdaki düzen 11-14. yy. da Orta Asya'da çoğaltılan bazı edebî, sanatsal, ilmî kaynaklarda, daha doğrusu dil ile ilgili kitaplarda da görülür. Doğrudan dil araştırması olan Kaşgarlı Mahmut'un «Divan-ı Lugat-it Türk» adlı eserindeki kelimeler de harekeler aracılığıyla verilmiştir.

Fetha veya zeber (üstün): Ünlüleri simgeleyen hareketlerin ilki َ işaretidir, kısa *a* ünlüsünü ifade etmek için kullanılır. Bu işaret Arapçada *fetha*, Farsçada da ise *zeber* diye adlandırılır.

Kelime başında kısa *a* ünlüsü elif harfinin üstüne üstün (zeber) ِ konularak yazılır. Örneğin:

آدم Adham Adham آدب adab terbiye

Kelime başında kısa *a* ünlüsü elif harfinin üstüne üstün ِ konularak gösterilir, aynı zamanda *ayın* harfinin üstüne üstün işareti konularak da kısa *a* ünlüsü ifade edilir. Örneğin:

عظیم azim azim ع دالت adolat adalet

Kelime ortasında kısa *a* ünlüsü kendinden sonra gelen ünsüz harfin üstüne üstün işareti konularak ifade edilir. Örneğin:

دَفْتَر daftar defter قَلَم qalam kalem

Kelime sonunda *he* harfi ünsüzlerden sonra gelirse, *a* ünlüsünü ifade eder (bu konuda *he* harfi geçtiğinde bilgi sahibi olunuz) .

كَلِمَة kalima kelime خانه xona oda

Kesre veya zir (esre): Ünlüleri ifade eden hareketlerden ikincisi ِ işaretidir olup, kısa *i* ünlüsünü ifade etmek için kullanılır. Bu işaret Arapçada *kesre*, Farsçada *zir* olarak adlandırılır.

Kelime başında kısa *i* ünlüsü elif harfinin altına esre (zir) ِ işaretidir konularak ifade edilir. Örneğin:

اكرام Ikrom onur اقرار iqror itiraf etme

Kelime başında kısa *i* ünlüsü elif harfinin altına esre ِ işaretidir konularak ifade edilebildiği gibi *ayın* harfinin altına esre işareti konularak da kısa *i* ünlüsü ifade edilebilir. Örneğin:

عشق ishq aşk علم ilm eğitim

Kelime ortasında kısa *i* ünlüsü kendinden sonra gelen ünsüz harfin altına esre işareti konularak ifade edilir. Örneğin:

مِلْك milk sakız حرص hırs hırs

Kelime sonunda kısa *i* ünlüsüne rastlanmaz.

Zamme veya piyş (ötre): Ünlüleri ifade eden hareketlerden üçüncüsü 'ı' işareti olup kısa *u* ünlüsünü ifade etmek için kullanılır. Bu işaret Arapçada *zamme*, Farsçada *piyş* olarak adlandırılır.

Kelime başında kısa *u* ünlüsü elif harfinin üstüne 'ı' konularak ifade edilir. Örneğin:

أُمید umid *umut* أُمّت ummat *ulus*

Bunun gibi ayn harfinin üzerine ötre (piyş) işareti konularak da kısa *u* ünlüsü ifade edilebilir.

عُذر uzr *özür* عُمُر umr *hayat*

Kelime ortasında kısa *u* ünlüsü kendinden sonra gelen ünsüz harfin üstüne ötre işareti konularak ifade edilir. Örneğin:

مُلْك mulk *özellik* هُنْر hunar *meslek*

Kelime sonunda kısa *u* ünlüsüne rastlanmaz.

UZUN ÜNLÜLER

Eski Özbekçe ve eski Özbekçeyle yazılan kaynaklarda Arap ve Fars dilinden geçen kelimelerde, kısa ünlülerin yanında uzun ünlüler de bulunmaktadır. Kısa ünlüler yazıda gösterilmese de uzun ünlüler gösterilir. *a*, *e*, *o'* ünlüleri kısa, *i*, *o*, *u* ünlüleri ise uzun ünlülerdir. Bunlardan birinin yerine diğeri kullanılırsa; yani, kısa ünlü yerine uzun ünlü kullanılırsa anlam ve telaffuz bozulur.

Uzun ünlüler yazıda temelde üç harf ا (elif), و (vav), ی (ye) ile gösterilir. ا harfi kelime başında *a* sesini ifade eder:

اَرستو Arastu *Arastu* احمَد Ahmad *Ahmet*

اَحَد Ahad *Ahad* اَوّل avval *önce*

انَر anor *nar* اکرم Akram *Ekrem*

Kelime başında dil ardı *o* uzun ünlüsünü ifade etmek için ا -elifin üstüne med işareti konulur, yani üstüne med konulan ا elif *o (a)* sesini ifade eder.

Hatırlatma: Medli elif ا sadece kelime başında bulunur.

اَش osh *çorba* اَو ov *av*

أَقْ oq beyaz أَبَد obod imar

أَي oy ay أَرَاد ozod *ücretsiz, serbestlik, azat*

Bunun dışında, kelime başında o ünlüsü عا (ayn – elif) harfleriyle de ifade edilir. Böyle harflerin bulunduğu kelimeler sadece Arap diline hasır.

عَالِم olim bilim adamı عَادِل odil *doğru*

Türkçe ve alıntı kelimelerde, kelime ortasında ve sonunda *elif* harfi med işareti olmasa da yazıda yine uzun o ünlüsünü ifade eder.

بَال bol bal أَسْمَان osmon *gökyüzü*

تَاغ tog‘ *dağ* أَسَان oson kolay

بَادَام bodom badem دَانَا dono *parçalar*

Elif harfi Özbek diline Arap dilinden alıntılanan çoğu kelimelerin başında gelip, *i* bazen *u* şeklinde telaffuz edilir. Bunun gibi kelimeleri yazarken imlanın tarihî geleneksel kuralları takip edilmeli ve asli yazılışları korunmalıdır.

إِسْلَام islom islamiyet أُمَّت ummat ulus

إِبْتِدَا ibtido *doğuş* أَسْتِخَان ustixon *omurga*

إِزَافَة izofa ekleme أُمِيد umid *umut*

إِظْهَار izhor itiraf أَسْوَْل usul *yöntem*

Geçen derslerimizde söylediğimiz gibi, bazı Arapça kelimelerde *ya* harfi kelime sonunda o ünlüsünü ifade eder ve «elif-i maksura» olarak adlandırılır.

مُوسَى Muso Musa حَتَّى hatto *hatta*

تَقْوَى taqvo korku دَا‘وَى da‘vo *dava*

عِيسَى Iso İsa مُصْطَفَى mustofo *Mustafa*

يَحْيَى Yahyo Yahya فَتْوَا fatvo *fetva*

و (vav) Harfi

Uzun *u* ünlüsü و (vav) harfiyle ifade edilir. Türkçe ve Farsça kelimelerdeki, kelime başına gelen *u* sesini ifade etmek için او harf grubu kullanılır. Örneğin:

أُولُوْغ ulug‘ *büyük* أُوْزْدَى uzdi *ateş*

Ye harfi kelime ortasında veya sonunda ünlülerden sonra geldiğinde her zaman *i* veya *e* (ye) sesini ifade eder.

بیز biz *biz* سین sen *sen*

قىز qiz *kız* تيرماق termoq *almak*

Ye harfi kelime ortasında veya sonunda ünlülerden sonra geldiğinde *y* sesini ifade eder.

ايدىن oydin *açık* باي boy *zengin*

سیر sayr *seyahat* اوى uy *ev*

Ye harfi Arapça kelimelerin sonuna gelip *iy* ses grubunu da ifade eder.

ادبى adabiy *edebî* اقتصادى iqtisodiy *iktisadî*

سياسى siyosiy *siyasi* لطفى Lutfiy *Lütfî*

I ünlüsü kelime başında ا (elif, ye) harfleri aracılığıyla ifade edilir. Örneğin:

ايلغر ilg'or *gelişmiş* ايستاك istak *arzu*

Ye harfinin kelime başında elif ile birlikte gelip *i* ve *e* seslerini ifade edişine ve onların kelime içerisindeki harflerle birleştirilişine dikkat ediniz.

eshiq <i>kapı</i>	شېك	اي	E	In	ن	اي	I
etik <i>çizme</i>	تيك			Ish	ش		
ekin <i>ekili</i>	كين			It	ت		

Günümüz Özbek dilinde mevcut olan bu (e, yo, ya, yu) ünlüler Arap diline dayanan eski Özbek Türkçesinde seslerin miktarına göre tamamı (e, yo, ya, yu şeklinde) yazılmaktadır.

يوراك yurak *kalp* ياز yoz *yaz* ياشيل yashil *yeşil* يىلكان elkan *yelken*

يولدوز yulduz *yıldız* ياش yosh *genç* ياشين yashin *yıldırım* يتيم etim *yetim*

Türkçede ve alıntı kelimelerde, kelimenin ortası ve sonuna *ye* harfi eklendiğinde, kelime başında veya ayrı yazılması ile *i* ünlüsü yazıda ifade edilir.

تينيم tinim *yorulmaz* دقيقه daqiqa *dakika*

قىزىل qizil *kırmızı* كريم karim *soylu, cömert*

قىيىن qiyin sonra تاجنىس tajnis cinas

ايتدى aytidi soyledi صفى so'fi sofuf

Hatırlatma: Türkçe kelimeler dahil, Özbekçe kelimelerde de her zaman yazıda gösterilir, yani kelimeye bulunan her sesin karşılığı yazıda vardır.

1. alıştırma: Ye harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

2. alıştırma: Çalışma defterinize e, yo, ya, yu ünlülerinin dahil olduğu kelimeleri eski Özbek alfabesiyle yazınız.

3. alıştırma: Oy, ov, voy, oyi, yoy, yovvoyi, yayov, uy, o'y, yuv, yov kelimelerini Arap alfabesine aktarınız.

4. alıştırma: Noktaların yerine uygun harfleri koyarak kelime oluşturunuz ve defterinize yazınız.

يو _____ آ _____

يا _____ آ ى _____

يا _____ و ى _____

Be

Be harfinin tüm şekilleri satır çizgisinin üstünde yazılır.

ب harfi Özbek dilindeki bobodede, baxt mutluluk, obod refah, kitob kitap kelimelerindeki b sesini ifade eder.

Bu harf muttasıl harf olduğu için her iki tarafına gelen harflerin birleşmesi veya birleşmemesi dikkate alınarak eklenen harfin durumuna göre belirlenir.

bobo	Bor	rubob
بابا	بار	رباب

Harfin adı	İfade edilen ses	Kelime sonunda	Kelime Ortasında	Kelime başında	Ayrı
be	b	ب	پ	پ	ب

----- ب ----- پ ----- ب ----- پ ----- ب ----- پ ----- ب -----

1. alıştırma: Be harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

2. alıştırma: Verilen kelimeleri okuyunuz ve yazınız.

بای وای یای یاو یاوایی بازار بازار آباد بو زبان

آزاد دارو درد بابا برار

3. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri Arap alfebesiyle yazınız.

Bod, bob, obro, urub, arbob, bovar, borur, barbod, burub, buzodur.

4. alıştırma: Aşağıdaki metni yazınız.

آزاد بازار بارادور بو بازاردور بازار آبدور دارباز

داردا اوینایدور بو زباندور بو دارودور بو دارو دودوز

5. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri okuyunuz ve yazınız.

بابا و اذا آب و آو واو و وای اوی وراز داد و وای

İzahlı Kelimeler

rubob رباب

ob آب

obdor آبدار

badr بدر

bad بد

bovar باور

darbor دربار

bod باد

babr ببر

rubob rebab, bir tür saz

suv su

suvli, nam ıslak, nemli

to‘lin oy dolunay

yomon kötü, fena

ishonch güven

saroy saray

shamol, shish rüzgar, tümör

yo‘lbars kaplan

Te

Te harfi Özbek dilindeki to‘rt dōrt, tarvuz karpuz, ortiq fazla, o‘tin devam etme kelimelerindeki t sesini ifade eder.

t harfi muttasıl harf olduğu için her iki tarafına gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak o harflerle birleştirilebilir.

tog' it ot

آت ایت تاغ

Harfin adı	İfade edilen ses	Kelime sonunda	Kelime Ortasında	Kelime başında	Ayrı
te	t	ت	ت	ت	ت

----- ت ----- ت ----- ت ----- ت ----- ت -----

1. alıştırma: Te harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

2. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz.

بو تو تزاردور او توتدور توتزاردا تورتنّا آت باردور

آزاد توتزاردا توت تارتادی او ترازودا توت باردور توت

دارودیر بابا توت ییدور

3. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri Arap alfabesiyle yazınız.

Ut, otr, but, tub, ato, tot, tob, otur, bot, turub, botub, tuzur, totur, badtar.

4. alıştırma: Aşağıdaki metni yazınız.

او توتزاردور توتزاردا تاي اوت ییدور بو تاي یاتادور

ابرار بازار باردی او ترووزدان تاتدی

5. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri okuyunuz ve yazınız.

آت و تاي ایت و ایز و او و یای آی و او ییاد و یات

6. alıştırma: Öğrenilen harfleri de ekleyerek kelimeleri birleştiriniz ve cümleler yazınız. Yazılışlarına da dikkat ediniz.

İzahlı Kelimeler

اوت ut

بدتر badtar

ابتدا ibtido

o't yangın

badtar kötü

boshlanish başlangıç

Pe

Bu harf Özbek dilinde paxta *pamuk*, pir *pir*, ipak *ipek*, tup *top* kelimelerindeki p sesini ifade eder.

پ harfi muttasıl harf olduğu için her iki tarafından gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak o harflerle birleştirilebilir.

tup	opa	padar
توپ	آپا	پدر

Harfin adı	İfade edilen ses	Kelime sonunda	Kelime Ortasında	Kelime başında	Ayrı
pe	p	پ	پ	پ	پ

----- پ ----- پ ----- پ ----- پ ----- پ -----

1. alıştırma: Pe harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

2. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri Arap alfabesiyle yazınız.

Po, par, put, pur, topur, tarab, dupur, dupur-dupur, tapur-tupur.

3. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz.

بو آباد بازاردور آزاد بازار باردی بو آپادور و او آتادور آپا انا توت دیدی آزاد توپ تپپار ایردی

4. alıştırma: Verilen kelime gruplarını okuyunuz ve yazınız.

توت و انار بابا و آتا آپا و آت ا آی و آتی توی و تایی

یای و پای آت و تایی بازار و ترووز باتیر و ابرار

5. alıştırma: Öğrenilen harfleri de ekleyerek kelimeleri birleştiriniz ve cümleler yazınız. Yazılışlarına da dikkat ediniz.

İzahlı Kelimeler

پدر padar

توپ tup

ota baba

to‘p, zambarak top

Sin

Bu harf Özbek dilindeki so‘z kelime, issiq *sıcak*, o’s- *büyümek* kelimelerindeki s sesini ifade eder.

س harfi muttasıl harf olduğu için her iki tarafına gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak o harflerle birleştirilebilir.

asb	dast	suv
اسب	دست	سوو

Harfin adı	İfade edilen ses	Kelime sonunda	Kelime ortasında	Kelimebaşında	Ayrı
sin	s	س	سد	سد	س

----- س ----- سد ----- سد ----- س -----

1. alıştırma: Sin harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

2. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri Arap alfabesiyle yazınız.

Bas, rus, do‘st, to‘rt, sust, dast, savdo, sabab, dastur, sarboz, sardor.

3. Alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz.

بو سرباز دور سرباز آت سورادور بو سرداردور سردار
 باسواددور بو دارودور او دارو دوادور بوسوت و او سوو
 دور ابرار بازاردا سوت ساتور ایردی بو اسباب سازدور او
 استاددور استاد درس بیرار استاد سوز ایتور و آزاد یازاردی

İzahlı Kelimeler

sarboz سرباز
 bosavod باسواد
 sud سود
 ustod استاد
 dastur دستور
 dast دست
 bas بس
 do‘st دوست

Askar asker
 savodli, savodxon okuryazar
 foyda, manfaat fayda
 ustoz “öğretmen”
 qo‘llanma “manuel”
 qo‘l “el”
 etarli “yeterli”
 do‘st “arkadaşlar”

Şin

Şin harfi Özbek dilindeki shirin *tatlı*, shavkat *şan*, *şevket*, osh *çorba*, shoshmoq *acele etmek* kelimelerindeki *sh* sesini ifade eder.

ش harfi muttasıl harf olduğu için her iki tarafına gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak o harflerle birleştirilebilir.

qish	sharbat	tosh
قىش	شربت	تاش

Harfin adı	İfade edilen ses	Kelime sonunda	Kelime ortasında	Kelime başında	Ayrı
şin	sh	ش	شد	شد	ش

-----ش----- شد ----- شد -----ش-----

1. alıştırma: Şin harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

2. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri Arap alfabesiyle yazınız.

Shab, tush, dush, bosh, tosh, dosh, shur, sharbat, bashorat, dushvor.

3. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz.

بو دوستدور دشت آبد و سبزدور آزاد تاش آتور بو

بازاردور اوشبو بازار آباددور بو باتردور باتر سرداش دوستدور

4. alıştırma: Aşağıdaki metni yazınız.

بو آزاددور او باتردور آزاد و باتر دوستدور . باتر سرداش

دوستدور آزاد تاش آتور بو بازاردور اوشبو بازار آباددور

آزاد و باتر بازار باریشدی آپاسی اویدا آش پیشیروور آتاسی

انار اوزار ایردی

5. alıştırma: Atasözlerini Arap alfabesiyle yazınız.

O‘t tosh yorar, tosh yormasa bosh yorar.

Ish bor erda osh bor

İzahlı Kelimeler

سبز sabz

شَب shab

شدت shiddat

زشت zesht

سرداش sirdosh

yashil, ko‘m-ko‘k *yeşil, açık mavi*

kecha, tun *dün*

shiddat, tezlik *hızla*

xunuk *çirkin*

sirdosh *sırdaş*

Mim

Bu harf Özbek dilindeki mamnun *memnun*, mamlakat *ülke*, mash'al *meşale* kelimelerindeki *m* sesini ifade eder.

م harfi muttasıl harf olduğu için her iki tarafına gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak o harflerle birleştirilebilir.

İzahlı Kelimeler

آبدار obdor
مار mor
مور mur
مشت mo'sht
روم rum
دام dom
مرد mard
شرم sharm
موش mush

sersuv sulu
ilon yılan
chumoli karınca
musht yumruk
Rim (shahar) Rum
tuzoq tuzak
erkak kishi, botir erkek, cesur
uyat, hayo, ibo ayıp, haya,öz
sichqon fare

Nun

Bu harf Özbek dilindeki non ekmek, nodir benzersiz, Namangan Namangan kelimelerindeki n sesini ifade eder.

ن harfi muttasıl harf olduğu için her iki tarafına gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak o harflerle birleştirilebilir.

nun	anor	non
نون	انار	نان

Harfin adı	İfade edilen ses	Kelime sonunda	Kelime ortasında	Kelime başında	Ayrı
nun	n	ن	ن	ن	ن

-----ن-----ن-----ن-----ن-----

1. alıştırma: Nun harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

2. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri Arap alfabesiyle yazınız.

Tun, nur, shams, somon, osmon, bjron, davron, doston, nordon, anor, nom, nun.

3. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz ve yazınız.

بو آش دور او ناندور بو آش و او ناندور نان و آش

ارزاندور بو استاددور استاد دانادور بو دشمندور دشمن

ياماندور روز روشندور بو اون و او اناردور

4. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz.

بو انادور انهر نارداندور و ارزاندور دشت سبزدور و

آ باددور بو توندور تون آزام بيراندور نادر و دوران بازار

بارادور شمس نور تاراتور دانا نى دىر نادان نى دىر

5. alıştırma: Atasözlerini Arap alfabesiyle yazınız.

Yurt boy – sen boy.

Yurt omon – sen omon.

İzahlı Kelimeler

باران boron

شمس shams

yomg'ir yağmur

quyosh güneş

Fe

Bu harf Özbek dilindeki firoq *korkunç*, fonus *fener*, oftob *güneş*, sahhof *sahaf* kelimelerindeki *f* sesini ifade eder.

ف harfi muttasıl harf olduğu için her iki tarafına gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak o harflerle birleştirilebilir.

Harfin adı	İfade edilen ses	Kelime sonunda	Kelime ortasında	Kelime başında	Ayrı
fe	f	ف	ف	ف	ف

-----ف-----ف-----ف-----ف-----ف-----

fonus	oftob	daftar
فانوس	آفتاب	دفتر

Unutmayın! İçerisinde *f* sesi olan kelimeler asli kelimeler değildir, onların çoğu Arap ve Fars dillerinden geçmiştir. Bunun için onların çoğunun kısa ünlülü olması mümkündür.

1. alıştırma: Fe harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

2. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri Arap alfabesiyle yazınız.

Safar, afsus, armon, sharor, sharaf, farrosh, maftun, amonat, sharofat, farosat, farzand, farmon.

3. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri okuyunuz.

وفا نفس شفا نفرت س فر فدا فراوان دفتر وفادار

فانوس نفاست نفرت فرست مفتون

4. alıştırma: Atasözlerini Arap alfabesiyle yazınız.

Oltunni bitgan erda qadri bor.

Uyat o'limdin qattiq.

Taqdirni yoshurub bo'lmas (Gulxaniy).

İzahlı Kelimeler

مقام maqom

شرم sharm

قمر qamar

o'rin, vazifa yer, görev

uyat, or-nomus utanç, onur

oy ay

Lam

Bu harf Özbek dilindeki lola *lale*, lobar *lober*, ulug' *büyük*, ol *kırmızı* kelimelerindeki *l* sesini ifade eder.

ل harfi muttasıl harf olduğu için her iki tarafına gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak o harflerle birleştirilebilir.

Harfin adı	İfade edilen ses	Kelime sonunda	Kelime ortasında	Kelime başında	Ayrı
lam	l	ل	ل	ل	ل

----- ل ----- ل ----- ل ----- ل -----

shamol	shaftolu	bulbul
شمال	شفتالو	بابل

1. alıştırma: Lam harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

2. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri Arap alfabesiyle yazınız.

Dil, man, tol, qalb, avval, saqol, qabul, navro'z, oltun, olsun, solsun, mavzun, alifbo, qashshoq, qalandar, oqsoqol. Balo, bolo, bo'lub, malol, quloq, islom, iqbol, salomat, shamol, saqlab, hamol, dilorom.

3. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz.

بو روشندور روشن قلم آلدی بو بولوتدور بو بولوت

آقدور بو بنادور بو بنا بلنددور و تقشداردور بو سوز

مقبولدور بو بلبلدور بو شفتالودور شفتالو شیریندور

4. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz.

بو دلارامدور او دلافرودور دلارام و دلافرود سلام
بيروزلار دلارام و دلافرود اوقوشورلار بو سرباز دلاوردور
بو شب شمال بولماس دانا قلاب بولماس

5. alıştırma: Atasözlerini Arap alfabesiyle yazınız.

Arzon molni sho‘rbasi totimas (Gulxaniy).

Er so‘zi - el so‘zi.

Tepib o‘tma suyab o‘t.

Dunyoni yel, odamni so‘z yeydi.

İzahlı Kelimeler

دل dil
موزون mavzun
دلبر dilbar
بنا bino
الفبا alifbo

dil, qalb, yurak *ruh*, *kalp*
tekis, kelishgan *düz*, *dengelenmiş*
Dilbar *Dilber*
bino *bina*
alifbo *alfabe*

Verilen Harflerle İlgili Alıştırmalar

1. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz.

بو آتادور او آنادور بو آتا و آنادور آتا و آنا مقدس
انساندور او سود و آزام بيرادور قردان دوست وفاداردور
بو استاددور استاد درس بيرادور دوران و سردار درس
اوقور درس اوقوش سود بيروور

2. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri Arap alfabesiyle yazınız.

Un, ruz, qaro, to‘rt, farq, o‘tub, zamon, tutub, saboq, vuzaro, musofir, durust, shaburuz, nurafshon, qo‘rqutub, namozshom, insonparvar, farovon, mashshoq, shon-sharaf. Oy, boy, toy, soy, to‘y, yol, ruy, til, tsh, bil, yurt, ishon, imon, aydi, sariq, norin, shirin, niyat, oriq, dedi, berdi, eshik, terak, tegirmon, beshik, qiziq.

دلارام بیلان لابر ایش باشلادیلار. دلارام اوزوم تیردی. لابر
اولار اوقوشنی بیلادیلار. یاز ایسیق بولور. شفتالو تیردی. اوزوم و شفتالو شیریندور. بولار قیز بالالار
یاودان قورققان
یاو دوستیدور. یاردم دوست ایشیدور. وفاسیز دوست ایرماس
ایل توق بولسا یورت آباد بولور. یورتنی سبویش ایمانداندور

وفا سیز دوست ایرماس .

سود sud
وزرا vuzaro
دوتا duto
درست durust
شب‌روز shabu ruz
انسان‌پرور insonparvar
نماز شام namozshom

foйда *kâr*
vazirlar *bakanlar*
ikkita *iki tane*
durust, to‘g‘ri *iyi,doğru, açık sözlü*
kecha-kunduz *gece gündüz*
insonparvar *insancıl*
kechki payt, shom namozi *akşam vakti, akşam*
namazı

Bu harf Özbek dilindeki har *her*, ham ve, hamdam *dost*, shahar *şehir* kelimelerindeki *h* sesini, kelime sonunda, Arap ve Fars dillerinden geçen kelimelerde *a* ünlüsünü ifade eder.

• harfi muttasıl harf olduğu için her iki tarafına gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak o harflerle birleştirilebilir.

Harfin adı	İfade edilen ses	Kelime sonunda	Kelime ortasında	Kelime başında	Ayrı
he	h	ه	ه	ه	ه

-----d-----f-----g-----o-----

lola	bahor	moh
لاله	بهار	ماه

1. alıştırma: He harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

2. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri Arap alfabesiyle yazınız.

Ota, ona, olsa, parda, shahar, foyda, qayda, qahva, dehqon, qizil, hamisha, shahzoda, qabila, vaqtida, moh, havo, hamma, nola, hamroh, bahor, oh.

3. alıştırma: Aşağıdaki hikmet kelimelerini okuyunuz ve ezberleyiniz.

دوست یوزیدان بیلینور دشمن ایزیدان .

دوست پایمال بولسا دشمن شاد بولور .

4. alıştırma: Aşağıdaki şiiri okuyunuz, yazınız ve ezberleyiniz.

بهار بولوب هوا ایلیق

آقار سولار تینیق تینیق

قوشلار سائرار الوان الوان

بو روز نوروز شیرین زمان

5. alıştırma: Atasözlerini Arap alfabasiyle yazınız.

Har kim o‘z boshin qashlar.

Arzon kira shaharda ovora qilur (Gulxaniy).

6. alıştırma: Şu zamana kadar geçen harflerin bulunduğu kelimeler ve cümleler yazınız. Yazılışlarına da dikkat ediniz.

İzahlı Kelimeler

راه roh

هوا havo

همراه hamroh

هنر hunar

هر har

هم ham

بها baho

yo‘l yol

havo hava

yo‘ldosh, hamroh yoldaş

hunar meslek

har her

ham ayrıca

baho paha, fiyat

Kef

Bu harf Özbek dilindeki katta *büyük*, ko‘za *sürahi*, aka *kardeş*, uka *küçük kardeş*, tok *asma*, chok *dikiş* gibi kelimelerindeki k sesini ifade eder.

ک harfi muttasıl harf olduğu için her iki tarafına gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak o harflerle birleştirilebilir.

3	İfade edilen ses	Kelime sonunda	Kelime ortasında	Kelime başında	Ayrı
kef	k	ک	ک	ک	ک

-----ک-----ک-----ک-----ک-----

kitob	kabutar	nok
کتاب	کبوتر	ناک

1. alıştırma: Kef harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

2. alıştırma: Aşağıdaki cümleleri Arap alfabesiyle yazınız.

Yoz bo‘ldi. Qushlar parvoz qilib keldilar. Qushlar foydalidir. Biz hammamiz qushlarni sevamiz. Qushlar do‘stimizdur.

3. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz ve yazınız.

بىلىم انسانىت كوركىدور. او مکتىدان باشلانور. كىم كوپ
او كوسا دانا بولور. نادانلار اوز فايده سىن هم توشونماسلار .
دانالار ايتىيدورلار كىم : كىم كه دانا بولسا اوئل توانا بىلىمدان
پىر قىلبى بولادى برنا .

4. Alıştırma: Atasözlerini Arap alfabesiyle yazınız.

O‘y o‘ylagan qul tek turmas.

Yamonning kuchi yapaloqqa etar.

Eshikni ursam, devor titraydi.

Katta kema qaydin yursa, kichik kema andin yurar (Gulxaniy).

İzahlı Kelimeler

tavono توانا
barno برنا
pir پىر

har ishni qila olguvchi ”güçlü
yosh, go‘zal genç, güzel
qari, keksa, qariya yaşlı

Gaf

Bu harf Özbek dilindeki go‘zal güzel, gul çiçek, o‘git düzeltme, chang toz kelimelerindeki g sesini ifade eder.

گ harfi muttasıl harf olduğu için her iki tarafına gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak o harflerle birleştirilebilir.

Harfin adı	İfade edilen ses	Kelime sonunda	Kelime ortasında	Kelime başında	Ayrı
gaf	g	گ	گ	گ	گ

----- گ ----- گ ----- گ ----- گ -----

barg	gilos	sag
برگ	گیلاس	سگ

1. alıştırma: Gaf harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

2. alıştırma: Aşağıdaki cümleleri Arap alfabesiyle yazınız.

Birovlarga ozor bermoq katta gunohdur. Toma toma ko‘l bo‘lur. Nafsni tiyish salomat bo‘lmoq garovidur . Ota - ona so‘zi farzandga muqaddasdir.

3. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz, yazınız ve ezberleyiniz.

آتانگا بولماگیل ارزنده بندی
 بندیدین آزاد بول هنر فرزندى
 والى لیک ایستاسانگ دانالیق قیدیر
 کیم دکه دانا بولسا اوشال والى دور
 بیلیم بیرلان بولور آدمدا ایمان
 بیلیم بیلان دیونی هم اولدیرماق آسان

4. alıştırma: Aşağıdaki metni yazınız ve okuyunuz.

تیراک
 اکبر تیراک ایکدی. ت یراک تیز کوندا برگ یازدی. تور
 بیلدا تیراک کاتتا بولوب سایاسیدا دم آلیشگا امکان بولدی
 مسافرلار اونینگ سایاسیدا اوتوروشیب دم آلیب تیراک ایککان
 اکبرگا تشکر ایتدیلار. مکبر هم اوز ایشیدان شادمان بولدی

5. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri Arap alfabesiyle yazınız.

Agar, dong, bong, tong, shukr, Akmal, Karim, danak, garov, egri, lagan, sigir, kamol, govmish, ketob, gurunglashmoq, gunoh, guliston, nogoh, ogoh, goh.

6. alıştırma: Aşağıdaki atasözlerini Arap alfabesiyle yazınız.

Dushman ne demas tushga ne kirmas («Boburnoma»).

Er boshiga ish tushsa, etik bilan suv kechar,

Ot boshiga ish tushsa, suvliq bilan suv kechar.

Yoshlikda olgan bilim toshga o'yilgan naqsh kabidir.

Itga bersang oshingni itlar talar boshingni.

Uydagi savdo bozorga rost kelmas.

Bek uldurki, olmagay bergay,

Qaro uldurki, sochmagay tergay (Gulxaniy).

İzahlı Kelimeler

سگ sag

بندی bandi

والی voli

گلاب go'lob

دیو dev

گل gul

it *köpek*

bog'langan *bağlantı*

rahbar, hukmron *müdür, egemen, hakim*

gulob, gul suvi *gül suyu*

dev *dev*

gul *çiçek*

Xe

Bu harf Özbek dilindeki xona *oda*, xat *mektup*, axir *ki*, ya, taxt *taht* kelimelerindeki x sesini ifade eder.

خ harfi muttasıl harf olduğu için her iki tarafına gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak o harflerle birleştirilebilir.

Harfin adı	İfade edilen ses	Kelime sonunda	Kelime ortasında	Kelime başında	Ayrı
xe	x	خ	خ	خ	خ

-----خ-----خ-----خ-----خ-----خ-----

taxt	paxta	daraxt
تخت	پخته	درخت

1. alıştırma: Xe harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

2. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri Arap alfabesiyle yazınız.

Taxta, xona, axbor, xabar, xargush, shox, paxta, daraxt, xalq, paxtazor, xazina, paxtakor, tuxum.

3. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz.

پخته اوزبیک خلقینینک باللیگیدور پخته دان کوب نارسالار
پیدا بولور پخته نی آق آلتون دین اتاشور پخته اوزبیکستان
نینگ همه بیریدا بیتیشتیریلادی او خلقیمیز فراوانلیگی یورت
آبادانلیگی اوچون هم یاخشی لاب پرورش قیلینماغی لازم دور .
پخته میز فخریمیزدور

4. alıştırma: Aşağıdaki metni yazınız.

۱ . اوزاقلاشگان قرینداشلارگا یقین بولیشگا کوشش قیل
۲ . هر بیر کیرگان خانه دا سلام اینیشنی اونوتما
۳ . تانگی اویقو اولوشنی کم قیلادور
۴ . استاد شاگرد اوچون مقدس انساندور

5. alıştırma: Atasözlerini Arap alfabasiyle yazınız.

Yaxshi xotin yigit nomin ko'tarar,

Yomon xotin yigit nomin yo'qotar.

Yaxshi xotin yo'q narsangni bor etar,

Yomon xotin keng uyingni tor etar.

Onasiga ozor bergan,

Parcha nonga zor bo'lar.

Otasiga ozor bergan,

El ichida xor bo'lar.

İzahlı Kelimeler

تلخ talx
سودوار sudvor
کوشش ko'shish
بدکار badkor

achchiq *aci*
foydali *yararlı*
harakat, kushesh *hareket*
yomon ish (qiluvchi) *kötü iş yapma*

Jim

Bu harf Özbek dilindeki jo‘ja *piliç*, jiya *zeytin*, sajda *secde* kelimelerindeki *j* sesini ifade eder.

ç harfi muttasıl harf olduğu için her iki tarafına gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak o harflerle birleştirilebilir.

Harfin adı	İfade edilen ses	Kelime sonunda	Kelime ortasında	Kelime başında	Ayrı
jim	j (c)	چ	چ	چ	چ

----- ٢ ----- ٣ ----- ٤ ----- ٥ -----

jiyron	jo'ja	masjid
جيران	جوجه	مسجد

1. alıştırma: Jim harfinin her şeklini dörder satır yazınız.
2. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri Arap alfabesiyle yazınız.

Toj, boj, jabr, najot, tijorat, jamol, Jalol, kaj, xarj, qanj.

3. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz.

بیټی خزینہ نینگ پیری

آتا بابا لاریمیز یرنده لارنی بیتتی خزینه نینگ بیرى دیمیشلار .

بوگپ راست دور. بیر دانه تخم بیر دانه جوج ه بولادور .

جوجه کانتا بولوب تاووق يا خوراز بولادور. البته بوايش

كوپ زخمت بيرلاندور. بيزنينگ قيشلاقدا انا شونداي بير

کارخانه بار. اودا جوج تاووق خوراز و باشقه پرنده لار

بسیار دور. جوجہ لاریورشیگا ہم نارسالار بار. مینینگ

آتاملار اوييردا خدمت قىلادور. مين هم بوش وقتلاريمدا آتامگا

یاردم بیر امان .

4. alıştırma: Aşağıdaki hikmet kelimelerini okuyunuz ve yazınız.

۱. جهان نینگ تیکانسيز گل لاری هنرمندلاردير

۲. جهالت اولومدور بيلم تيريكليک

۳. ياشليکدا بيز شاگرد اوزگالار استاد

سونگرا استاد بولوب دل ايتارميز شاد

5. alıştırma: Atasözlerini Arap alfabasiyle yazınız.

Bitar ishni boshiga, Yaxshilar kelur qoshiga.

Jili-jili so‘zlasang, ilon o‘z inidin chiqur.

Qo‘ynudin to‘kulsa qo‘njig‘a.

Tikon o‘z joyida kun ko‘rar (Gulxaniy).

İzahlı Kelimeler

جبر jabr

تجارت tijorat

فلج falaj

كج kaj

گنج ganj

تلخ talx

سودوار sudvor

بدکارلیک badkorlik

jabr, zulm *mağdur*

savdo, tijorat *ticaret*

nogiron, falaj *özürlü, felç*

egri *eğri*

boylik *servet*

achchiq *acı*

foydali *yararlı*

yomon ishni qilish *kötü iş yapma*

Çim

Bu harf Özbek dilindeki choy *çay*, och *aç*, charim *deri* gibi kelimelerde *ch* sesini ifade eder.

چ harfi muttasıl harf olduğu için her iki tarafına gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak o harflerle birleştirilebilir.

Harfin adı	İfade edilen ses	Kelime sonunda	Kelime ortasında	Kelime başında	Ayrı
çim	ch	چ	چ	چ	چ

----- چ ----- چ ----- چ ----- چ -----

chol	echki	chumchuq
چول	ايچكى	چومچوق

1. alıştırma: Çim harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

2. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri Arap alfabesiyle yazınız.

Soch, och, tinch, sinch, chumoli, bichora, daricha, chumchuq, qilich, cho'mich, chekich, chopon, choriq, chumoli, quloch, qochoq, uchmoq.

3. alıştırma: Aşağıdaki cümleleri Arap alfabesiyle yazınız.

Bu chumchuq chiroylidir. Bular chumchuqlardir. Ulardan biri don teradur.

Qolgan chumchuqlar uchib ketdilar. Qolgan bir chumchuq ham uchib ketdi.

4. alıştırma: Aşağıdaki hikmet sözlerini okuyunuz ve ezlerleyiniz.

اگرچه تربیت کورماسا آدم
اشک بولوب قالور یوزگا کیرسا هم
بیتمز بولساگر قولاق و کونگیل
اشک خچیر دا هم بار بوندایین دل

5. alıştırma: Aşağıdaki metni eski yazıyla yazınız.

Sen alifdek to'g'ri bo'lsang, hech balo yo'qdur sanga.

Lom alifdek egri bo'lsang, har balo bordur sanga.

Bilumlik bilagi ingichka barchani farosat bila sinar.

Bor maqtansa, yarashur. Yo'q maqtansa, chopilur.

Safol chinni bo'lmas, Begona ini bo'lmas.

Bo'zchi belboqqa yalchumas (Gulxaniy).

İzahlı Kelimeler

سالوھ saloh
ھاشیھ hoshiya

qurol silah
hoshiya ön ödeme

«Eski Özbek dili ve yazısı» konuyla ilgili derslerde verilen bilgilerde Özbek dilinde olmayan harflerle karşılaşılmaktadır. Z sesini ز ذ ظ ض harfleri, T sesini ط ت harfleri, S sesini س ص ث harfleri, H sesini ه ح harflerinin ifade etmesi ve bu harflerin kullanılması Arapça kelimelerin yazımında zorluklar doğurmaktadır. Çünkü bu harfler Özbek dilinin yapısına uymamaktadır.

harf	bahr	saloh
حرف	بحر	سلاح

1. alıştırma: Ha harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

2. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri Arap alfabesiyle yazınız.

Hukm, haram, darhol, rahmon, Muhammad, hakim, hokim, hurmat, ahvol, mahkam, mahkum, mahkama, husayn, mahalla, hukumat, mahbub, mahbuba, muhabbat, haqiqat, hukmdor, muhokama, marhamat.

3. alıştırma: Aşağıdaki hikmet sözlerini Arap alfabesiyle yazınız.

- 1) Oxirat ishlaridan boshqa barcha ishlarda shoshmaslik xayrli ishdur.
- 2) O'limdan avval hayot, tiriklik qadrini bilib o'zgalarga marhamatli bo'l.
- 3) Gunohlarning eng yomoni nohaq odam o'ldirmoqdur.
- 4) O'tgan yilgi ishlarni sarhisob qilib, yomonlarini takror etma.
- 5) Hisobli do'st ayrilmas va do'stlarni ranjitmas.

4. alıştırma: Aşağıdaki hikmet sözlerini okuyunuz ve ezberleyiniz.

حق يوليدا كيم سينگا بير حرف اوقوتميش رنج ايلا
ايلاماك آسان ايماس حقين ادا مينگ گنج ايلا

5. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz.

رحمت

رحمت ايتماق هر بير ياخشى ايش اوچون خيرلى سوزدور
كيم كه مرحمتلى بولسا اونينگ قلبى دان رحمت سوزى چيقور
اينگ كيچيك ايش و ياردم اوچون رحمت ديماق كونگيل گا
آرام بيرور اى فرزندلار كمك قيلگان كيشى گا بو سوزنى
ايتماق لازم و كوپ ياخشى ايشدور

İzahlı Kelimeler

شبح shabah

بحر bahr

احوال (حال) ahvol

محكمة mahkame

حاکم hokim

nishon hedef

dengiz deniz

ahvol, hol so'zining ko'pligi durumlar

hukm qilinadigan joy, mahkama mahkeme

hukm qiluvchi, hokim, rahbar yargıç, hakim

Aydın

ξ (ayın) harfi, Arap ve tüm Sami dillerine has ses olup, boğazdan telaffuz edilen sürtünmeli patlayıcı ünsüz sesi ifade eder. O boğaz kaslarının çok şişip, kapalı haldeyken birden gevşemesi sonucunda nefesin güçlkle çıktığı anda telaffuz edilir. Aynı zamanda ses telleri dalgalanıp hareket eder. Yumuşak damak kaldırılır, burun boşluğuna giden yol kapalı olur. Bu ses Özbek dilinde yoktur. Bu sesin doğru telaffuz edilebilmesi yetenek gerektirir ve bu ses de tüm vurgulu seslerin ifade edilmesi gibi zordur.

Bu harf Özbek dilinde Arapça alıntı kelimelerde kullanılır. Bunun Arap dilinde birkaç görevi vardır. Bunlardan bazıları Özbek diline girip yerleşmiştir.

Ayın harfi aşağıdaki özelliklere sahiptir:

1. Ayın harfi kelime başında alıntı kelimelerin bazılarında *a* sesini ifade eder:

amal takip عمل acayip ajab عجب

عقل aql anlayış عصا asso sopa

2. Arap dilinden geçen bazı kelimelerde ise ayın harfi kelime başında *i* sesini ifade eder.

علم ilm “*eğitim*” عشق ishq “*aşk*”

ایمورات imorat “bina” عید iyd “bayram”

3. Arap dilinden Özbek diline geçen bazı kelimelerde ayın harfi kelime başına gelip *u* veya *o* 'sesini ifade eder.

Ubaydullo Ubeydullah عبيد الله umr hayat

4. Ayın harfi kelime başında elif harfi ile birlikte uzun o (a) ünlüsünü ifade eder.

$$c \leftarrow l + c \leftarrow l + c$$

عادل odil doğru عالم olim bilim adamı

oqil *bilge* oshiq *daha fazla*

5. Özbekçeye giren bazı Arapça kelimelerde ayın harfi kelime başında kendine has özellikleri kaybeder ama tarihî geleneksel prensiplere göre yazıda Arap dilindeki şekliyle yazılır.

عصا aso hassa deġnek | عيد iyd hayit bayram

Mevcut kelimeler yüzyıllar boyunca kendi telaffuz özelliklerini kaybedip, Özbekçe telaffuz kurallarına uymuştur.

6. Ayın kelime içinde gırtlaktan sürtünerek çıkar ve ses telleri yarı açıktır. Bu hususiyet Özbek alfabesinde apostrof işareti (') ile ifade edilir.

بدعت bid'at bid'at icat | صنعت san'at san'at sanat

7. Günümüz Özbekçesinde, Arapçadan alıntı bazı kelimelerde, kelime sonuna gelen ayın harfi telaffuz edilmez ve yazılmaz.

طالع tole(') fazlasıyla منع man(') adam

تابع tobe(') tabi نفع naf(') kişisel kazanç

ع harfi muttasıl harf olduğu için her iki tarafına gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak o harflerle birleştirilebilir.

Harfin adı	İfade edilen ses	Kelime sonunda	Kelime ortasında	Kelime başında	Ayrı
ayın	'	ع	ا	ء	ع

----- ع ----- ا ----- ء ----- ع -----

sham	soat	asal
شمع	ساعت	عسل

1. alıştırma: Ayın harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

2. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri Arap alfabesiyle yazınız.

Umr, ayb, fe'l, azim, olim, olam, oliy, a'lo, na'ra, odat, soat, asal, orif, faol, ka'ba, ma'ruf, arab, la'nat, me'mor, shu'aro, ibodat, inoyat, sha'bon.

3. alıştırma: Aşağıdaki cümleleri eski Özbek alfabesiyle yazınız.

- 1) Ayb ish qilmoq nomaqbuldir, ammo qilgan aybni rad etmoq gunohdur.
- 2) Umr hayrli ishlar avqotidir.
- 3) Faqirlarga in'om, xayr va hadya ishi adolat mezonidir.
- 4) Amir Temur dunyoning mohir me'morlarini jam qilib, Samarqand va Buxoro shaharlarida ajoyib obidalar bunyod etganlar.

4. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz ve yazınız.

عمر علم اورگانور او مدرسه گه قاتنايدور عمرجان نینگ
اوقوش کتابی بار دوران عمر جان نینگ اوکاسی بولوب او هم
مدرسهگها بارور ای فرزند علم اهلیدین بولگیل

İzahlı Kelimeler

علم ilm	ilm <i>eğitim</i>
عالم olim	olim <i>bilim damı</i>
دفاع defo'	mudofaa <i>savunma</i>
شروع shuru'	boshlash <i>başlamak</i>
نزاع nizo'	nizo, janjal <i>ihtilaf, skandal</i>
مجموع majmu'	to'plam, kompleks <i>koleksiyon, karmaşık</i>
موضوع mavzu'	mavzu, tema <i>tema, konu</i>

G'ayn

Bu harf Özbek dilindeki g'oz *kaz*, g'or *mağara*, og'ir *ağır*, tog' *dağ*, bug' *bahar* kelimelerinde geçen g' sesini ifade eder.

غ harfi muttasıl harf olduğu için her iki tarafına gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak o harflerle birleştirilebilir.

Harfin adı	İfade edilen ses	Kelime sonunda	Kelime ortasında	Kelime başında	Ayrı
g'ayn	g'	غ	غ	غ	غ

----- غ ----- غ ----- غ ----- غ ----- غ -----

tog'	g'uncha	g'anım
تاغ	غنچه	غنیم

1. alıştırma: G'ayn harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

2. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri Arap alfabesiyle yazınız.

Tug', dog', yog', ag'o, ag'lab, g'anım, g'ubor, mug'ul, og'ir, ug'ul, g'arib, shag'al, lag'mon, nag'ma, bug'u, g'oyib, dag'al, o'g'ri, tog'a, to'g'ri, rag'bat, tog'ora, g'urbat, bug'doy, yomg'ir, dag'dag'a, g'animat, sog'inch, farog'at, g'ani.

3. alıştırma: Aşağıdaki metni vurgulayarak okuyunuz ve ezberleyiniz.

عقل مدحی

خدا نعمتلا رین عالی سی ادراک

عقلنی مدح ایتار کیم که دلی پاک

عقل یول کورساتوب دلنی ایلار شاد

هر ایککی علما عقل لی آباد

عقل تورموش ایرور بونی یادلاب آل

عقلدین غمگینلیک شادلیک اوکتملیک

عقلدین بارلیگو یوکللیگو کملیک

کیشی ایش قیلارکان بی عقل و ادراک

بولور قیلیمیشی دین یورک بغری پاک

4. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz ve yazınız.

سخاوت

آفتاب سیار دور کیم سخاوت پیشه و جان منبعی بولگان

حرارتینی عالم موجوداتی اوچون برابر تقسیم قیلور هر بیر

کیمسه هم اوز قلب حرارتینی جانلی و جانسیز موجوداتگا

قویاش دیک اولاشماغی درکار انینگ سخاوت حرارتینی بارچا

بیدیک قبول ایتسا یاکه برچه بیردیک اونینگ حرارتیدین بهره

آلسا شول کیمسه حقیقی خلق فرزندى نامیغا مشرف بولغای

İzahlı Kelimeler

zog'زاغ

mag'rib مغرب

ag'o اغا

ag'lab اغلب

g'anım غنیم

g'ani غنی

qarg'a karga

g'arb batı

og'a, do'st, birodar arkadaşlar, kardeş

orqa tomonda arkada

dushman düşman

boy, badavlat zengin

Sad

ص (sad) «s» harfi ön damakta telaffuz edilen diş ardı vurgulu (ağzını doldurup) akıcı, sürtünmeli tonlu ünsüzü ifade eder. Onun ifadesi esnasında konuşma azalarının durumları sıradan diş ardı akıcı «sin»in telaffuzuna benzemektedir. Farklı söylendiğinde dil ucu alt aralığın iç tarafına biraz dokunmaktadır. Dilin orta kısmı sertçe damağa kaldırılır ve hava geçişi için dar alan kalır. Azalar, bu durumda hava akışıyla sad harfini ifade eden sesi çıkarır. Gerçi unutmamalıyız ki, vurgulu telaffuzda basit ünsüz telaffuzuna göre hava geçişi çok dar olur; dil ve başka azalar daha çok gerginleşir; dil arkası yumuşak damak tamamen çekilir, hava akışı zorlukla dışarı çıkarılır. Böyle bir ses Özbekçede yoktur.

Bu harf Özbekçeye Arapçadan geçen sodiq *sadık*, sidq *gerçeklik*, sandiq *sandık*, sahro *çöl*, *sahra* kelimelerdeki s sesini ifade eder.

ص harfi muttasıl harf olduğu için her iki tarafına gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak o harflerle birleştirilebilir.

Harfin adı	İfade edilen ses	Kelime sonunda	Kelime ortasında	Kelime başında	Ayrı
sad	s	ص	ص	ص	ص

----- ص ----- ص ----- ص -----

sabr	fasl	shaxs
صبر	فصل	شخص

1. alıştırma: Sad harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

2. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri Arap alfabesiyle yazınız.

Sayyod, qasd, hasrat, qasos, suhbat, sabo, sohil, sodiq, sabr, sado, sahro, misr, sarf, vasf, sifat, sahi, surat, tasvir, sobun, san'at, sanduq, qasida.

3. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz.

فصل لار

فصل لار تورت نوع دور بهار ياز كوز و قيش بهار

فصل لار نینگ ابتداسيدور بول فصل دا جهان سبز بولور تمام

جانوار لار جنبوشگا كيلغايلار نوروز عالم شول فصلدا كيلور

بعد فصل يازدود بول فصل ايسسيغ بولوب اونينگ اينگ

ایسیغ اوقاتینی چله هم دییدور لار سونگ کوز فصلی دور

بولفصل دا همه میوهلار پیشادور دهقان خرمان جمع

قیلادور بعد قیش فصلی دور بو فصل دا هوا بسیار ساووق

بولور انینگ اینگ ساووق قیسمینی چله یعنی قیرق کونلیک

هم دییدیلار تورت فصلنی جمع ایلاب بیر ییل دیرلار

4. alıştırma Verilen atasözlerini Arap alfabesiyle yazınız.

Sabrning tagi sari oltun. (Gulxaniy)

Sabrni besabrdan o'rgan.

İzahlı Kelimeler

صیاد sayyod
بعد ba'd
نقره nuqra
نوع nav'
اوقات avqot
جنبش junbush
غواش g'avvos

ovchi *avcı*
so'ngra *sonra*
kumush *gümüş*
xil, tur *çeşit*
vaqt so'zining ko'pligi, vaqtlar *zamanlar*
junbuj, harakat *hareket*
suzuvchi *yüzücü*

Zad

ض (zad) «d» harfi vurgulu ön damak sesi, diş arkası sürekli ünsüzdür. Bu tüm özellikleriyle «d» fonemine karşılık geldiği halde bir farkı vardır. O da, konuşma azalarının şişmesidir. Diğer bir deyişle, onun söyleniş süresinde dil ucu damaktan aşağı çekip sertçe birleşir, aynı anda hava akımı hızla dışarı çıkar ve zad fonemi telaffuz edilir. İfade edilen sürede burun boşluğu, damak ile bağlantılı delik kapalı olur. Bu sebepten dolayı hava akımı sadece ağız boşluğunun içinden yol alır. Böyle bir ses Özbekçede yoktur.

Bu harf Özbekçeye Arapçadan geçen zarar *zarar*, arz *rica*, zarb *darb* kelimelerindeki z sesini ifade eder.

ض harfi muttasıl harf olduğu için her iki tarafına gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak o harflerle birleştirilebilir.

Harfin adı	İfade edilen ses	Kelime sonunda	Kelime ortasında	Kelime başında	Ayrı
zad	z	ض	ض	ض	ض

----- ض ----- ض ----- ض ----- ض ----- ض -----

farz	qozi	zarar
فرض	قاضي	ضرر

1. alıştırma: Zad harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

2. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri Arap alfabesiyle yazınız.

Ziyo, qazo, fazl, zoe', qozi, a'zo, zarur, za'if, zarar, mazmun, za'ifa, fazilat, taqazo, ziddiyat.

3. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri okuyunuz ve defterinize yazınız.

حاضر غرضب قضا رضا عرز قاضي صاحب صياد قصد حصرت وصل قصاص ضيا ضرب ضرر
صبا صتاحت صدا صحرا رخصت صبح فاصاص شخص احتر اص ضرب
صاد صدق قصد ضرر حاضر حضرت عرض ضربدار رضا صبر

4. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz.

معاش

معاش هر بير محنت اهلی نینگ ايش حقی اوچون
تولادور کیم که محنت قیلسا شو قدر کوپ معاش آلور بیز
شاگر لا ر نینگ هم معاشی هیر بار معاشیمیز آغان بهالاریمیز
میز انیدور اگر شاگرد یعنی اوچوی کوپ او قوسا شونچ نچ
یوقاری بها یعنی معاش آلور تحصیل صنعتی گا یوقاری بها
بیریلور مختصر مضمون شول که دانالار نصیحتلاریدا ایتورلار
علم آماق زمانلا ر تقاضاسی
صیبا آسون آدم نینگ اعضاسی
یاش و قری اوچون بو ایش ضرردور
ضایع قیلسانگ وقتینگ بسیار ضرردور

5. alıştırma: Aşağıdaki metni yazınız.

تمام بیر یوزینی ارض دیرلار اندا بشریب استقامت قیلور
انینگ تورت تامانی شمال مغرب مشرق و جنوب دیرلار اندا
بیحساب دریالار اولکان تاغلار کاتتا موزلیکلار موجود دور

انسانلار ضرور حالتدل انگا کمک بیر ماقلاری لازمدور

ارض arz	er planetasi <i>yerküre</i>
ضرب zarb	urish, ko‘paytirish <i>dövmek</i>
مشرق mashriq	mashriq, sharq <i>doğu</i>
استقامت istiqomat	istiqomat, yashash <i>geçim, yaşam</i>
اندا anda	u erda, unda <i>orada</i>
انینگ aning	uning <i>onun</i>

Harfin adı	İfade edilen ses	Kelime sonunda	Kelime ortasında	Kelime başında	Ayrı
ta	t	ط	ط	ط	ط

_____b_____b_____b_____b_____

xattot	matlob	tolib
خطات	مطلب	طالب

3. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz.

طوطی

طوطی گوزل قوش دور اوکوپراق هندو داستان افریقا قطعه

تقلید قیلادور

سوزی گا

سیندا یشایدی طوطی ازگالار

4. alıştırma: Aşağıdaki metni yazınız.

منصور و طاهر اکا و اوکادور لار طاهر مکتبدا تحصیل

کورادی منصور طلبه دور او مدرسه دا اوقییدی طاهر و

منصور مهربان آدابلی و باخوش طلبه لاردور

5. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz ve yazınız.

حکایت

بیر کیشی طبیب نینگ آلدیغا باردی و ایدی قارنیم آغریدور

دوا قیلغیل طبیب سورادی که بو کون نیمه ییب ایردینگ اول

کیشی ایدی کویغان نان ییب ایردیم طبیب انینگ کوزیغه دوا

قیلماقنى خواهلاب ایردی اول کیشی ایدی ای طبیب ! قارین

آغریغانیغا کوزنینگ نیمه نسبتی باردور طبیب ایدی اول

سینینگ کوزینگغا دوا قیلماق کیرک زیر اکه مگر کوزینگ

درست بولسا ایردی کویگان نان بیماس ایردینگ

6. alıştırma: Aşağıdaki metni Arap alfabesiyle yazınız. Alıntı kelimelerin yazılışına dikkat ediniz.

A. Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» asaridan.

TAMA

Tama deb birovdan bir narsa umidvor bo'lmakni aytilur. A'zo javorihlari salomat, kuch va quvvatli kishilarga tama qilmak va harom, ojiz va notavon, kuchsiz kishilarga mubohdur.

Tama balosiga giriftor bo'lgan kishilarda nomus va hayo degan yaxshi sifatlar bo'lmaydur. Hozirgi zamonda oramizda tama noni bilan qorin to'yg'uzadurgan kishilarning hisobi uo'qdur. Agar bilarning biridan: «birodar, saning oyoq-qo'ling

butun, taning sog‘, tama qilmak sanga harom emasmi?», - deb savol qilinsa, «qanday qilay, ota-bobomning kasbi tilanchilik edi, man ham tama orqasidan ovqat qilurman», - deb tama’ni kasbga isnod berub, turluk-turluk bahonalar bayon qilur.

Shariatda munday kishilarga tama orqasidan kasb qilmaklari mamnu'dur. Alhosil, tama noni ila suyagi qotgan, ish va kasbga bo‘yin qo‘umau, dangasa va yalqovlikka o‘rgangan va odat qilgan kishilarning o‘zlaridan yaxshilik umidi o‘lmadig‘i kabi bolalaridan ham yaxshilik kutub bo‘lmaydur. Rasuli akram nabiyyi muhtaram sallollohu alayhi vasallam afandimiz: «Kishi qo‘linda bo‘lgan narsaga qiziqma! Tamadan saqlan! Zeroki, tama o‘zi hozir bir faqrdir. Namozingni ado qil! So‘ngindan uzr istarga to‘g‘ri keladurgan ishlardan saqlan», - demishlar.

BAYT

Vo‘lmagil mubtalo duchor tama,
Aylar insonni xor-u zor tama.
Yo‘q qilub himmat-u qanoatni,
Oladur oldan ixtiyor tama.
Noni minnat uchun egur bo‘yning,
Qiladur ko‘zni intizor tama.
Yuzdan otkay hayo-u sharmingni,
G‘ayrating kuydurar nori tama.
Hirsi dunyo qiladi Qorundek,
Hotam isming yutar mori tama.

İzahlı Kelimeler

نقاط no‘qot
طالع tole’
طير tayr
مطلب matlab

nuqtalar, joylar *makas*, *noktalar*, *yerler*
taqdir *kader*
qush *kuş*
so‘rov “*istek*”

Za

ظ (zo veya izg‘i) «z» harfi damak önü ünsüzlerinden sürtünmeli, tonlu, diş ardı akıcı ünsüzünü ifade eder. Telaffuz edilme şekli sad fonemiyle benzerdir. Tek fark «za» tonludur. Sesin ifadesi sırasında tüm aktif ve pasif olarak katılan konuşma azalarının gerildiği unutulmamalıdır. Bu tür ünsüzler Özbek dilinde yoktur.

Bu harf Özbek dilindeki zohir *görünür*, zulm *zulm* kelimelerindeki z sesini ifade eder.

ظ harfi muttasıl harf olduğu için her iki tarafına gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak o harflerle birleştirilebilir.

Harfin adı	İfade edilen ses	Kelime sonunda	Kelime ortasında	Kelime başında	Ayrı
za	z	ظ	ظ	ظ	ظ

ظ ظ ظ ظ

hofiz	mazlum	zulm
حافظ	مظلوم	ظلم

1. alıştırma: Za harfinin her şeklini dörder satır yazınız.
2. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri Arap alfabesiyle yazınız.

Zulm, nazar, nazm, zuhr, zohir, nizom, Nazira, zulmat, ‘azamat, azim, muzaffar, nazorat, mazluma, manzura.

3. alıştırma: Aşağıdaki hikayeyi okuyunuz.

حکایت

بیر نقاش بیر شهر غا یاریب اول بیردا طبییایک آغاز قیلدی

بیر نیجا کوندین کیپین بیر کیشی اینیک وطنیدین مذکور

شهر غا باریب نقاشنی کوروب سورادیکه امدی نیما ایش

قیلور سین دیب ایتدی او جواب بیردی طبییایک اول کیشی

بیانا سورا دی نیکا نقاش ایتدی بول سببدینکه اکر طیبیایکدا

خطا قیلسام تویراق انی یایار دیدی

4. alıştırma: Atasözlerini Arap alfabesiyle yazınız.

Sungan bo'yunni qilich kesmas.

Yumruq yukunub biyik bo'lmas,

Echku yugurub kiyik bo'lmas (Gulxaniy).

Yaxshiliq qil, suvga sol,

Suv bilmasa, baliq bilur,

Baliq bilmasa, xoliq bilur.

Yov ketgan so'ng qilichingni erga chop.

5. alıştırma: Aşağıdaki metni Arap alfabesiyle yazınız.

A. Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» asaridan.

ZULM

Zulm deb birovning joniga yoki moliga zarar yetkurmakni ytilur. Janobi haq butun yer yuzidagi insonlarni huquqda musoviy-barobar qilub yaratmishdur. Mansab va davlatga, kuch va quvvatga mag'rur bo'lub, birovning haqig'a taarruz va tajovuz qilmaq zulmdur.

Kattalikning izzati zulm va taaddida emas, shafqat va marhamatdadur. Kichiklikning lazzati nafrat va qarshulikda emas, sadoqat va hurmatdadur. Shul xususda Shayx Sa'diy:

G'ami zeri doston bexo'r, zinhor,

Betars az zabardastiye ruzgor.

Tarjimasi: Quvvatsizlar g'amin ueb yur hamisha,

Quvvatlilardan etgil xavf pesha.

İzahlı Kelimeler

الفاظ alfoz

تخصیل taxsil

باخوش bo xush

عظیم 'azim

so'zlar *kelimeler*

o'qish *eğitim*

ziyrak *düşünceli*

ulkan *dev*

Se

ث (se) «s» harfi, ön damak akıcı, tonsuz, sürtünmeli ünsüzdür. Alt ve üst dişlerin ortasında telaffuz edilir. Bu ses günümüz Özbek dilinde yoktur. Onun telaffuzunda dil ucunu dişlerin arasına yerleştirmek gerekir ve üst dişler sıkıca kapanır. Yani dilin ucuyla alttaki dişler arasında biraz mesafe kalır. Konuşma azalarının durumunda ث se fonemi güçlkle telaffuz edilir.

Bu harf Arapçadan Özbekçeye alıntı meros *miras*, voris *halef*, misol *örnek*, masala *sorun* kelimelerindeki s sesini ifade eder.

ث harfi muttasıl harf olduğu için her iki tarafından gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak o harflerle birleştirilebilir.

Harfin adı	İfade edilen ses	Kelime sonunda	Kelime ortasında	Kelime başında	Ayrı
se	s	س	س	س	س

ت ت ت ت

suls	asar	sarvat
ثُلث	اثر	ثروت

1. alıştırma: Se harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

2. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri Arap alfabesiyle yazınız.

Sano, suls, misl, nasr, nesor, sobit, osor, asno, savob, sabot, samara, masal, musbat, 'usmon, sarvatmand.

3. alıştırma: Aşağıdaki atasözlerini okuyunuz ve ezberleyiniz.

شیر کارین قیلا لماس تور هیچ اصلا

گر او شیردیک بولسا باشدایوز بلا

عاقل فرزند میراث تیلاب آتا هنرین

عمر باری هیچ خار بولماس تاییب ثمرین

بو گلشن ایچرا یوقدور بقا گلیگا ثبات

غجب سعادت ابرور قالسا یاخشیلیک بیرلا آت

4. alıştırma: Aşağıdaki atasözlerini Arap alfabesiyle yazınız.

Yalgʻon ayt sa boʻlur, aytgʻuchi dono boʻlsa.

Yaxshilar topib soʻzlar, yamonlar qopib.

Aqrabning muddaosi nish urmoqdur.

Chaynamayin eganlar, kovshamayin ketarlar (Gulxaniy).

İzahlı Kelimeler

ثور savr

ثلج salj

ثمر samar

بقا baqo

سانيه soniya

hoʻkiz ökü

qor kar

foyda fayda

doimiylik süreklilik

sekund saniye

Zal

ذ (zal) «z» harfi ön damak, akıcı, sürtünmeli, tonlu ünsüzdür. Bu harfi doğru telaffuz etmek için konuşma azaları se' nin telaffuzundaki duruma getirilir. Telaffuzdaki tek fark sesin eklenmesidir. Günümüz Özbekçede bu sese karşılık gelen ses yoktur.

Bu harf Özbekçeye Arpçadan alınan zokir zakir, zikr hatırlama, zarra zerre gibi kelimelerdeki z sesini ifade eder.

ذ harfi munfasıl harf olduğu için sadece bir taraftan yani sağ tarafından gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak o harflerle birleştirilebilir.

Harfin adı	İfade edilen ses	Kelime sonunda	Kelime ortasında	Kelime başında	Ayrı
zol	z	ذ	ذ	ذ	ذ

----- ذ ----- ذ ----- ذ ----- ذ -----

zavq	tazkira	zokir
ذوق	تذکیرہ	ذاکر

1. alıştırma: Zal harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

2. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri Arap alfabesiyle yazınız.

Zol, zehn, bazr, ozuqa, zot, zarrot, zavq, tazkira, zikr, mazkur, Zokir, muzokara, 103edr.

3. alıştırma. Aşağıdaki metni okuyunuz, alıntı kelimelerin yazılışlarına dikkat ediniz.

احمد ذهني بالا او اوزينيک درسلاريني ذوق بيلان
باجارادي ذاکر احمدنيک قدردان دوستي اوند اعلی شیر نوائي
نيک مجالس النفائس تذکيره سی بار ذاکر و احمد مذکور
تذکيره نی ذوق بيلان اوقیرديلار مين او بيلان اوشبو تذکيره
داکی بعضی مجلسلار تو غریسيدا مذاکره قیلارديم

4. alıştırma. Aşağıdaki metni Arap alfabesiyle yazınız.

A. Avloniyning «Birinci muallim» kitobidan.

YOMONLIQ JAZOSI

Bir kishining Qosim ismli bir o'g'li bor erdi. Ota va onasining so'zig'akirmasdan har xil yomon ishlarni qilur erdi. Bolalar birla urushub, yoqalashub, kiyimlarini yirtub kelur erdi.

Uyda onasi mehmon uchun asrab qo'ygan taomlariniyegan vaqtda, onasi:

- «Qosim o'g'lim! Taomni sen yedingmi?» - desa, — «Men yeganim uo'q, mushuk yegandur», - der edi. Bora-bora otasining pulini ham o'g'urlab oladurgonbo'ldi. Otasi bilib, «O'g'lim, pulni kim oldi?» -desa, - «Onam olgandur», - debonasini o'g'ri qilur edi. Bir kuni otasi ustol ustig'a bir tanga pul qo'yub, o'zi uxlagankishi bo'lub yotdi. Qosim kelub, sekin tangani olib og'ziga soldi. Shul vaqt otasiushlab olmoqchi bo'lganda tangani yutub yubordi.

Tanga borub Qosimningxalqumig'a tiqilib, jon berdi. 104edrilalar! Ko'rdingizmi, yomonning

yomonligi o'z boshig'a yetdi.

Je

Bu harf Özbekçeye Farsçadan geçen kelimelerde akıcı j sesini ifade eder.

ژ harfi munfasıl harf olduğu için sadece bir taraftan yani sağ tarafından gelen harflerin birleştirilebilir veya birleştirilemez olmasına bakılarak o harflerle birleştirilebilir.

Harfin adı	İfade edilen ses	Kelime sonunda	Kelime ortasında	Kelime başında	Ayrı
je	j	ژ	ژ	ژ	ژ

----- ژ ----- ژ ----- ژ ----- ژ ----- ژ -----

ajdar	mujgan	jola
اژدر	موژگان	ژاله

1. alıştırma: Je harfinin her şeklini dörder satır yazınız.

2. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri Arap alfabesiyle yazınız.

Jola, mujgon, ajdarho, janda, mujda, najot.

3. alıştırma: Aşağıdaki metni yazınız.

حكايت

بیر کیشی طبیب نینگ آدیگا باردی و ایتدی حر متلی طبیب
جنابلاری قارنیم آغرییدور مینگا یاردم بیرسانگیز طبیب اوندان
سورادی : بوگون نیما بیگان ایدیگیز ؟ اول کیشی ایتدی : کویگان
نان بیگان ایديم بو گاپنی ایشیتگان طبیب کوزینگیزی دوالاماق
لازم ایکان دیدی طبیبینگ سوزیدان تعجبگا توشگان بیمار
اونگا دیدی ای طبیب جنابلاری ! قارین آغزیگیز کوزینگ
قندای باغلیق جایی بار طبیب دیدی : اول سیزینگ کوزینگیزی
دوالاماق کیراک اگر کوزینگیز درست بولگاندا ایدی هرگیز
کویگان نان بیماس ایدیگیز

İzahlı Kelimeler

jola ژاله

najod نژاد

mujda مژده

mujgon مژگان

janda ژندا

shabnam çiy

avlod nesil

yaxshi xabar iyi haber

kirpik kiprik

julduz kiyim yırtık giysi

Arap alfabesine dikkat edecek olursanız, dilimizdeki bir sesi ifade etmek için iki, üç hatta dört harf olduğunu görürsünüz. Örneğin: t sesini ت (te) ve ط (ta), h sesini ه (he) ve ح (ha) harfleri, z sesini ذ (zal), ز (ze), ض (zad) ve ظ (za) harfleri, s sesini س (se), س (sin), ص (sad) harfleri ifade eder.

Arapça için temel olan kelimeler Özbekçede de yaygın olarak kullanılır. Mevcut harflerle ilgili sorunları çözmek, okuryazarlık derecesini arttırmak amacıyla kökeni

Arapça olan, Özbekçeye yerleşen alıntı kelimelerin kullanımını durdurmak gerekir. Böyle kelimeler ve onlara iştirak eden sesleri ifade eden harfler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

talaba, talab qilmoq	طلب	alima, bilmoq	علم	nazara qaramoq	نظر
öğrenci, talep etmek		emek, bilmek		bakmak	
talab	طلب	ilm	علم	nazar	نظر
iddia		eğitim		bakmak	
tolib	طالب	olim	عالم	manzur	منظور kabul
talip		bilim adamı		edilebilir	
matlab	مطل	ta'lim	تعليم	manzara	منظره
konu		eğitim		manzara	
matlub	مطلوب	muallim	معلم	munozara	مناظره
"can"		öğretmen		tartışma	
matluba	maç مطلوبه	ma'lum	معلوم	nazorat	نظارت
savvara	صور	bilinen		kontrol	
tasvirlamoq		zakara	ذکر	hakama	حکم
tarif etmek		eslamoq		boshqarmoq	
surat	صورت	hatırlamak		liderlik etmek	
resim		zikir	ذکر	hukm	حکم
musavvir	مصور	hatırlama		cümle	
ressam		mazkur	مذکور	hokim	حاکم
tasvir	تصویر	mevcut		vali	
hayal		Zokir	ذاکر	hakim	حکیم
tasavvur	صور	Zakir		bilge	
hayal		tazkira	تذکیره	mahkum	محکوم
		tezkire		suçlu	

1. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri yazılış düzenine dikkat ederek yazınız.

طلب طبابت لطف خط شرط ظلم ظفر مظلوم نظارت نظام
حلفظ لفظ و عظ تافظ .

2. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri okuyunuz ve yazınız.

طومار طغیان طنبور طبیعت طرف وطن مطبو عات فقط خط ظلمت ظالم. ظفر مظفر نظر تعظیم و عظ الفاظ
تلفاظ انتظام مناظر ا

3. alıştırma: Ali Şîr Nevâî'nin aşağıdaki sözlerini okuyunuz ve yazınız.

آز - آز اورگانیب دانا بولور

قطره - قطره بیغیلیب دریا بولور

اگر کیسه دین ظاهر اولسا یامان

کورار هر نیکیم ظاهر ایتدی همان .

بیلماگانین سوراب اورگانگان عالم

عارلانیب سور اماگان اوزیگا ظالم

4. alıştırma: Aşağıdaki sözleri okuyunuz, hangi harflerle ifade edildiğine dikkat ediniz:

صفر صفا صبا قصر فصل صرف صورت صلابت

فصاحت فاصق ضیا ضمیر مضمون فرض فضل فضا فیض

فایض طاوس طاقت طالب سلطان شیطان شرط ظام ظالم

مظلوم ظاهر ظریف نظر نظارت اظتراب منظره مناظره

عوض علم عالم عقل عمارت عطا عرض عروز عرب عطر

عشق عمر شعر شاعر فعل معرفت جمع نفع حکم احکام حاکم

محکوم محکمه حکمت محرم حقیقت محنت حرام محروم حال

احوال ثانی ثابت ثنا ثمر باعث حدیث ثانیه مثقال مثال عثمان

مراث وارث بحث وثیقه مثنوی ذات ذاتدار ذاکر ذکر ذوق

ذکاوت ذیل عذر مذکور مذنب عذاب غذب ذهن

5. alıştırma: Aşağıdaki metni Arap alfabesiyle yazınız. Arapça ve Farsça kelimelerin yazılışlarına dikkat ediniz.

A. Avloniyning «Birinchi muallim» kitobidan.

XURUS ILA BO‘RI

Bir bo‘ri daraxt ustinda o‘ltirgon xurusni ko‘rub, tutub yemak uchun daraxt ostiga keldi. Hiyla

birla bechora xurusni daraxtdan tushurmoqchi bo‘lub: «Eu, xurus o‘rtog‘! Man sanga bir yaxshi xabar kelturdim. Hayvonlar ila qushlar arosinda sulh bo‘ldi. Bir-biriga zulm qilmasga, biri ikkinchisin tutub yemasga qaror verildi. Kel birodar, rastga tush! Bir-birimizga do‘st bo‘lib, birga o‘ynashaylik», dedi. Xurus bo‘rining so‘ziga aldanadurg‘on darajada nodon va ahmoq bo‘lmaganligindan bo‘riga boqub, dediki:

- Do‘stim, so‘zing rostdur, to‘g‘ridur. Lekin bir oz sabr qil, sandan boshqa ikki it ham sulh xabarin ketururlar. Alar ham kelsunlar. Hammamiz birga o‘ynashurmiz, — dedi. Vo‘ri xurusdan bu so‘zni eshitgan zamon dumini orqasig‘a qo‘yub qocha boshladi. Xurus: «No, birodar, nima uchun qochursan, orada sulh bor-ku?» - desa, bo‘ri:

- Oh do‘stim! Bu zolim itlar sulhni buzgong‘a o‘xshaydur, - deb qochub ketdi.

Xurus orqasindan «quq. . . quqqu. . . » deb qichqirub qoldi.

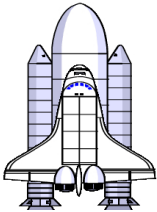
Aql egasi hiylaga aldanmagay,

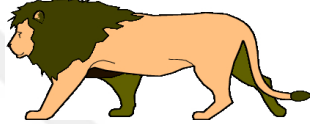
Hiylagarning hiylasi boshin yegay.

Do‘st ila dushman so‘zining farqi bor,

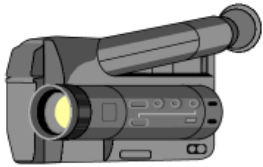
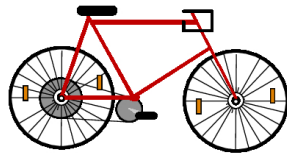
Fahm etar har kimki, bo‘lsa hushyor.

ا	
	الف قدی آنام قادی سرو شمشاد و صنابر الله سوزی آنا سوزی شو حرفدان باشلانگان
ب	
بابور بیدل بیر و نی لار ب حرفیدان باشلانار اولار نامین تیلگا آلسام حکمتدان بال لار تامار	
پ	
	پروردگار دیدی بابام قولین آجیب دعاگا آب رحمت فراوان بیر هم شاه و هم گداگا
ت	
تاریخ تینمای تعلیم بیرای تاتو و لیک طعام توزی او یوق بولسا بارچا خلققا آچیققدور تاریخ سوز	
ث	
ثریا 	ثمر بیرار بابالارنینگ شیرین شکر پندلاری عمل قیلور اونگا دانا او قیز و فرزندلار
ج	
جفا قیلیب مردم آزاری بولما گازار بول و گازار تیکانی بولما آزی کوپ مهر قیل قالدیر یاخشی نام ایلاج بولسا هیچ کیمگا بیرماگین دشنام	

چ	
چراغیم دیر باباملار علم اوز گان بیل هنر اولارنینگ هر ایککیسی یوقدان بارنی اوندیرار	
خ	
	خبر آلینگ قرینداشدان آشنه دان بیر اق توتینگ اوزنی کیبر و هوادان نهال میوه بیرار بولسا قویاش سوو یاشلار اوسا ر رحمت آلفیش دعادان
د	
دوستینگ مهر بانموسین هم مهر قیل تا ابد باغلانور شوندا ایککی دل دوشلار کویپادی حمایتلار هم قولینگ آچیق بولسا بولسا شیرین تیل	
ذ	
 ذاکر	ذاتنگدا علیشیر تیمورسینا بار خوارز می فارابی یسوی بسیار اوز لیگینگنی ایزلاب تاپگین بول بر دم قانونگدا اولوغلار عمانلاری بار
ر	
رحم دل لیک انسانلار فضیلتی آزار بیر ماق یامانلار نینگ حاصلتی یاخشی نیما یامان نیماتو شونیپ آدم بولسانگ آلگین یاخشی نصیحتتی	
ز	
	زلزله دان اوایلار خرابه بولور وقت اوتمایین قایتا باشدین تیکلانور اویلامای قیلینگان هر ایش تدبیری اونلاب ایماس یوزلاب بیللار بیلینور

ژ	
ژاله پیراق یوزیداگی شبنمدور تاناگ سحرلار تورگیل عالم کورکهامدور کوپ اوخلاگان کیشینینگ نصیبه سی کمولور او دنگاسا بیپرو او بیغمدور	
س	
	سعی حرکت قیل دوستگینم یوزگان دریا دیدیلار اوتیر گانلار مثالی خس درگا آشنا دیدیلار
ش	
شوم نیتلار مقصدی بیر توماندور فسق و فساد عداو تلی گلخندور یاخشى بیلان همدم بول و شاد یاشا یاخییلار نینگ قلبی دایم چمندور	
ص	
	صبر و قنا عتدا حکمتلار بسیار طاعت عبادتدا دللار بیغبار عالم گنجین الور علم اورگانگان بابالاردین قالگان شونداى مثل بار
ض	
ضعیفلارگا فقط مردلار مددکار نامردلاردا بولماس عهد و قرار همدا عار شول سببدان خلق ایچر انقل بولمیش فقط مردلار ایلدا تاپار اعتبار	ضمیره

ط	
	طبیعت طاوس دیک گوزل نهایت اونگا شیدا بولینگ قیلینگ حمایت باغبان همتی دان بیر باغ یار السا بهرمند بولارمیش اهل ولایت
ظ	
ظالم ایشی جفادور مردنینگ ایشی و فادور ظالم بولما خسیس بولما هر ایککیسی بلادور	
ع	
	علم تفکر نینگ عقل چر اغی عمل شو چر اغنینگ شیرین دوداغی عقل شو بولاقنینگ چشمه منبعی عدالت شولارنینگ کورکم چار باغی
غ	
غضب یامان نارسا عقلنی آلور غضبدان سونی آغیر اسارت قالور غضب بیلان کیم که کونگلین خوشلاسا باشیگا مینگ مینگلاب غوغالار سالور	
ف	
	فرزندیم دیر آتا آنا عمر باری فرزند زوقی بیلان خانه لار آباد خدمت قیلیب سین هم آتا آنانگا بورچینگ ادا ایت قیلارین ایلا شاد
ق	
قویاش دیک مهربان آناجانگینام قلبی تاغلار دابین آناجانگینام خاک پایین گردین سورای کوزلارگا تصدقی بولسین شیرین جانگینام	

ک	
	کوز فصلی خر مانی بیلان چیراییلی قیشچی قار بورانی بیلان چیراییلی بهار جان بغیشلار جمله جهانگا یاز فصلی بوستانی بیلان چیراییلی
گ	
گلّه قویوق بولوتلار آر الیم مشتاق سیزگا جالا قویسانگ تینمابین امید هیمتینگیزگا	
ل	
	لابر بیلان دلنازه سحر آچار دروازه آناسی اویغانگو نچا حاولی لار تاپپا تازه
م	
مینینگ اولکم اوز بیکیستان مثلی جنت یارالگان آدملاری مثلی خاظم و لقمان دانا سخی سانالگان	
ن	
	ناننی اعزاز ایلا ننگ قیلمانگیز اووال نان شیریندمر نان عزیزدور شکر بال برچا نعمتلارنینگ ارزنداسیدور بیردا کورسانگ کوزگا سورت و قولگا آل
و	
وطن سوزی مقدسدر انسانگا اونینگ مدحی سیغماس هیچ بیر داستانگا کیلینگ او هم مهر یمیزدان یاشناسین خوب یار اشسین نامی اوز بیکیستانگا	

ه	
	هنر اورگان علم آل یاش چاغینګدان سیرلارین بیل آش مشقت باغیدان کون کیلور کیم استا استاد بولغایسین سونګ تیوروسین میوه محنت باغیدان
ی	
ایش قیلور محنت قیلور ایمانی بار قومیگا شفقت قیلور و جدانی بار بیلیدا کوچ قوت قولیدا بار بولیب ایشلاماگان نی جسمیدا شیطانی بار	

Resim 3.1. Eski O'zbek tili va yazuvi praktikumi (Ashirboyev, Azimov, Rahmatov ve G'oziiyev 2006: 59-66).

LİGATÜR

Arap alfabesindeki kaf, gaf ve lam harflerinden sonra elif geldiğinde, birleşerek kendilerine özgü görünüşe sahip olurlar. Böyle harfler ligatür olarak adlandırılır. Özbek dilinde bu şekildeki harfler bazı öğretim kaynaklarında ikili harfler olarak da adlandırılır.

Lo, la | لا ← لـ Go, ga | گا ← گـ ko, ka | کا ← کـ

Bunun yanında, gaf harfi lam harfi ile yan yana geldiğinde bitişik halde yazılır.

كل ← كلـ (Gaf harfi çoğu durumlarda yukarıdaki gibi çizgisiz yazılır.)

Onlar kelimelerde aşağıdaki şekillerde gösterilir.

گلنار لای کاتب ایگار گلزار گل لابر لاجین کوکلاگلا

بالالار لالمازار لاله قیز غا لداق لابر

İzahlı Kelimeler

دلارام dilorom

قلاب qallob

دلوار dilovar

اسلام islom

بالا bolo

dilga orom beruvchi

Dilorom yatıştırıcı, Dilara

aldamchi aldatıcı

botir, qo‘rqmas cesur, korkusuz

islom “İslamiyet”

yuqori, baland “yüksek”

Nun ve Gaf Harflerinin Birleşimi

Arap alfabesine göre eski Özbek yazısındaki H (ng) (sonor) sesi günümüz yazısındaki gibi iki tane harf ن ve گ yardımıyla birleşik şekilde kullanılmaktadır. H sesine iştirak eden kelime ve ekler نگ şeklinde yazılır ve okunur. Örneğin:

تانگ سونگ مینگ بانگ چانگ دانگ رنگ-برنگ

نهنگ آهنگ بادرینگ شدرنگ آنگ ؛

- نینگ : خورازم خلقینینگ بیوقولیقی ؛ بیز نینگ جماعتیمیز .

- نگ : بیرینگ کیلینگ آلینگ چیزینگ کورینگ .

1. alıştırma: Lam-elif, kaf-elif ve gaf-elif harflerinin birleşimlerinin her birini birkaç defa yazınız.

2. alıştırma: Verilen kelimeleri eski Özbek alfabesiyle yazınız.

Bugun, butun, ko 'rik, eshik, terak, gulzor, gugurt, gard, gulchi, gulari, agar, elak, dalil, kelin, kabutar, barg, norin, nodir, gap, kapalak, kamalak, kiprik.

3. alıştırma: Verilen harfleri alfabedeki yerlerine göre yerleştiriniz.

ت ث خ ه ژ ی ا ذ و ک م ج ل ن گ ح ز

4. alıştırma: Aşağıdaki cümleleri okuyunuz, ligatürlerini belirtiniz ve yazınız.

لابر گلزار گاربادی اوییر چیر ایلی بولیب انو ایی گ اللار گابای

ایدی لابر اوییردان کوپ گل تیر دی لابر گلزاردان تیرگان بارچا

گلارینی اویگا آلیب کیتدی .

5. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz ve ikinci şahıs sahiplik ve ilgi hali ekinin bulunduğu cümleleri yazınız.

A. Avloniyning «Birinch muallim» kitobidan

ARSLON ILA AYIQ

Bir kun Arslon ila Ayiq ikkisi do'st bo'lub, ov qilmoqchi bo'ldilar. Sahroga chiqub, yugurub-yelub bir kiyikni tutdilar.

Yemakchi bo'lub turgan vaqtlarinda oralarinda urush paydo bo'ldi. Arslon: - Man kattaman, manga ko'brog' berursan. Ayiq: - Man kichik bo'lsam ham sandan ko'b

harakat qildim, yugurdim, yeldim. San bir joyda qarab turding. Sergo'sht yerni man yerman, deb urush boshladilar. Shul darajaga yetdilarki, ikkisi ham o'lar holatga yetub, yerga yiqilib, qimirlashga majol qolmadi. Bularning holidan bir necha bo'rilar xabardor bo'lub, kelushub tayyorgina kiyik go'shtini ueb, suyagini qo'yub ketdilar. Bu ikki janjal qilgan bechoralar bir-birlariga der edilarki, agar bizlar urushmagan bo'lsak edi, ikkimizning ham qornimiz to'ygon bo'lur edi. Mana, urushgonimiz uchun ikkimiz ham og'zimizdagi oshimizdan ayrilduk, deb afsus qilub, oxirda surgolib borub, molimizning so'lakayi deb, quruq suyakni chaynadilar.

Urushgonlar suyakni zo'rg'a chaynar,

Tamoshachi suyaksiz etni poylar.

Ketub qaymog'i, sut qolg'au o'ziga,

Sut ham shirin ko'ringay och ko'ziga.

SATIR ÜSTÜ İŞARETLERİ

Harekelerde geçen *üstün* (zabar, *fetha*), *esre* (zir, kesre) ve ötre (piyş, zamme) de Arap satır altı ve satır üstü işaretleri içerisine girer. Ancak onlar sadece yazıda gösterilmeyen kısa ünlü sesleri ifade etmekte kullanılır. Okuma, yazma ve doğru telaffuz etmeye yardımcı yine birkaç işaret vardır, onlarda yazıda çok az kullanılır. Bu işaretlere aşağıdakiler girer.

1. Tashdid (Şedde) (تشديد) - . Şedde çiftleştirme olarak adlandırılıp, kelime içindeki ünsüzlerin üstüne konulur. Şedde işareti düşen ünsüzü kuvvetlendirir ve iki defa telaffuz edilmesini sağlar. Bu işaret çoğunlukla Arapça ve Farsçadan alıntı kelimelerde kullanılır. Yazıda yan yana gelen bir ünsüzü iki defa tekrarlamak Arap alfabesi kaidesine göre mümkün değildir. Arapçada çift ünsüzü olan kelimelerde o ünsüzün biri yazılır ve onun üzerine şedde işareti konulur. Şedde işareti yardımıyla kelimedeki ünsüzün iki defa tekrarlanacağı anlaşılır. Örneğin:

نقاش naqqosh *nakkaş* محله mahalla *mahalle*

عطار attor *parfümcü* مكار makkor *sinsi, hain*

Bazı durumlarda şedde işaretinin üstüne üstün veya ötre işaretlerinin konulması da mümkündür (ـُـ). Bu durumda her ikisinin de okunması zorunludur. Bunun için önce

şeddenin altındaki ünsüzü tekrarlayıp sonra şeddenin üstündeki harekeyi okumak gerekir. Örneğin:

اول avval önce تبسم tabassum gülümseme

محمد Muhammad Muhammed محبت muhabbat aşk

Yapısında çift ünsüz bulunan Türkçe, Özbekçe kelimeler Arap alfabesiyle yazıldığında, seslerin miktarına göre yazılır.

ساککز sakkiz sekiz قاتتیق qattiq katı, sert

Kelimelere bazen ekler eklendiğinde esas ünsüz ile birlikte çift ünsüz oluşturması mümkündür. Böyle durumlarda onlar yazıda eksiksiz yazılır.

تاققا toqqa dağa بىلاککا bilakka bileğe

2. Tenvin (iki üstün) (تتوين) - Bu da Arap satır üstü işaretlerinden birisi olup, sadece Arapça kelimelerde kullanılır ve yazıdaki şekli aşağıdaki gibidir. ُ tenvin üstün, ٰ tenvin esre ve ى iki ötre. Tenvin çoğunlukla kelime sonuna gelip, işlev olarak elif harfinin üstüne iki tane üstün şeklinde çizgi konularak oluşturulur. Tanvin işareti telaffuzda *an* ses grubunu karşılar. Örneğin:

مثلاً masalan örneğin تخمیناً taxminan tahminen

Arapçadan alıntı kelimeler tanvin işareti alıp, zarf kelime katagorisine girer. Tanvin işaretinin yazıda düşmesi mümkündür, ancak telaffuzda kullanılır. Bu yüzden kelime sonunda tanvin işaretinin temel görevini yerine getiren elif o şeklinde okunmaz.

3. Sükûn (cezim) (سوکن) - Sükûn (cezim) Arapça kelime olup, durma, nefes alma, ara verme anlamlarını verir. Bu işaret bazen sâkin işareti olarak da adlandırılır. Asıl görevi hecenin kapalı olduğunu belirtmektir. Cezim işareti ünsüz harf üstüne gelir ve bu ünsüzden sonra ünlü gelmediğini gösterir. Örneğin:

فرزند farzand evlat, çocuk مملکت mamlakat ülke

مجلس majlis meclis مصلحت maslahat öğüt

4. Hemze işareti (ه م زه) Bu işaretin başlıca görevleri aşağıda gösterilmiştir.

a) İki ünlü yan yana geldiğinde onları ayırmak için yazılır. Örneğin:

sharoit şart, ortam غريب g'aroyib tuhaf,ilginç

ajoyib şaşırtıcı, hoş عائلة oila aile

b) Heceleri ayırmak için kullanılır. Örneğin:

mas'uliyat sorumluluk تأسيس ta'sis tesis

mas'ala sorun تأكيد ta'kid düğümleme

c) Farsça tamlamalar belirlenen kısa i ünlüsü ile tamamlanmış olursa, hemze işareti bu harfin üstüne konulur.

Shajarai turk Şecere-i Türk نقطه نظر nuqtai nazar bakış açısı

5. Vasla (وصله) Bu işaret Arapça tamlamalarda kullanılan, *al* ses grubu üzerine konulmaktadır. Vasla kelimesi Arapça olup, birleştirme anlamını ifade eder. Yani vasla işareti konulan *al* ses grubu eksiksiz okunur. Eğer *al* ses grubu üstüne vasla işareti konulmazsa, sadece ses grubunun *a* harfi okunur, sonraki kelimenin ilk sesi iki defa okunur. Bunun için Şemsiy ve Kameiy harfler ve izafe bölümlerine bakınız. Örneğin:

dorul funun dârülfünun كمال الدين Kamoliddin Kemaleddin

Yukarıdaki işaretlerin yazıda gösterilmemesi mümkündür, ancak bu işaretlerin özelliklerinin hepsini bilmemiz gerekir.

حرکت لار

بیز لار آنچا نامیمیز حرکت

اویان بویان سیلجیشدا کوپ برکت

یاخشى اورگان ابجد خان قیل اعتبار

بیر قرآن کور سونگرا دییین مینگ رحمت

زیر

من زیر من حرف اوستیدا یورورمن

سوز باشیدا ع ادا تورار من

«A» ديب آغيز آچماسانگيز كورگاندا
لاب كولار من «A» «A» تانيمادی ديب

زير

زيردور آتيم حرف آستيدا تير گاکمن
نی ايتير چا غدا کير اکمن
«E,I» كلام الله کتابيدا خوب ضرور
هم تاووشمن هم حرف آستی بيز اکمان

پيش

شمایليم و ا و حرفيدا ن آلينگان
«O» «U» لازم بولسا ايشگا سا لينگان
حرف اوستيدا تورار جاييم پيش نامين
بلکه سيزگا پيچ ديب ناميم چا لينگان

سکون

من سکون من سيوارمن هونداشلار نی
اورتاسيدا يات يوق قرينداشلارنی
اوقيش چاغی بير کور گاندا توختا لينگ
زنجير کابی باغلانگان قانداشلارنی

تشديد

بيرنی ايککی قيليش وظيفم
بير خيل اونداش بار جايدا مينينگ کولبام
قير ه قير ه شکليم توشسا يازوودان
عيبسيزدا بيتتا اونداش بولور کم

وصله

ناميم وصله ال اوستسدا جاييم بار

بیر مقصدیم انیقلیک تکرار تکرار

عربیدا اککی سوزنی بیر قیلیب

کوپ قیلامان بو سوزلارنی معنادار

1. alıştırma: Aşağıdaki kelimelere üstün, esre, ötre ve satır üstü işaretlerini yerleştirerek okuyunuz.

مقند منجم مداح تعجب مشقت تلفظ کله ترقیيات غدار تردد

تبر طنر مره ذره بطل تفکر تصور معلم مقلد رسام مکار

بره شفاف کذاب منت سله رقااص تشبث مؤلف تصدق

2. alıştırma: Aşağıda verilen kelimeleri eski Özbek alfabesine aktarınız ve satır altı ve üstü işaretlerini koyunuz. Bu kelimeleri içeren cümleler kurunuz.

Baqqol, siddik, takallum, farrosh, arra, tasadduq, darra, tashabbus, hammol, zilat, taalluq, xurram, tasavvur, sattor, takubbur, g'alla, raqqos, rddiya, zarra, oppoq, hatto, hurriyat, hammom, dallol, sala, shaddod.

3. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri günümüz Özbek alfabesiyle yazınız.

تأسف تأریخ انشات مؤرخ تأکید غرائب مؤلف تأثر تأمین

عجائب تأمل مأمور عائله قرانت تألف

4. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri okuyunuz, vasla işaretini uygun yerlere koyunuz.

عجائب المخلوقات دار الفنا دار البقا طالب العلم

محا كمه اللغتين فو ايدالكبار سعادت الاقبال نوادر يلشباب

5. alıştırma: Aşağıda verilen kelimelere uygun harekeler ve satır üstü işaretlerini koyunuz ve kelimeleri defterinize yazınız.

مصور میسر ضمنا لسان العرب تکلم تنفس ترقیاب جلاذ

عفت باطنا تکبر علت مشقت تبرک قصص الانبیا منور

عبد اللطیف عبد الله مناظره

RAKAMLAR

Rakamlar –Arab. رقم (sayı, numara) Sayıları göstermeye yarayan semboldür. En eski sayılar kelimelerle ifade edilirdi. Milletlerin sosyoekonomik hayatının gelişimiyle mükemmel işaretleri ve hesaplama sistemlerini oluşturma ihtiyacı ortaya çıktı.

En eski rakamlar Babiller ve Mısırlılara aittir. Mısır hiyeroglif rakamlarında (MÖ 300-2500 yıllarında ortaya çıkan) sayıları ifade etmek için özel semboller, sonradan hiyerarşik ve demografik yazılar ortaya çıktı.

Babil rakamları (MÖ 2000 yılı başında) başlıca 1, 10, 60 ve 100'ü bildiren çivi yazısı işaretleridir, diğer tüm rakamlar bunlara dayanmaktadır. Mısır hiyerarşik kayıtlarından Yakın ve Orta Doğu'daki tüm yazılar ve Yunan İyonya yazısı, bununla birlikte alfabeye dayanan rakamlar ortaya çıkmıştır. Yunan alfabesi slav kril ve harf rakamlarına dayanmaktadır.

Günümüz rakamların sembolleri (sıfır dahil) Hindistan'da 5 yüzyıla yakın zamanda oluşmuştur. Şu zamana kadar Hindistan'da kharoshti rakamları ve onunla aynı anda brahmi rakamları vardı. Brahmi rakamlarından hint gvalior rakamları ortaya çıkmıştır. Gvalior rakamları ise Arap rakamlarına dayanmaktadır.

Arap rakamları iki türlü, doğu ve batı (yerli) rakamlarından ibarettir. Doğu Arap rakamları, Mısır ve daha doğudaki Arap ülkelerinde, İran'da, Afganistan'da kullanıldı. Batı Arap rakamları (yerli rakamlar) ise Mısır'dan batıdaki Arap ülkelerine kadar kullanılmıştır. Avrupa'da 9. yy. dan başlayarak yerli rakamlar yayılmış ve hızla popüler hale gelmiştir. Doğu ülkelerinde ise yerli rakamlar 19. yy. da yaygın değildi.

Eski rakamlardan sadece Roma rakamları günümüze kadar kullanılmıştır. Günümüz rakamlarının evrim cetveli:

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
Брахми	—	=	≡	𑆫	𑆪	𑆩	𑆨	𑆧	𑆦	
Гвалиор	𑌒	𑌓	𑌔	𑌕	𑌖	𑌗	𑌘	𑌙	𑌚	𑌛
Шарқий араб рақамлари	١	٢	٣	٤	٥	٦	٧	٨	٩	٠
Губор	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
976 йил қўл ёзма (Европа)	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	
XII-аср бошидаги қўл ёзма	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
Сакробоско асарининг қўлёзмаси (1442)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
А.Дюрер рақамлари (1525)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Видманнинг босма асаридаги рақамлар (1489)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0

Resim 3.2. Eski O'zbek tili va yozuvi praktikumi (Ashirboyev, Azimov, Rahmatov va G'oziyev 2006: 73).

Арап рақамлари: он тane математик символі: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. Бу рақамлар ile istenildiği kadar büyük veya küçük sayıların yazılması mümkündür. Арап рақамларının kullanılmasında ünlü Özbek matematikçisi Abu Abdullo Muhammad ibn Muso Harezmi'nin önemli katkıları vardır.

Араплар, Irak, Mısır ve Suriyeyi istila ettiklerinde Yunan alfabesine dayanan rakamları kullanmışlardır. 6. yy. dan başlayarak Арап alfabesindeki harflerle ifade edilen rakamlar kullanılmıştır. Muhammad Harezmi Hindistan'da keşfedilen on rakamdan oluşan sayı sistemini öğrenmiş, sadeleştirmiş, genişletmiş ve ilk kez Арапça açıklamıştır. Harezmi «Aritmetik»i ile birlikte bu Hint rakamları Arabistan'ın doğusuna kadar ulaşmıştır. Harezmi'nin bu eseri Арапçadan Latinceye çevrilmiş, 10. yy. da İspanya'ya, 11. yy. da Avrupa'nın başka yerlerine yayılmıştır. Şimdiye kadar dünyadaki mevcut rakamlar Арап rakamları adıyla anılmaktadır. Арап rakamlarını dünyada yayan Muhammad Harezmi hakkında Abu Rayhon Beruniy «Hindiston» adlı eserinde bahsetmiştir.

Eski Özbekçede, günümüzde Арап rakamları diye adlandırılan (aslında Hint rakamları olsada, halka Арап rakamları adıyla yerleşen) rakamlardan faydalanılmıştır. Bu rakamların bazı şekilleri ve çoğunluğu ifade etme sırası, günümüzde yazılan rakamlardan ve sırasından büyük bir fark yoktur.

Eğer sayılar rakamlar ile ifade edilirse, sayılar soldan sağa yazılır ve okunur. Rakamları yazma sürecinden önce çoklukların ve sondaki birimlerin yazılması gerekir.

Örneğin:

1'den 10'a kadar olan sayılar

11'den 20'ye kadar olan sayılar

۱	بیر	bir	۱۱	اون بیر	on bir
۲	ایکی	iki	۱۲	اون ایککی	on iki
۳	اوچ	üç	۱۳	اون اوچ	on üç
۴	تورت	dört	۱۴	اون تورت	on dört
۵	بیش	beş	۱۵	اون بیش	on beş
۶	آلتی	altı	۱۶	اون آلتی	on altı
۷	ییتتی	yedi	۱۷	اون ییتتی	on yedi
۸	ساککیز	sekiz	۱۸	اون ساککیز	on sekiz
۹	توککیز	dokuz	۱۹	اون توققیز	on dokuz
۱۰	اون	on	۲۰	ییکیرما	yirmi

Onluklar

Yüzlükler

۱۰	اون	on	۱۰۰	یوز	yüz
۲۰	ییکیرما	yirmi	۲۰۰	ایکی یوز	iki yüz
۳۰	اوتتیز	otuz	۳۰۰	اوچ یوز	üç yüz
۴۰	قیرق	kırk	۴۰۰	تورت یوز	dört yüz
۵۰	ایلیک	elli	۵۰۰	بیش یوز	beş yüz
۶۰	آلتمیش	atmış	۶۰۰	آلتی یوز	altı yüz
۷۰	ییتmiş	yetmiş	۷۰۰	ییتتی یوز	yedi yüz
۸۰	ساکسان	seksen	۸۰۰	ساککیز یوز	sekiz yüz
۹۰	توقسان	doksan	۹۰۰	توققیز یوز	dokuz yüz
۱۰۰	یوز	yüz	۱۰۰۰	مینگ	bin

Yazıda sayıları kelimeler ve rakamlar ile ifade etmek mümkündür. Harfler ile yazılan sayılar sağdan sola yazılır ve okunur. Örneğin:

تینگری تعالی نینگ عنایتی بیلان و حضرت آن سرور

کائنات نینگ شفاعتی بیلان و شهر یار با صفالاری نینگ همتی

بیرلان سا شنبه کونی رمضان آیینینگ بیشیدا تاریخ ساککیز

یوز توقسان توققوزدا فرغانه ولایتی دا اون ایککی یاشتا پادشاه

بو لوم (ظهیر الدین محمد بابر " بابر نامه دان")

Şayet sayılar rakamlar ile ifade edilirse sayılar soldan sağa yazılır ve okunur. Rakamları yazma sürecinde önce büyük sayıların ve sonra da birliklerin getirilmesi ile ifade edilmektedir. Örneğin:

1997 şeklindeki sayılar aynı böyle, yani ۱۹۹۷ şeklinde yazılır. Günümüz Özbekçede 2, 7, 8, 9, 30, 50 sayıların ortasındaki ünsüzler ikizleşir: ikki (iki), etti (yedi), sakkiz (sekiz), to‘qqiz (dokuz), o‘ttiz (otuz), ellik (elli) gibi. Eski Özbekçede ise yazıda bir işaretle gösterilip, yerine göre, iki türlü telaffuz edilir: *iki//ikki, yeti//yetti, sekiz//sekkiz, toquz//toqquz, otuz//ottuz, elik//ellik* gibi.

80-90 sayıları sekiz, dokuz sayılarına on (o‘n) sayısının eklenmesiyle oluşur, (sekiz+on, dokuz+on), seksen, doksan şekilleri sonraki dönemlerde meydana gelmiştir. Sekiz on, dokuz on şekilleriyle «Dîvânü lugâti’t-Türk»de de gösterterilir (Bakınız: MK, I tom, 410-b.).

Eski Özbekçede sayma sayılarının büyükleri tümen (تومان), (لک) lak olup, önünde küçük sayılar kullanılırdı. Lak «Babürname» eseri diline has: Üç dört lak olurlar (BN, 332). Bir grup Afgan birikir (BN, 468). Tümen kelimesini ise tüm yaratıcılar eserlerinin dilinde kullanırdı: Bir tümen halk yok edildi (ShN, 37). Yüz tümenlik dert verdin bana (Nav. LT, 83).

Eski Özbekçede karmaşık sayma sayıları bileşenleri arasında dag‘i//taqinin (de-da) bağlayıcı olduğu durumlara da rastlanır. Örneğin, yirmide bir (ShN, 223). Bin sekiz yüz doksan yıldı (Furqat, 2, 26).

1. alıştırma: Birlik ve ondalık sayıları Arap rakamlarıyla yazınız.

2. alıştırma: 1, 5, 8, 9, 12, 16, 17, 23, 24, 26, 29, 31, 35, 38, 83, 97, 98 sayılarını Arap rakamları ve yazısıyla yazınız.

3. alıştırma: Aşağıdaki örneğe göre karmaşık sayılara 10 tane örnek veriniz.

Örnek: ۱۹۸۷ - 1987 بیر مینگ تو ققیز یوز ساکسان بیتتی

4. alıştırma: Parçayı okuyunuz, sayıların yazılışına ve okunuşuna dikkat ediniz.

Hangi eserden alındığını tespit ediniz

قور غانینگ شرق جنوبی جانبیدا بیر موزون تاغ

توشوبتور براکوه غا موسوم بو تاغینگ قله سیدا سلطان

محمودخان بیر حجره سالیبتور اول حجره دین قوییراق اوشبو

تاغینگ تومشو غیدا تاریخ توقوز یوز بیکیذا مین بیر ابو انالیق

حجره سالدیم اگرچه اول حجر موندین مرتفع دور

خبردا کیلمیش قوشلوق آشیغا تورث یوز قانگلی یانا
ایمیشلار بیئتیی یوز قانگلی اون خرف بولور ایردی تاقی
ایمیشلار تال بیغاچلار بیغیب سبد توقوب کیلم سبد
ساتار ایردی یاریم بهاسین صدقه قیلور ایردی یاریم بهاسی غا
ارپا ایتماک نی آلیب بییور ایردی

5. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz, sayıların okunuşuna ve yazılışına dikkat ediniz.

ابو الغازی بهادرخان " شجره ترک" دان
ایران بیرلا توراندا اوتکان چینگیزخان اوغلانلارینینگ
آتارینا ایتمیغان تاریخلاردین اوشبو زمان فقیرنینگ آلدیندا اون
سکیز مجلد حاضر تورور اما بیزنینگ آتا و آقالاریمیزنینگ
نیپروالیقی و خوارزم خلقی نینگ بیوقفلیقی بو ایکی سبب
بیزنینگ جماعتیمیزنی عبدالله خان نینگ اتالاری بیر لان
بیزنینگ اتالاریمیز نینگ آیریلغان بیریدین تا بیزگا کیلگو نچا
تاریخلارینی بیتمای ایر دیلار بو تاریخنی بیرکیشیگا تکلیف
قیلالی تیب فکر قیلدوق هیچ مناسب کیشی تاپمادوق ضرور
بولدی اوزیمیز ایتدوق ترک نینگ مثلی تورور اوکسوس اوز
کندیگین اوزی کیسار تیگان آدم زمانیدین تا بو دمگاچا
اولچاقلی تاریخ ایتیلغاندورکیم حسابینی تنگری بیلور هیچ
پادشاه و امیر و هیچ حکیم و دانشمند اوز تاریخینی اوزی
ایتمیغان ایرماس تورور بیزنینگ یورتیمیزنینگ هو اسیندین و
اهل خوارزمینینگ بی بضاعتلیگیدین هیچ زمندا بولماغان ایش
بولدی ایمدی کو نگلینگیزگا کیلماسون کیم فقیر طرف توتوب
یالغان ایتمیغان بولغایمان و یا اوزومنی غلط تعریف ایتمیغان
بولغایمان فقیر غا خدای تعالی عنایت قیلیب کوپ نمرسا
بیرگان تورور خصوصا اوچ هنر گان تورور اول

سپاهیگر چیلیک نینگ قانونی و یوسونی کیم نیچوک آتلانماق و

یورووماق و یاو غا یاساق یاساماق کوپ بیر لان یورگاندا

نیچوک قیلماق آز بیلان یورووگاندا نیچوک قیلماق دوستغا

دشمنغا نیچوک سوزلاشماک ایککینچی مثنویات و قصاید و

غزلیات و مقطعات و روباعیات و بارچا اشعارنی فهملاماکیک

عربی فارسی و ترکی لغت لارنینگ معنی سینی بیلماکیک

اوچونچی آدم عهدیدین تا بو دمگاچا عربستاندا و ایران دا و

توراندا و مغلستان دا اوتکان پادشاهلارنینگ آتلاری و

عمر لاری نینگ و سلطنتلاری نینگ کم و زیادین بیلماکیک

بیر دقتدا فهملاماکیکدا و تاریخ بیلماکیکدا فقیر دیک کیشی شاید

عراق دا و هندستاندا بولسا بولغا یوق تیسام یالغان بولغا

اما سپاهی نینگ یوسونی بیلماکدا بو چاقدا مسلمان و کافردا بیز

کوروب و ایشیتاتور غان بیرلاردا و یورتلاردا یوق تورور بیر

یوزی کینگ تورور ایشیتماگان بیر لاریمیزدا بولسا عجب

ایر ماس ایمدی مقصدیم قالمالغالی تاریخ هجری مینگ تاقی

بیتمیش تورندا بیز بو کتابنی ابتدا قیلدوق و تاقی شجره

ترک تیب آت قویدوق و تاقی توقوز باب قیلدوق اولگی باب

آدمین تا مغولخانگاچا ایککینچی باب مغولخان دین چینگیزخان

گاچا اوچونچی باب چینگیزخان نینگ توققانیدین اولگونیکاچا

تورتینچی باب چینگیزخان نینگ اوچونچی او غلی اوکدای قان

نینگ و انینگ اولادی نینگ و چینگیزخان نینگ اولانلاری

نینگ نسلیدین هر کیم مغول یورتیندا پادشاهلیق قیلغان بولسا

انینگ ذکر بییشینچی باب چینگیزخان نینگ ایککینچی او غلی

چغتایخان نینگ اولادیدین ماورالنهر و کاشغار یورتیندا پادشاه

لاق قیلغانلارینینگ ذکر آلتینچی باب چینگیزخان نینگ

کیچیک او غلی تولى خان نینگ اولادیدین ایران مملکتیندا

حکومت قیلغانلاری بیتینچی باب چینگیز خان نینگ اولوغ
 اوغلی جوجی خان نینگ اولادیندین دشت قبیچاق دا پادشاه لیق
 قیلغانلار ینینگ ذکرى ساکیزینچی باب جوجی خان نینگ اوغلی
 شیبانی خان نینگ اولادیندین ماوراء النهر و قرم و قازاق و
 توراندا خانبو لغانلاری نینگ ذکرى توقوزینچی باب تاقى
 شیبانی خان اولادیندین خوارزم مملکتین دا پادشاه لیق
 قیلغانلار ینینگ ذکرى بو توقوز باب عجائب توشدی آنینگ
 اوچون حکمالار ایتیپ تورورلار هیچ نمار سانینگ مرتبه سی
 توقوزدین یوقاری بولماسنهایتی توقوز تورور

İMLA VE NOKTALAMA İŞARETLERİ

Eski Özbek yazısı incelendiğinde, tamamı için geçerli genel imla kuralları mevcut değildir. Uzun zamanda, deneyimlerden ortaya çıkan âdet ve ananeler nesilden nesile aktarılaraq temel kurallar korunmuştur.

Eski Özbek yazısında, Türkçe Özbekçe kelimelerin imlasına göre fonetik kurallarda (prensip) eksiklikler çok olsada, imlada tarihî ananevi esasa dayanan kurallara çok büyük yer verilmiştir. Yazılı kaynaklara, dil aracılığıyla sayısız Arapça, Farsça kelimelerin alınması, tarihî ananevî önemlerinin artmasına sebep olmuştur.

Eski Özbekçede, kelime biçimini yazım geleneğine göre doğru ifade etmek için kelimenin doğasına, görünüşüne dikkat etmek gerekmektedir. Yazı yoluyla ifade edilecek olan kelime, tarihî etimolojik açıdan nedir? Türkçe Özbekçe mi ya da alıntı kelime mi? Eğer Türkçe Özbekçe kelime ise, fonetik olarak (söylenişine bakıp) kısa ünlülere karşılık gelen harflerin yazılması mümkündür:

kiprik kirpik tuzuk iyi, sağlıklı

ko'prik köprü bilim bilim

Günümüz Özbekçesinde, eski Özbekçede kullanılan Türkçe, Farsça ve Arapça kelimeleri birbirinden nasıl ayıracağız? Bunun özel kuralları olmasada, Özbek dilinde, Türkçeye mensup kelimeler başlıca; bosh baş, ost ast, qizil kırmızı, ko'k mavi, yeşil, bir bir, kel gel, yoz yaz, ur vur (o'qib chiqdi okudu, kela qol gele kal gibi önemli ve yardımcı fiillerden ibaret bileşik fiiller, iki fiilliler sotib oldi satın aldı, olib keldi alıp

geldi, *kelib ko‘rdi gelip gördü* vb.) gibi tek heceli oluşu, iki tane sessiz (ast, üst gibi kelimelerin dışında) ya da iki tane ünlünün yan yana gelememesi hususiyetine göre ayırt edebiliriz. Bunun dışında kök fiiller, zamirler (hepsi, bazı zamirler, birliktelik ve belirsizlik zamirlerini oluşturan hiç ve her kelimeleri yanı sıra, eski Özbekçede yaygın kullanılan *kamina şömine*, *faqir fakir*, *banda köle* gibi zamirler dışında), sıfat kategorisi ve diğer bağımsız ve yardımcı kelime kategorilerine ait olan tek heceli kelimeler Türkçe, Özbekçe kelimeler kabul edilmektedir. Arap alfabesine dayanan eski imlada içerisindeki seslerin miktarına göre tamamı yazılmaktadır.

İsim	sıfat	sayı	zamir	zarf	fiil	Yardımcı kelime Türkçe
آتا تاغ تاش ياز	قىزىل كوك ساريق قارا	يىتتى اون يىگىرما ايلىك	مىن او بو شو	بورون ايلكارى ايرتا تانگ	اوقى كىل بار تور	يانا بيلان اوجون است

Ayrıca, Türk dillerine has isim, fiil ve diğer kelime gruplarına ait gramer kategorileri, kelime son eki ve diğer eklerin de tamamı yazılmaktadır.

İsim	Sıfat	sayı	zarf	fiil
ايشچى ايدا اوبلار باشىنگ	كوكيمتير سار غيش آپپاق يويىق	بىشتا يىتتىنچى يىتتاولان اونتاچا	اونلاب توتدىك آزراق كوپلاب	ايشلا اويلادى چىزديم چىققاچ

Eğer kelime Arap, Fars dillerinden alıntı yapılmışsa, böyle kelimeler tarihî etimolojik temelde, yani o dilin kendisinde nasıl yazılıyor ise, o şekilde yazılmaktadır. Örneğin *rassom ressam* anlamındaki «musavvir» kelimesini yazmak gerektiğinde biz onu *مساور* şeklinde yazsak da okuyup anlamak mümkündür, fakat burada imla bozulur. Oktyabr kelimesinin günümüz alfabesinde o‘ktabir şeklinde yazılması ilginç bir durum ortaya çıkarmaktadır. Çünkü «musavvir» kelimesi tarihte *مصور* yazılmaktadır.

Kelimenin tarihî geleneksel damgasını nasıl tanırırsınız?

Çalışma yapan kişi bu meselede çoğunlukla âdet ve geleneğe dikkat eder, sözlükler üzerinden çalışır.

Türkçe Özbekçe kelimelerin fonetik kuruluşu hakkında yukarıda bilgi verilmiştir. Türkçe Özbekçe kelimelerin kalıbına uygun olmayan, onlara zıt görünüşte olan kelimeleri alıntı kelimeler olarak varsayıp, onların imlasına sözlüklerden bakıp, öğrenip doğru yazmamız gerekmektedir.

Alıntı kelimelerden Arap diline mensup kelimelerin imlası daha zordur. Eski Özbekçede yaygın kullanılan «ata» «ato» kelimelerine dikkat edelim. Bu kelimelerin şiirdeki yerinin yakın olması ve buna göre birbirine yakın okunması mümkündür, ama imlası tamamen farklıdır: اتا (ata) Türkçe Özbekçe kelime, عطا (ato) Arapça özveri, adlandırma anlamındaki kelime. باليغ (balıg‘) ile باليغ (bālıg‘) tek şekilde telaffuz edilir, ancak iki dile mensup bağımsız şekilli ve iki farklı anlamdaki kelimelerdir. Bunun gibi *Inson*, *Ibrohim* kelimelerini biz «i» ile söyleriz fakat bu kelimeler ابراهيم انسان şeklinde *elif* ile yazılmaktadır.

He ve elif, ya ve vav harflerinin eski Özbek dili ve yazısında kullanılışı, işlevlerine göre Arap ve Fars dillerinde kullanılışlarından farklıdır. Aşağıda eski Özbek yazısında onların imlasına dayanan şekilleri vardır:

HE (ه) HARFİNİN İMLASI

1. He harfi Arapçada «h» sesini ve kelime sonuna geldiğinde ise üstüne iki nokta konulup, «t» sesini ifade etmektedir ve tâ-i merbûta (yuvarlak tâ) denilmektedir (bu konuda aşağıda tam bilgi verilmektedir). Böyle alıntı kelimeler Özbekçede de mevcut olup, «a» sesiyle bitmektedir ve aslına uygun olan *he* harfiyle yazılmaktadır. Örneğin: معركة عامه (aslında بركة) gibi.

2. He harfi Farsçada kelime başında ve kelime ortasında «h» sesini, kelime sonunda ise kısa «e» sesini ifade eder. Örneğin:

نامہ - noma, خانه - xona, شهر - shahar, هم - ham

3. Özbekçe kelimelerde *he* Arapça ve Farsça kelimelerdeki gibi ünsüz sesi ifade etme görevinde kullanılmamaktadır. Çünkü Özbekçede «h» ünsüzünün kendisi yoktur. Yani, Özbekçedeki «h» ünsüzüyle yazılan kelimeler Arapçadan veya Farsçadan alınan kelimelerdir, bu ünsüz genel olarak Türk dillerinde yoktur. Kâşgarlı Mahmud kendi dilbilimine özel «Divan-ı Lügati't Türk» te özellikle üzerinde durmuştur.

Yani *he* sesinin ünlü harfi ifade etmek için kullanımı Özbekçenin Farsça ile benzerliğini göstermektedir. Ama *he* ile ifade edilen ünlü doğası ve işlevi açısından Özbekçeyi Farsçadan farklı kılan hususiyetlere sahiptir. He Farsça kelimelerdeki kısa «e» ünlüsünü ifade etmektedir. Özbekçe kelimelerde Türk fonetik uyumuna uygun olarak, sonda art damak (katı)-a veya ön damak (yumuşak) -ä ünlüsü yerine kullanılmaktadır. Örneğin: ancha - انچه, necha - نيجه, kecha - كچه, barcha - بارچه,

boshqa – باشقا, qisqa – قىسقا, qayda – قايدە, uzra - اوزرە, uza - اوزە, ichra – ايجرە, birla – برلە, bila – بيلە, nima – نيمە gibi.

Yazılı kaynaklardan edinilen bilgiye göre, Arap alfabesi temelinde, Türk halkları yazısının önceki devirlerinde *he* harfi Türkçe kelimelerde genel olarak kullanılmamaktaydı. Bu durum 11. yy. yadigarı «Kutadgu Bilig» e de yansımıştır. Bu eserde *he* harfi kullanımı mümkün olsa da Türkçe kelime ve eklerdeki art damak «a» ve ön damak ä ünlüleri için elif kullanılmıştır. Örneğin: ancha – انچه, necha – نيچه, kecha – كچه, barcha – بارچه, boshqa – باشقا, qisqa – قىسقا, qayda – قايدە, uzra - اوزرە, uza - اوزە, ichra – ايجرە, birla – برلە, bila – بيلە, nima – نيمە gibi.

Yukarıdaki kelimelere günümüz bakış açısıyla bakılsa da, onlar tarihî yönden yapma kelime kabul edilmekte ve biçim birimlere ayrılmaktadır. İsimlerdeki hal, fiilde zaman, eğim, oran ve kişi sayısı ve olumsuzluk ekleri de elif ile yazılmaktadır. Örneğin; yag'ida- ياغيذا, kunda- كوندا, saqışhta – ساقىشتا, so'zda- سوزدا (bulunma hali eki), chig'ayqa – چىغايقا, tabug'qa – تابوغقا (yönelme hali eki), og'luma – اوغلوما, so'zuma – (yönelme hali eki), barma – بارما, kelma – كيلما (fiilde olumsuzluk eki), barsa – بارسا, kelsa – كيلسا (şart-istek eki).

12. yy. yadigarı «Hibetül Hakayik» eserinde yönelme hali ekinin –g'a, -qa şekilleri *elif* ile de *he* ile de yazılmıştır. Kök kelime olarak da düşünülen ancha – انچه, necha – نيچه, kecha – كچه, barcha – بارچه, boshqa – باشقا, qisqa – قىسقا, qayda – قايدە, uzra - اوزرە, uza - اوزە, ichra – ايجرە, birla – برلە, bila – بيلە, nima – نيمە gibi kelimelerin hepsi eserde elif ile yazılmıştır.

He'nin Türkçe kelimelerde kullanımı sonradan yaygınlaşmıştır. Örneğin: 14. yy. yadigarı olan «Muhabbetname» eserinde *ancha, necha, kecha, barcha, boshqa, qisqa, qayda, uzra, uza, ichra, birla, bila, nima* gibi kelimeler hem *elif* hem *he* harfleri ile yazılmıştır. Yönelme hali ekinin –g'a, -qa şekilleri qo'yg'a – قوی + غا, qapuqqa + قا قاپوق şeklinde elifle de, to'yg'a – توی + غه, ulusqa – قه + اولوس şeklinde *he* ile de yazılmıştır. Başka ekler de bu şekilde hem elif ile, hem de *he* ile yazılmaktadır. Yani eski Özbekçede yönelme hali ekinin, kalın sesli kelimelere eklendiği şekilleri çoğunlukla –غه, –قه formunda *he* ile yazıldığı durumlarda, ince sesli kelimelere ekleniş şekli daima –کا şeklinde elif ile yazılmaktadır. Yönelme hali ekinin, ince sesli kelimelere eklenen bu varyantı *he* ile yazılırsa, Farsçadaki –ke - كه bağlama ekine benzemektedir ve yanlış anlamalara neden olabilir.

15. yy. gelindiğinde Türkçe (Özbekçe) kelimelerin sonundaki ünlü sesi ifade etmede bir araç olarak *he* harfinin kullanımı daha da çok yaygınlaşmıştır. Gerçi bu devirde de, yukarıda belirtildiği gibi, Özbekçe kelimelerde *he*, *elif* ile aynı görevde kullanılmıştır.

Arapça ve Farsçadan alınan ve Özbekçede aktif olarak kullanılan kısa «a» (Arapçadan alınan kelime sonundaki tâ-i merbûta ة daki noktalar düşüp, ◦ şekline dönen) ünlüsü ile biten kelimelere ekler eklendiğinde, kelime sonundaki «a» ünlüsünün, «a» şeklinde okunmasını sağlamak için ekler ayrı yazılmıştır. Bu ise *he* harfinin kelime sonunda kendine has ifade edildiğine kanıttır. Diğer türlü ekler, eklendiğinde onun kelime ortasındaki şekli seçildiğinde «h» sesine dönmektedir. Yani *xona*, *oila*, *baraka*, *feruza* gibi kelimelerde «a» ünlüsünü *he* ile ifade edip, kök ve ekleri ayırarak yazmak kural haline gelmiştir.

He harfi kaf harfinden sonra geldiğinde –ki şeklinde telaffuz edilmektedir. O «i» şeklinde telaffuz edilse de, yazıda *ya* harfi değil, muhtemelen *he* harfiyle yazılmaktadır. Eski Özbek dilindeki –ki bağlacı çoğu durumda ortak cümle yapısını takip eden cümleleri bağlamak için kullanılmaktadır veya cümle içerisine giren yapıların varlığına işaret etmektedir. Örneğin:

الطبا دعبيدور كيم مريض مجازيدا مر ضنى ضايل قيلغاندين

سونگرا چون عدنا خلت جاد تختيدا قالور تردد و دالك

بويورولار كه هول موادنى تحليل بيللا دفع قيلغاي - اول داغى

بو فقير غا بويوروب ايردى (على شير نوايى "حالات پهلوان

محمد" 115)

اندين سونگرا اوچ ايراق سو ايندى كه چون اندين

ايچدوك لذت و حلاوتدا دنيايدا ايچگان سولار غا اوخشاماس

ايردى (على شير نوايى "نساييم المحبت" 496)

Günümüz ve eski Özbek dillerinde yaygın kullanımı olan *chunki* *çünkü* bağlacı *chun* bağlacına –kim, –ki (Farsça –ke) bağlacının eklenmesiyle oluşmuştur. *Chunki* چونکه bağlacı Ali Şîr Nevaî ve Babür eserlerinde daha az kullanılmıştır ve sebep sonuç ilişkisini ifade etmektedir.

ELİF HARFİNİN İMLASI

Alfabe sıralamasındaki her bir harf veya işaret, genellikle belirli bir işlevi gerçekleştirmektedir. Bununla birlikte, kimi yazılarda bazı harflere bir dizi işlevler yüklenmiştir. Bunun dışında, aynı harfin belli bir dildeki işlevleri ile başka bir dilde yerine getirdiği işlevler uyuşmayabilir. Örneğin; Arapça ve Farsçada kısa «a» ünlüsü, yazıda gösterilmez, yani elif yazılmaz. Fakat Türk dillerinde, eski Özbekçede «a» ünlüsü kısa değildir. O ünlünün, sert-yumuşak (arka-ön arasında) olmasına göre farklı olsa da yazıda her zaman *elif* ile yazılmaktadır.

Ünsüzle başlayan kelimenin ilk hecesindeki «a» ünlüsünün yazıda gösterilmemesi Arap alfabesindeki eski Özbek yazısının ilk dönemlerindeki imla kullarına girmektedir. Örneğin; Arap yazısıyla oluşturulan ilk edebî eser olan 11. yy. eseri «Kutadgu Bilig» de ünsüz ile başlanan çoğu kelimenin ilk hecesindeki ünlü sesler, bu dahil, «a» ünlüsü yazıda gösterilmezdi. Ancak yazılı kaynaklardan öğrenildiğine göre, 13-14 yy. larda böyle kelimelerin ilk hecesindeki ünlüyü yazıda gösterme alışkanlığı başlamıştır.

Eski Türk dili dönemlerinde uzun ve geniş «a:» ünlüsünün fonksiyonel formu için *çift elif* de, *elif med* de kullanılmaya başlanmıştır. Çift elif, elif med şekli 11-14 yy. lara ait Türkçe yazılı eserlerin dili için karakteristiktir. Örneği: a: t – الت (MQ, I, 107) – ism; a: ch – چ (MQ, 1,108) – och (sifat), a: q – الق (MQ, 1, 109) – oq; a: tıy – اتی (QBN, 126B.) – nomi; a: g‘u – آغو (QBN, 142-b.) – og‘u; a: z – آز (HH,33) – az; a: tıyg‘ – اتلیغ (Tafsir, 26-b.) – nomli; a: y – آی (NF, 156-b)- oy gibi.

15. yy. ve ondan sonraki dönemlere ait eserlerde ise ünsüzlerle başlayan kelimelerin ilk hecesindeki «a» ünlüsü çoğunlukla yazıda gösterilmektedir, yani «a» ünlüsü için elif harfi çoğunlukla kullanılmaktadır, elif kullanılmayan durumlara da rastlanmaktadır.

Türk abidelerinde art damak geniş, art damak dudaklarını orta geniş ve dar ünlü seslerle yapılan kalın telaffuzlu Türkçe kelimelere qan/-g‘an; -laq/-lag‘; -aq/-ag‘; -qaq/-g‘aq; -ma, -maq/-mag‘; -qa/-g‘a; -raq gibi yapım ekleri eklenmektedir ve onlar sırasıyla, elifle verilmektedir. Onlar okunduğunda ve günümüz yazısına dönüştürüldüğünde, etimolojik dil ardı, alt geniş «a» ünlüsü olarak ifade etmek gerekmektedir. Türkçe veya alıntılanan tonlu kelimelere fonetik uyum kuralına göre

tonlu hal ekleri –ga/-ka- گ/گا ; -da/-ta -دا/-تا; -dan-/tan- دان / تان, tonsuz kelimelere ise onların ince varyantları eklense de, yazıda anlaşılmamaktadır. Örneğin:

بو وقت زمان سید سلطان امیر المؤمنین زمان لاری ده

فرغانه اقلیمینده آبادلیق دین آبادلیق غه قدم قویگان

(Gulxaniy, «Zarbulmasal» eseri, sahifa 81)

Bu öğrenilen bilgileri daha derinden öğrenmek amacıyla Ali Şîr Nevaî'nin «İlk divanı» ve «Mecâlisü'n Nefâis» ve Kâşgarlı Mahmud'un «Dîvânü Lugâti't Türk » eserlerinden örneklere baktığımızda -da ekindeki *a* ünlüsünü «elif» kullanarak yazdığı görülmektedir.

کیمسه بیرله توتماغیل الفت نوائی نیگا کیم

ایرولوردا منگا بولغان حالتی غه ارزیماس

(Ali Şîr Nevaî'nin «İlk divanı», sayfa 57a, Taşkent 1968, tıpkı basım)

هم انگا و هم فقیر غه بو فقیر ترک و سارت اراسی دا

اندین تمام راق کیشی کورمایدورمین

(Ali Şîr Nevaî, «Mecâlisü'n Nefâis», sayfa 81, Taşkent 1961)

minda mendâ kelimesine dikkat edecek olursak, *mim* esreli, *nun* sükûnlu, *dal* ise elifli yazılmıştır. Bu kelimedeki sondaki ses *a* olup, *elif* harfi yardımıyla ifade edilmektedir. (Kâşgarlı Mahmud'un «Dîvânü Lugâti't Türk», I cilt, sayfa 397, 1960)

Kelime sonundaki -ga ekindeki *a* ünlüsünün kaynaklarda elif harfi ile ifade edildiğini görmemiz mümkündür. Örneğin:

عیبینگ گاه باقیب اوزگالار عیبینی یاشورسانگ خوب

. ایردی

(Gulxaniy, «Zarbulmasal» eseri, sayfa 81)

پرجه پرساری منگادور یار ضعفی پرساری

کیم انگا صحت بولور بو لغای مننگا یوز آنچه غم

(Ali Şîr Nevaî'nin «İlk divanı», sayfa 57a, Taşkent 1968, tıpkı basım)

سایان صاحب قران تاریخین انگا بویوریادی اون ایککی

(Ali Şîr Nevaî, «Mecâlisü'n Nefâis», sayfa 54, Taşkent 1961)

Kelime sonundaki -g'a ekindeki *a* ünlüsünün, kaynaklarda *he* (ه) harfinin karşısında ifade edildiği görülmektedir. Örneğin:

پادشاه بنی سلیم مردم لارینی آلدیغه چاقوردی .

(Gulxaniy, «Zarbulmasal» eseri, sayfa 81)

صاحب قران روزگار یغه روحلاریدین مدد و فیض بی عدد بیتکورسون

(Ali Şîr Nevaî, «Mecâlisü'n Nefâis», sayfa 82, Taşkent 1961)

Eski Özbek yazısındaki ünlüler, kelime ortasında ve sonunda –da, –ga ekleri, elifle ifade edilmektedir. Özellikle, –g'a ekinin de elif ile yazılması gerekmektedir.

YA HARFİ İMLASI

Biliyoruz ki, *ya* harfi «y» ünsüzünü, «i, e» ünlü sesleri ifade etmektedir. Arap ve Fars dillerinde kısa «i» ünlüsü yazıda gösterilmez, yani *ya* harfi yazılmamaktadır. Gerçi Türk dillerinde, eski Özbekçede «i» ünlüsü kısa değildir. Yazıda devamlı gösterilmektedir. Bu ünlü kendi fonetik uyum varyantı kalın (art damak, dar) «ı» ve yumuşak «i» (ön damak, dar) oluşuna göre farklılık göstermektedir.

Ünsüz ile başlayan kelimelerin ilk hecesindeki «i (ı), e» ünlülerinin yazıda ifade edilmemesi Arap alfabesindeki eski Özbek yazısının ilk dönemlerindeki kurallara girmektedir. Örneğin: *bir, kiyik, kiydi, qiyiq* kelimelerinde «i (ı)» sesi yazıda ifade edilmemektedir. Ama yazılı kaynaklardan öğrenildiğine göre, 15. yy. ve ondan sonraki dönemlere ait eserlerde ise ünsüz ile başlanan kelimelerin ilk hecesindeki «i (ı)» ünlüsü çoğu durumlarda yazıda gösterilmiştir.

Türk abidelerinde art damak geniş, art damak dudakları orta geniş ve dar ünlü seslerin temeline dayanan kalın telaffuzlu Türkçe kelimelere –qi/-qı/-ki/-gi; -mish/-мыш; -lyq/-lik/-lyg'/-lig gibi yapım eklerinin eklenişi, fonetik uyum kuralına göre uygun olanı: qutlyq, qyshqy gibi.

VAV HARFİNİN İMLASI

Vav harfi iki ünlü «u,o'» ve bir ünsüz «v» sesi ifade etmek için kullanılmaktadır. Arap ve Fars dillerinde kısa «u, o'» ünlüsü yazıda gösterilmemektedir, yani vav yazılmamaktadır. Gerçi Türk dillerinde, eski Özbek dilinde «u, o'» ünlüsü kısa değildir. Bu ünlülerin fonetik uyumdan kaynaklı varyantları kalın-ince (art ön damak) oluşuna göre değişse de, yazıda tek tip yazılmaktadır.

Ünsüz ile başlayan kelimelerin ilk hecesindeki «u veya o'» ünlüsünün yazıda ifade edilmemesi, Arap alfabesiyle yazılan eski Özbek yazısının ilk dönemlerindeki kurallarına girmektedir. Örneğin: Arap alfabesiyle yaratılan Türkçe edebî eserlerde tek heceli kelimelerde «u'» ünlüsü yazıda gösterilmez.

Örneğin: suv - سو , turk - ترک , sovuq - ساوق gibi.

Türk abidelerinde art damak geniş, art damak dudakları orta geniş ve dar ünlü seslerin temeline dayanan, kalın telaffuz edilen Türkçe kelimelere -luq/-lug'; -lyg/-lyk -g'u/-gy; -mush/-mysh gibi yapım eklerinin eklenmesi fonetik uyum kuralına uymamaktadır. Örneğin: qayg'u; barg'u gibi. -mush/-mysh yapım eki 14-15. yy. boyunca kullanılmış ve vav harfi ile ifade edilmiştir.

1. alıştırma: Metni okuyunuz. Eski Özbek dili imlasına özel olan yönlerini açıklayınız.

مولانا بیضایی محمود برلاس حصار دین ایچیلیک کا کیلگاندا
بیلہ کیلیب ایردی اول بار غاندا خستہ بولوب قالدی دار الشفاء
دامحا فظتین فیلغاندین سونگرا صحت تاپایب ینہ حصار غہ
باردی هماناکیم همول نواحی دین بولور (علی شیر نوئی
"مجالس النفایس")

فقیر کیچی ایردی بازار ملکدا غزل فروشلوق دوکانی بار
ایردی بیر صباح اول محله دین جمعی کیلیدی کیم اوتگان کیچه
مولانا قبولی بیزلارنی بیلاب وصیت قیلدیکیم بو کیچه عالم دین
بارورسین تکفین و تجهیز جہتی دین هیچ نیمم یو قتور صباح
دیو انیمنی فلان کیشیگا یعنی فقیر قاشیغا ایلتیب نیازیم یتکوروب
التماس قیلینگکیم مینی سادات مصرخ کورستالی (۲۰- بیت)

خلوت عالم اهلیغا انداق که مجلس بولور مجلس اهلی
 کتر تیزدین طبع غه کلال و ذهن غه ملال یوز لانگانیدین سونگرا
 هر طایفه اوزخورد حالیغه کورا مخصوص لاری بیله خلوت
 اختیار قیلورلار چون مجالسالفایس نینگ یتی مجلس نی طبع
 اهلی غو غاسی و نضم خیلی عللاسی بیله اوتکاریلدی
 سیکیز ینچی مجلس سلطان صاحبقران مجلسیدور که انی انداق
 که حقیدور بیان قیلماق ممکن ایرماس و اول دعویغه عقل کیم
 منصف حکم دور رخصت بیرماس نیچوک کیم بو لسه شکسته
 وابسته بعضی پریشان و بعضی پیو سته ادا تاپتی ایمدی خلوت
 دا داغی بیر ایکی نقل اول خضرت نینگ غیر نظم لطایفیدین
 هم بیتیلسه یراق بولماغای (۲۵۱- بیت)
 اول جمله دین مولانا لطفی علیه الرحمه اوز زمانی دا
 خر اسان ملکی دا ترکی و فارسیدا ملک الکلام ایردی بیر کون
 بهار ایامیدا کیم بولوت عاشق کوزیدیک اشکبار و اول اشک
 قطر اتیدین هر بیری معشوق و عاه سیدیک پر موهوم تار
 آشکار قیلور ایردی بو فقیر غ ا بولوقتی و دیدی کیم بو یاغین
 تارلاریمهسوس بولادور میر خسرو علیه الرحمه هندوچه
 اشعاریدا بیر عجیب غریب معنی اییتیپ دور و اول بو دور کیم
 محبوب بهار ایامیدا بیر یان بارادورمیش بولغای و یاغین جهتی
 دین یر بالچغ بو لمیش بو لغای و انیمگ ایاغی بالچغیدین تایلپ
 یقیلور چاغیدا غایت نازک لو کدین ایاغین رشته سین مددی بیله
 توتوب قوپمیش بولغای بو فقیر بو مغنی نی ایشیتکاج خوش
 حال بولوب میر خسرونینگ بورقین جیالیغه آفرین لار اوقودوم
 و طبع اهلیدین باغین تقریبی بیله هر کیم قائیدا بو سوز نقل
 قیلیدلای منکا یوز لانکان خوش وقت لیغ انکا هم یوز لانیب میر
 خسرو نینک تعریفی دا بی اختیار بولدی بیر کون هم مذکور

بولغان تقریب بيله سلطان صاحبقران عالی مجلس لاریدا بنده بو
 سوزنی عرض قیلدیم کیم بیر کون مولانا لطفی میرخسرو دین
 بو نوع غریب معنی نقل قیلدی دیب خیالیمدا بو کیم اول
 حضرت نینک هم لطف طبع لاریغه خوش کیلیب تعر یفیدا
 مبالغه قیلغوسیلاردور بنده کوب شعف بيله ایتقان اوچون فی
 الجملة تبسم قیلیب ابنساط اظهاری فیلدیلار اما کوب التفات
 واقع بولمادی سونکغی کون انداق معلوم بولدی کیم اول
 حضرت نینک مبارک طبع لاری یغه میر خسرو نینک بو
 خیالیدا اعتراض سورلانکان ایرمیش بولغای ینه حیرت دست
 بیردی کیم میر خسرو نینک بو خیالیغه جمیع طبع اهلی تعرف
 و تحسین دین اوزکا هیچ نیمه ظاهر یلمادی لار آیا اول
 حضرتتی اعتنی اعتراض قیلیب ایرکین لار عالی مجلسدا یر اوپوب
 عرض قیلدیم کیم اول اعتراضنی کو هر بر الفاظ دین
 ایشیتماک کیر اکتور دیدیلار کیم اول اعتراض بودورور کیم اول
 یاغین قطره سی یوقاریدین قولی اینیب کیلادور مقرر دور کیم
 رشته سی غه داغی همول حال دور رشته کیم میلی قویی بولغای
 انینک مددی بيله یقیلاذور غان اوزین سر اماق محال دور اول
 حضرت بو اعتراض نی نقل قیلغاچ فقیر بیلدیم کیم مین و هر
 کیشی هم کیم بو معنی نی ایشیتیب احسین قیلیب دور بیز
 بارچه غلط قیلغان ایرمیش بیز قولاق توتوب اوز نقص طبعیم
 غه معترف بولدوم اندین سونک اول حضرت دیدی لار که بو
 بیت انداق واقع بولوبتیر که عتر تض محبی یو قتو (۲۰۳-بیت)

و (VAV) HARFİ OKUNMAYAN KELİMELELER

Farsçadan Özbekçeye alıntı yapılan bir grup kelimeler dizisinde و yazılrsa da okunurken düşmektedir. Onların hepsinde و harfinden sonra elif ۱ harfi yazılmaktadır.

Örneğin:

خوارزم Xorazm	Xorazm Harezmi
خواب xob	uyqu uyku
استخوان ustixon	suyak kemik
خواننده xonanda	xonanda, qo'shiq kuylovchi <i>şarkıcı</i>
خون xon	o'quvchi, o'kiyotgan, kuylayotgan <i>okuyucu, şarkıcı</i>
غزلخوان g'azalxon	g'azalxon, g'azal o'quvchi <i>gazel okuyan</i>
وشخوان xushxon	yoqimli kuylovchi <i>güzel şarkıcı</i>
درخواست darxost	talab, so'rov <i>iddia, istek</i>
خواهلاماق xohlamoq	xohlamoq <i>istemek</i>
خواجه xoja	xo'ja, ega, xo'jayin <i>patron, sahip, lord</i>
خواهش xohish	xohish, istak <i>arzu</i>
خوانش xonish	kuy, ashula <i>şarkı söylemek</i>
خواهن xohan	xohlovchi, xohlayotgan <i>isteyen, istediğiniz</i>
نيكخواه nikxoh	yaxshilik tilovchi <i>iyi dileklerimle</i>
خوشخواه xushxoh	yaxshilik tilovchi <i>iyi dileklerimle</i>
خوابگاه xobgoh	uxlash xonasi <i>yatak odası</i>
دلخواه dilxoh	ko'ngil ochuvchi <i>keyfi</i>

Hatırlatma: Belirli kelimelerde vav و harfinden sonra elif ۱ yazılmaz, ya ۷ harfi yazılır ve telaffuzda *h* sesinden sonra *i* okunur. Örneğin:

خویش xish qarindosh-urug', yaqinlar *akraba*

1. alıştırma: Aşağıdaki beyitlerde vav و yazılıp okunmayan kelimeleri bulunuz.

آرزو قیلدیم وفا اهلین کورای دیب تاقدیم
خواه زاهد خواه فاسق خواه سایل خواه شاه
ای نوایی یارا یارا بولسا کونگلینگ یخشیدور
کیم تردسیز آلیشقای لار انی دلخواه‌لار

2. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz ve yazınız.

داود خوشخوان

روایت قیلورلار کیم قدیم زمانلاردا بیر خوش آواز خواننده
بولغان ایرکان انینگ نامی داود بولوب اول استاد خوانش

قیلغانلاریدا حتی بلبلار هم خاموش بولور ایرکانلار انینگ
خواهانلاری انگا غزلخوانلیغ دوره سیدا همیشه حمد و ثنا ایتور
ایر کانلار شو سبیلی انی داود خوشخوان دیب مدح قیلغان
ایر کانلار قصه دان حصه شوکه اینتیلگانگا طالع یار

«BE» OLUMSUZLUK EKİ

Farsçadan alınan «bi» بی olumsuzluk eki eski Özbek yazısı imlasında «bi» yazılrsa da, telaffuzda «be» diye okunur. Bu ek kelimenin önüne gelen ön ek olup, kelimeyi olumsuz yapar. Yazılırken kelimeye eklenebilir de eklenmeyebilir de. Örneğin:

bebaho بی‌بها	bahosiz değersiz
beobro' بی‌آبرو	obro'siz itibarsız
behurmat بی‌حرمت	hurmatsez hürmetsiz, saygısız
bee'tibor بی‌اعتبار	e'tiborsiz itibarsız
bemador بی‌مدار	madorsiz güçsüz
bemaslahat بی‌مصلحت	maslahatsiz tavsiye olmadan

1. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz ve yazınız.

۱. بی فایده سوزنی ایتما فایده سیز سوزدان قایتما
۲. بی وفا دوست دین تیاق یاخشیدور .
۳. بی تشویش یاش یوق بی محنت آش یوق .
۴. بی تمیزدا عار یوق بیزاریدا اویات یوق .
۵. بی سبب ایقغا تیکان هم کیرماس .
۶. بی فایده کونده دین اوتین یاخشیدور .

SI «YA» BELİRLİLİK VE BELİRSİZLİK

Fars dilinde herhangi nesne veya kişinin belirlilik ve belirsizliğini göstermek için onlara belirsizlik ve teklik işareti ی (ya) eklenip, i diye telaffuz edilmektedir. Bu ی ya Fars gramerinde یای وحدت (ya-ye vahdet) veya یای نکره (ya-ye nekere) denilmektedir.

shahar شهر	shahar şehir
shahri شهری	qandaydir bir shahar kentsel
ruz روز	kun gün
ruzi روزی	qandaydir bir kun bir gün
maraz مرض	kasallik hastalık
marazi مرضی	qandaydir bir kasallik bir hastalık

1. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz ve ezbereyiniz.

آدمی ایرسانگ دیمائیل آدمی

آنینگ کم یوق خلق غمیدین غمی

2. alıştırma: Metni okuyunuz ve eski Özbek yazısıyla yazınız.

A. Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» asaridan

HASAD

Hasad deb bir odamga janobi haq tarafidan berilgan ne'mat va davlatning zavolini tilamakni aytilur. G'iybat, bo'hton, su'izan kabi yomon xulqlar hasaddan tug'ilur.

Hasad axloqi zamimalarning eng zararligidur. Janobi haq Qur'oni karimda «va min sharri hosiden izo hasad» deb hosidning sharrindan o'ziga sig'inmoqni amr etmishdur. Hukamolar hasadni otashga o'xshatmishlar. «Otash o'zidan-o'zi yonub kul bo'lgani kabi hasudlarning jasadi hasad o'ti ila erub, mahv va barbod bo'lur», — demishlar. Hasadning yomonlig'ining sababi alloh taologa qarshu e'tiroz o'ldig'indandur. Zeroki, hasudning «Oh! Falonchining mol va davlati, izzat va saodati manda bo'lsa, rohat va safoni man sursam edi» zimnindagi xayoloti harisonasi janobi haqning o'lchab bergan rizqiga qanoatsizlig'ining nishonasidur. Holbuki, janobi haq bir ne'matni birovga abas va bekorga ihson qilmaydur. Buning sir va hikmati o'zining ilmi azaliysiga ma'lum shaylardandur. Banda hasad qilgani ila uo'q, yordam qilgani ila bor qilolmaydur.

Alhosil, hasud doimo ua's va hasrat orasida umrguzaronlig' qilur. Qancha mol va dunyoga molik bo'lsa, yana hasadindan farog'at va rohat yuzini ko'rmasdan dunyodan ketar. Rasuli akram nabiyyi muhtaram sallollohu alayhu vasallam afandimiz: «Mo'min g'ibta qilur, munofiq esa hasad qilur», - demishlar.

G'ibta deb bir odamning daraja va molining zavolini orzu qilmay, «koshki men ham shunday bo'lsam edi» orzusida bo'lmoqni aytilur. Gibta esa mazmum emas, mamduh bir sifatdur.

Inson dunyoda yaxshi ishlarga g'ibta qilub, o'rhak olub, o'zini saodati abadiyagaerishdirur. Hazrati Ali: «Hasad hosidning adovatindan, kibr va shaqovatindan paydo boladurgan axloqi zamimadur. Shuning uchun hasud doimo azobi ruhoniychinda yashar. Bu kishining saodatini ko'rgan zamon hasad otashiga yonar. Hosidga mundan qattiq jazo bo'lurmi?», - demishlar.

Suqrot hakim: «Hasadchi kishi bir on va bir zamon rohat va farogʻat yuzini koʻrmas. Dunyoda qancha mehnat va musibat boʻlsa, barchasi ul bechorani oʻrab olmishdur», - demish.

Arastu hakim: «Dunyoda hammadan hosidning yuki ogʻirdur, chunki ul bechora butun dunyodagi shod va masrur odamlarning qaygʻularini oʻz ustiga yuklab yuriydu», - demish. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallollohu alayhi vasallam afandimiz: «Hasad qiluvchilar, soʻz yurutkuvchilar, gʻaybdan xabar berguvchilar mandan, man ham onlardan emasman», - demishlar.

BAYT

Butun boʻlmas hasudning parcha noni,
Kuyar hosidning doim jism-u joni.
Hasadchi xoh faqir oʻlsun va uo bou,
Hasad norila yongay ustuxoni.
Ochar doim kuyub maqsuda hosid,
Chiqar tandan aziz ruhi ravoni.

ESKİ ÖZBEK YAZISINDA NOKTALAMA İŞARETLERİNİN KULLANIMI

19. yy. ın ikinci yarısından itibaren Türkistan'da gazete-yayıncılık türü ortaya çıkmıştır. Orada yazılan metinlerde noktalama işaretleri kullanılmaya başlamıştır. Özellikle «Türkistan vilayeti gazetesi», «Oydin» ve diğer süreli yayınlarında günümüz noktalama işaretlerinin bazılarını rastlamak mümkündür.

Noktalama işaretleri kitlesel olarak 1921 yılından sonra kullanılmaya başlanmıştır. Bu Arap alfabesine dayanan eski Özbek yazısının ıslah edilmesiyle bağlantılıdır.

1921 yılında Arap alfabeli Özbek yazısı ıslah edildikten sonra okuma ve yazmada kolaylık sağlamak amacıyla günümüzde mevcut olan tüm noktalama işaretleri kullanılmaya başlanmıştır. Kelimelerdeki duygu, soru, haber anlamlarını vermek için nokta, soru, ünlem ve diğer işaretler kullanılmış ve okuyucu tarafından anlaşılmıştır. Noktalama işaretlerinden soru ve virgül işaretleri ters görünür durumda yazımı kabul edilmiştir: soru işareti- ؟, virgül -

Diğer tüm noktalama işaretleri günümüz kullanım kurallarına uygun şekilde kabul edilmiştir. Günümüzde hangi ülkelerde Arap yazısı kullanılıyorsa, yazıda, basında tüm şekilleri kullanım kurallarına uygun olarak kullanılmaktadır.

İZAFE

Farsçada izafe tamlanan ve tamlayan arasındaki ilişkiyi ifade eden *i* sesine denmektedir. İzafe Arapça kelime olup, *ekleme*, *katma*, *bağlama* gibi anlamları içerir.

Günümüz Özbek dilinde çokça izafeli kelime gruplarına rastlanmaktadır. Örneğin: dard-i bedavo, dard-i sar, tarjima-i hol, nuqta-i nazar....

Ama klasik edebî dilimizde izafeli gruplar, yaşayan dil bilgisi grupları olarak yaygındı. Klasik edebî dilimizde yazılan eserleri, sanat eserlerini okuyup, anlamamız için bir dizi başka gereklilikle birlikte, Fars Tacik izafesinin de ayrıca yaşayan bir gramer formu olması gerekmektedir.

Fars Tacik izafesini öğrenmenin bir dizi zorlukları vardır. Bunlar aşağıdakilerdir:

1. İzafeli grup yapısındaki kelimelerin düzeni Özbek dilindeki gibi değildir. Böyle gruplarda tamlanan önce, tamlayan ise sonra gelmektedir. Özbekçede önce tamlayan, sonra tamlanan gelmektedir. Örneğin:

dard-i bedavo nuqta-i nazar

davosiz dard nazar nuqtasi

2. Eski Özbek yazısında çoğu durumlarda Fars izafesi yansıtılmazdı, yani izafe yazıda herhangi bir işaretle gösterilmezdi.

Örneğin, oshiq-i zor grup Arap yazısına dayanan eski Özbek yazısında عاشق زار şeklinde yazılmaktadır. Bu örnekte oshiq ve zor kelimeleri birbirine bağlanıp izafeli grubu oluşturmaktadır. İzafe göstergesi olan *i* ise yazıda gösterilmemektedir. Ancak yazıda gösterilmese de okurken söylenmesi gerekir.

Tamlananın hangi ses ile bittiğine bağlı olarak, izafe birkaç fonetik durumlara sahip olur:

a) Eğer tamlanan, ünsüz harf ile bitmişse izafe esre işareti ile ifade edilmektedir ve *i* şeklinde telaffuz edilmektedir. Farsçada ise -e şeklinde telaffuz edilir. Esre işareti yazıda düşer, ancak daima telaffuzda korunur.

aziz birodari aziz
dardi sar
oshiqi zor
dardi bedavo

aziz do'st Sevgili Arkadaşım
bosh og'rig'i baş ağrısı
zor(bo'lgan) oshiq aşkı perişan olan
davosiz dard çaresiz dert

b) Eğer tamlanan *a* ünlüsü ile bitiyorsa izafe ء hemze işareti aracılığıyla ifade edilip, *i* şeklinde telaffuz edilir.

validai muhtarama
tarjimai hol
nuqtai nazar
oynai jahon

muhtaram ona Sevgili Anne
tarjimai hol biyografi
nazar nuqtasi bakış açısı
jahonning oynasi dünyanın aynası

v) Eğer tamlanan *o*, *u* ünlülerinden biriyle biterse, izafe *ى*-ya harfi ile ifade edilip, *i* şeklinde telaffuz edilir.

ruyi zamin
oshnoi mehribon
sadoi Toshkent
bo'yi gul

er yuzi dünya
mehribon o'rtoq iyi arkadaş
Toshkent ovozi Taşkent'in sesi
gul hidi (ifori) çiçek kokusu

1. alıştırma: Aşağıdaki izafi grupları Arap alfabesiyle yazınız.

Sarv-i noz, shom-i hijron, oshiq-i beqaror, mardo'm-i Farg'ona, ofat-i jon, gusha-i junun, afsona-i hijron, nuqta-i nazar, ohu-i biyobon, ruy-i zibo, ahl-i ilm, lab-i xandon, may-i nob, sado-i Turkiston, sharh-i hol, kuy-i dil, abr-i navbahor, ahl-i din, fasl-i emeston, luqma-i shirin, buy-i go'l, balo-i nafs, shab-i yaldo, orom-i jon, parda-i nehon, xok-i aziz, bog'-i eram, banda-i nochor, hosil-i umr.

2. alıştırma: Aşağıdaki cümleleri yazınız. Cümlelerdeki izafi grupları belirleyiniz ve onların imla kurullarını açıklayınız.

حفظ لسان ديب هر بير ملت اوز آنا تیلی و ادبیاتینی

ساقلاماکنی آیتیلور (عبد الله اولانی " ترکی گلستان")

خدای تعالی ایکی فرشته نی یوباردی الار کیلیب اییدیلار

ای لقمان خواهلاسنگ پیغبربولغیل؟ خواهسنگ علم حکمت

نی تعلیم بیرای (ربغوزی "قصص النبیدان")

مولانا شرف الدین علی یزدیدور مولانا نینگ صاحب

کمال یغی عالم اهلی قاشیدا مسلمدور (علیشیر نوا یی "مجالس

النفائس"دان)

... تاریخ هجری مینگ تقی بیتمیش تور تدا بیز بو کتابنی
ابتدا قیلدوق و تقی شجره ترک تیب آت قویدوق و تقی توققوز
باب قیلدوق (ابو الغازی بهادر خان "شجره ترک" دان)

3. alıştırma: Aşağıdaki metni yazınız. Kelimelerin doğru yazılışına ve izafi gruplara dikkat ediniz.

اقسام جهالت

جهالت ایکی قسم دور که بیرینی "جهل بسیط" آیکینچیسینی
" جهل مرکب " دیییلور جهل بسیط مرضی گا مبتلا بولگان
کیشیلار بیر نارسانی بیلماسالار بیلماگانلیکلار ینی اقرار و
اعتراف قیلورلار شونینگ اوچون بونینگ دواسی آسان فقط
بیلماک و اورگانماک یولیدا جهد و جدل قیلماک ایلا بولور
جهل مرکب مرضی گا مبتلا بولگان کیشیلار بیر نارسانی
بیلماسالار بیلماگانینی هم بیلماسدان بیلامان دیب دعوا قیلور
بیزدا بوندای کیشیلار گا "اوز باشیمچه" و "اوزوی بیلارمان"
اسمینی بیروزلار بو درد بیدونینگ علاجی جناب حق نینگ
لطف و عنایتی ایلا حل اولونماسا توزالماغی مشکل و
آغیر دور (عبد الله "اولانی گلستان ")

4. alıştırma: Okuyunuz, izafi grupları bulunuz ve imla kurallarını açıklayınız.

توغری سوزنی مردلارنینگ دولت مهربانی کوپ
یالغانچی لارنینگ ایرسا دیده گریانی کوپ
ایل تاج کبی باشگا کوتارسون دیسانگ
ایل قولین توتگیل و بول خاک پاسی
ای نوایی هیچ گلشن نینگ سینینگدیک خوشنوا
بلبلی یوق ایرکا نین شاه سخندانیمغا ایت

5. alıştırma: Okuyunuz ve ezberleyiniz.

آنا خاک پای فرزندگا سرمایہ توتیادور تا قیامت قدر

6. alıştırma: Verilen metni Arap alfabesiyle yazınız. Farsça izafeleri belirleyiniz.

HILM

Hilm deb bo‘lar-bo‘lmas ishga achchig‘lanmaydurgan, arslon yurakli, yumshoq tabiatli bo‘lmoqni aytilur.

Hilm insonlarning tab‘idan xusumat, adovat, g‘azab, hiddat kabi yomon xulqlarni yo‘q qiladurgan har kimcha maqbul bir sifatdur.

Hilm ilmi axloq yuzasidan insonga eng kerakli narsadur.

Nafsning rohati, qalbning matonati, fikrning salomati, vijdonning halovati halim tabiat bo‘lmoq ila hosil bo‘lur. Chunki halim kishilar har qancha quvvat va qudrat sohibi bo‘lsa ham, o‘zidan ojiz kishilarga shiddat ila muomila qilmas. Fikri salomat kishilarning qalbi halim, tab‘i karim o‘lur. Zeroki, vujudimizdan paydo bo‘ladirgan afo‘l va harakotimizning manbai havas va orzudur. Bu havas va orzuga faqat hilm ila g‘olib kelurmiz va bu vasila ila to‘g‘ri yo‘lga kirub, yaxshi xulq sohibi, din va millat xodimlaridan bo‘lurmiz. Dunyoda chin inson bo‘lmak uchun havasning qo‘liga nafsning jilovini bermaydirgan, bo‘lar-bo‘lmas narsalardan achchig‘lanmaydurgan, sovuqqonli, yumshoq tabiatli, muloyim so‘zli, halim va sabrli bo‘lmak lozimdur.

Zotiga, hilmiyati mavsuf qilsa har kishi,

Ikki olamda bo‘lur rohat, halovatda ishi.

Rasuli akram nabiiyi muhtaram afandimiz: «Alhilmu sayyidal axloq - Hilm xulqlarning sayyididur», - demishlar.

Suqrot hakim: «Shiddat ila muomala qilgan kishilarga man viqor va halimlik ila muqobila qilurman, chunki hilm shiddatni, xusumatni past qilur. Lekin kishini ojiz va xorlik darajasiga tushuradurgan halimlikdan man bezor», - demish.

Bu so‘zga qaraganda sahovatning ifroti isrof o‘ldig‘i kabi o‘rinsiz yerda hilm iste‘mol qilmak insonning viqor va e‘tiborini paymol qilur. Shuning uchun hilmiyat hududidan - chegarasidan chiqmay, g‘azab, hiddat kabi yerlarda hilm iste‘mol qilub, nafsning haroratini past qilmolidur. Lekin tepsa tebranmaydurgan, turtisa ting‘ etmaydigan

bo‘lub, g‘ayrat, shijoat o‘rinlariga ham muloyimlik ishlatuv halimlik hududidan oshib, bo‘shlik, anqovlik dunyosiga chiqmakdur. Bunday halimlikdan qochmak, hazar qilmak kerak.

Halimlikni qilsang agar ixtiyor,

Bo‘lur xalqi olam sanga do‘st-u yor.

Bo‘lur mevalik shoxni boshi past,

Halim o‘lg‘usi oqili hushyor.

İzahlı Kelimeler

جهاننامو Jahonnamo

صاحب sohib

دختر duxtar

پدر padar

زیبا zebo

رو ru

زمین zamin

دیده dida

گریان giryon

خاک xok

پا po

سرخند ان suxandon

ابر abr

زمستا zimiston

یلدا yaldo

jahonni, dunyoni ko‘rsatuvchi

cihani, dünyayı gösteren

ega, xo‘jayin *sahip, patron*

qiz bola *kız çocuk*

ota *baba*

chiroyli, go‘zal *güzel, zarif*

yuz, chehra *yüz*

er *yer*

ko‘z, diyda *göz*

yig‘layotgan, yig‘loqi *ağlayan*

tuproq, xok *kir*

oyoq *ayak*

chiroyli so‘zlovchi, suxandon

güzel konuşmacı

bulut *bulut*

qish, qorong‘u *kış, karanlık*

eng uzoq, qorong‘u *tun*

en uzak, karanlık gece

ARAP İZAFESİ (İDĀFA)

Arap izafesindeki kelimelerin sırasıda aynı Fars Tacik dilindeki gibidir. Yani Arap dilinde de tamlanan önce gelir, tamlayan ise sonra gelir. Eski edebî dilimizde Arap izafeli tamlamalar, Farsça tamlamalara göre çok azdır. Arap izafesinin göstergesi –*ul* dur. Bu gösterge her zaman yazıda gösterilir, ama telaffuzda her zaman –*ul* şeklinde okunmaz.

1. Eğer tamlayanın birinci harfi (sesi),

ا ب ج خ ح ع غ

ف ق ک م و ه ی

harflerinden biri ile başlanırsa, *ul* izafe göstericisi açıkça telaffuz edilir. Örneğin: zarb-ul masal ضرب المثل izafî grubundaki masal kelimesinin ilk sesi *m* olduğu için izafenin *ul* şeklinde açıkça telaffuz edilmesi gerekir.

2. Eğer tamlayanın ilk harfi (sesi) ile başlarsa,

س ز ر ذ د ث ت

ن ل ظ ط ض ص ش

ul izafesinin sonundaki *l* sesi tamlayan kelimenin ilk sesine girer, yani asimilasyona uğrar. Örneğin: lison-al tayr (kuş dili) لسان الطير şeklinde yazılır ancak, lison-ut tayr diye okunması gerekir.

Tamlayan kelimenin ilk harfi (sesi) izafenin *l* harfini yutar, böyle harflere huruf-ul qamarî (ay harfleri) denir. Mahbub-ul qulub grubunda *q* sesini ifade eden kaf harfi ay harfi olduğu için izafe göstergesi *ul* asimilasyona uğramaz.

İzafeli grupta, izafe göstergesi olan *ul* sesini yutan harfler, *hurufush shamsi* (güneş harfleri) diye adlandırılır.

ŞEMSÎ VE KAMERÎ HARFLER

Arap alfabesinde harfler حروف القمرى ho‘ruf-ul qamar (ay harfleri) va حروف الشمسى ho‘ruf -ush shams (güneş harfleri) olarak iki guruba ayrılmaktadır.

Aşağıdaki 14 harfe حروف الشمسى ho‘ruf -ush shams (güneş harfleri) denir:

س ز ر ذ د ث ت

ن ل ظ ط ض ص ش

Geriye kalan harflere ise حروف القمرى ho‘ruf-ul qamar denmektedir.

Eğer *al* ifadesinden sonra gelen kelimenin ilk harfi حروف الشمسى ho‘ruf -ush shams «güneş harfleri» grubundaki harflerden biri ile başlarsa, *al* ifadesindeki ل lam telaffuz edilmez, ondan sonraki harf şeddeli okunur.

نصر الدين Nasr-al-din
لغت الترى lug‘at-al-turk

Nasriddin Nasreddin
turkcha lug‘at Türkçe Sözlük

Eğer ل son ekinden sonra gelen kelime «ay harfleri» حروف القمرى ho‘ruf-ul qamar grubundaki harflerin biri ile başlarsa, ل *al* eki eklenerek kelimenin tamamlanan sesine göre *ul* veya *al* şeklinde telaffuz edilmektedir.

الخوارزمي al-xorazmi
طويل المدة tavil-ul-muddat
ممتسوى الحقو mutasavi-ul-huquq

Xorazmiy Harezmi
uzoq muddat uzun vadeli
teng huquqli eşit haklar

Yazıda sık sık وصله vasla işareti düşer ve elif yazılarak, وصله vasla işaretinin varlığına işaret eder.

السلام as-salom
البيروني al-Beruni
دار الفنون dor-ul-funun

salom selam
Beruniy Biruni
universitet Üniversite

1. alıştırma: Aşağıdaki tamlamaları yazınız ve doğru telaffuzlarını öğreniniz.

قليل المدة qalil-ul-muddat

ضرب المثل Zarb-ul-masal

میزان الاوزان Mizon-ul-avzon

عبد الله Abd-ul-loh

فخر الدين Faxr-al-din

دار الحکومة dor-ul-hukuma

میزان الحرارة mizon-ul-harora

2. alıştırma: Aşağıdaki izafi tamlamaları Arap alfabesiyle yazınız.

Dor ul-ilm, Muhokamat ul-lug'atayn, Qissas ul-anbiyo, tolib ul-ilm, G'aroib us-sig'ar, Navodir ush-shabob, lison ul-arab, Majolis un-nafois, dor ul-fnun, nazm ul-javohir, Muntahab ul-lug'at, malik ul-kalom, rohat ul-qulub, Mantiq ut-tayr, Muntahab ut-tavorix, Mizon ul-avzon.

3. alıştırma: Aşağıdaki cümleleri yazınız. Cümlelerde iştirak eden izafî tamlamaları belirleyiniz ve onların imla kurallarını açıklayınız.

مولانا لطفی علیہ الرحمہ اوز زمانی نینگ ملک الکلامی

ایدی فارسی و ترکی دا نظیری یوق ایردی

(علیشیر نوایی "مجالس النفايس" دان)

حضرت لقمان حضرت علیہ السلام نی وقتلاریدا بار ایردی

(ربغوزی "قصص النبیا" دان)

چون لسان الحانی بیلا ترنم توزوب مین قوش تیلی

اشارتی بیلا حقیقت اسرارین مجز صورتیدا کورگوزوب مین
(علیشیر نوایی "محاکمة اللغتين" دان)

جهانگیر شاه روح میرزا جمیع ماور النهر ولایتینی اولوغ
اوغلی اولوغبیک میرزاغا بیریب ایدی اولوغبیک مرزادین
اوقلی عبد اللطیف میرزا آلدی
(ظهیر الدین محمد بابر "بابرنامه" دان)

چون میزان الاوزان بحرلاری دا غواص بولدوم اول معیار
بیلا نصیر طوسی عذرین قولدوم
(علیشیر نوایی "محاکمة اللغتين" دان)

4. alıştırma: Aşağıdaki metni okuyunuz ve yazınız.

استعدلی طلبه

فضل الدین مدرسه گا بارغان چاغیدا ۱۳ یاشدا بولوب طلبه
لار آراسیندا اوتکیر ذهنی بیرلان اوزگا طلبه لار گا نمونه
ایردی. ریاضیات جغرافیا و فلکیات علملاریدا اوز بیلیم درجه
سی بیرلا حتی استادلارینی هم تعجبگا سالار ایردی نظم رشته
سیدا استاد لتقی و نوایی نی کوپ سویار و الارغا تقلید ایلاب
غزل لار یازیب الارنی مهارتلاریغا حمد و ثنا اوقور ایردی
کمال الدین بهزادگا ایلاب گاهی تصویرلار کشید قیلار
ایردیکیم مدرسه استادلاری انینگ چیزغان تصویرلارینی
کوروشوب آفرینلار ایتور ایتور ایردیلار شول سببدین اکثر
طلبه لار انینگ استعدادیغا هوس بیرلا بعضی لاری حسد
هم قیلور ایردیلار

İzahlı Kelimeler

قليل المدة qalil-ul-muddat	qisqa muddatli <i>kisa vadeli</i>
ضرب المثل zarb-ul-masal	maqol, hikmatli soʻz <i>atasözü</i>
ميزان الاوزان mizon-ul-avzon	vaznlar oʻlchovi <i>ağırlık ölçümü</i>
عبد الله Abd-ul-loh	Allohning quli <i>Allan'in kulu</i>
فخر الدين faxr-al-din	dinning <i>faxri dinin gururu</i>
دار الحکومه dor-ul-hukuma	hukumat uyi <i>hükümet binası</i>
ميزان الحرارة mizon-ul-harora	termometr <i>termometre</i>
طويل المدة tavil-ul-muddat	uzoq muddat <i>uzun vadeli</i>
متساوي القوق mutasavi-ul-huquq	teng huquqli <i>eşit haklar</i>
دار الفنون dor-ul-funun	universitet <i>üniversite</i>

ISLAH EDİLEN ESKİ ÖZBEK YAZISI

Yüzyıllar boyunca kullanılan Arap alfabesi, halk kitlesinin okumasında bazı zorluklar doğurmuştur. Bunun için de Özbek aydınları öncelikle alfabenin sadeleştirilmesi veya daha kolay başka bir imlanın kabul edilmesi konusu üzerinde durmuşlardır.

Nihayet, 1921 yılında Arap yazısı ıslah edilmiştir. Yani yazı öncesine nispeten biraz sadeleştirilmiştir. Halkın daha kolay okuması için belli kolaylıklar oluşturulmuştur.

Islah isteğine uygun olarak, yazıda tüm harfler gösterilmiştir. Arapçaya özel olan sesleri gösteren harfler (ظ ط ص ض ذ ث) yazıdan tamamen çıkarılmıştır. Onların yerine ise telaffuz açısından Özbek dilindeki seslere yakın olan harfler kullanılmıştır. Eski yazıdaki ص (sad), ض (se) harfleri yerine ıslah edilen alfabede س (sin) harfi, ظ (za), ض (zad), ذ (zal) harflerinin yerine ز (ze), ط (ta) harfi yerine ت (te) kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin:

Islah edilen yazıda	Eski yazıda	Günümüzde
سابيت	ثابت	Sobit
سابير	صابر	Sobir
زاكير	ذاكر	Zokir
زه ربه	ضربه	Zarba
زاليم	ظالم	Zolim
تاقت	طاقت	Toqat

Bilindiği üzere, eski yazıda kısa ünlüler yazıda gösterilmezdi. Islah edilen Arap alfabesinde ise onlar gösterilmektedir. Hatta onlar için özel harf işaretleri de geliştirilmiştir.

Islah edilen yazıda	Eski yazıda	Günümüzde
ه	ا	a
ئا	آ	o
ئو	او	u
ذ	او	o‘
ئى	اى	i
ئە	اى	e

Örnekler:

Islah edilen yazıda	Eski yazıda	Günümüzde
ئەندە	اندا	anda
ئاباد	اباد	obod
ئۈچۈن	اوچون	uchun
ئۇتار	اوتار	o‘tar
ئىش	ايش	ish
ئىتىك	ايتىك	etik

Eski yazıda و (vav) harfi üç sese, yani v, o ‘ ve u 'ya karşılık gelirdi. Islah edilen yazıda ise her bir harfi birbirinden ayırmak için işaretler ile yazılmıştır. Hatta v ünsüzü için özel işaret kabul edilmiştir. Örneğin:

Islah edilen yazıda	Eski yazıda	Günümüzde
ئەۋەز	عوض	Avaz
ۋەتەن	وطن	vatan

Eski yazıda ى (ya), ıslah edilen yazıda üç şekilde ifade edilmektedir:

Islah edilen yazıda	Eski yazıda	Günümüzde
بىلىم	بىلىم	bilim
تېل	تيل	tilim
باي	باى	boy

Eski yazıdaki نگ (ng) veya ینگ (ing) ses grubu ıslah edilen alfabede ك veya گ harfine karşılık gelmektedir, örneğin:

Islah edilen yazıda	Eski yazıda	Günümüzde
تاك	تانگ	tong
يۈرینگ	يورینگ	yuring

1. alıştırma: a ve o ünlülerinin bulunduğu kelimeleri bulup, ıslah edilen eski Özbek imlasıyla yazınız.
2. alıştırma: u ve o ‘ ünlülerinin bulunduğu kelimeleri bulup, ıslah edilen eski Özbek imlasıyla yazınız ve onlarla cümleler kurunuz.
3. alıştırma: i ve e ünlülerinin bulunduğu kelimeleri bulunuz ve onlarla cümleler kurunuz, ıslah edilen eski Özbek imlasıyla yazınız.

4. alıştırma: نڭ(ng) harf grubuyla ortaya çıkan kelimelerden bulup, ıslah edilen alfabe ile yazınız.

5. alıştırma: v ünsüzünün ayrı veya bağlanan durumlarda yazılış şekillerine beşer tane örnek bulunuz ve onları ıslah edilen Arap alfabesiyle yazınız.

6. alıştırma: Aşağıdaki kelimeleri ıslah edilen eski Özbek alfabesiyle yazınız.

Baland, matonat, qalandar, tang, maktub, talaba, chuqur, tiling, ko'ngil, xato, elak, olim, insof, zafar, o'qish, taraqqiyot, tuzum, talant, chang, muhokama, fazilat, munozara, javob, oting, hasrat, marosim, vafo, samara, iqlim, husn, nafas, qalb, kunduz, olqish, to'ng'ich, o'rin, bong, havas, fasl.

7. alıştırma: Verilen metni okuyunuz ve yazınız.

حه قيقه ت قه له مى
(مؤخپىرلەرگە باغشلاپ)

قوللاردا تنمه ى ئوينار
حه قيقه تچى قه له مك
ئۇمىد كۆيىنى تىكلەر
قه لىكده يوق نه له مك
حه قيقه تنى ياز اسىن
بار لىقنى سىن كىزە سىن
زالم كوكلىن ئىزە سىن
ئىركن يوللار چىزە سىن

قه له مكده زور ئۇمىد
هه رواقى چاقىتاب تا شادر
كوكلده گى زور بىلگى
ئىستەك تاغىن ئاشادر

EBCED HESABI

Arap yazısı güzelliği, güzel yazısı ile dünyadaki milletlerin daima dikkatini çekmiştir. Geçmişte bu yazı, tarihi eserler, dev yapılar, eski eserler için desenler, süsleme görevini de yerine getirmiştir. Bunların dışında başka önemli bir görevi daha vardır, o da Arap alfabesinin rakam, sayı anlamını ifade etmesiyle ilgilidir.

Kaynaklardan öğrenildiğine göre, Araplar (MÖ 2000) kendi alfabelerinin oluşturulmasında eski kaynaklardan olan, Fenike ve Aramice yazılardan harflerin adlandırmasını ve bununla birlikte her bir harfin rakamsal denkliliğini almışlardır. Yani, ebced hesabının düzeni Fenike ve Arami yazıları kökenlidir. Ama onların alfabelerinde 22 tane harf vardır. Dört yüzden sonraki sayıları ifade etmek için sondaki harf «tav» a (Araplarda «taun») önceki harflerden birini ekleyerek beş yüzden bine kadar olan sayıları oluşturmuşlardır (Örneğin: tavqof, tavresh, tavshin gibi). Araplar bu yöntemi biraz düzenlemişlerdir. Altı tane harf icat edip «saxaz» ve «zazag» kelimelerini oluşturmuşlardır. Bu terimler beş yüzden bine kadar olan sayıları oluşturmaya yardımcı olmaktadır. Böylece Araplar da yirmi sekiz harfi kendinde toplayan sekiz terim oluşturmuştur. Bunlar:

ابجد هوز حطى كلمن سغفص قرشت ثخذ ضطغ

1000900800 700600500 400300200100 90807060 50403020 1098 765 4321

Mevcut terimler belirli bir anlamı anlatmamaktadır, onlar sadece harflerin bir birleşimidir.

«Ebced hesabı» bu terimlerin ilk adlandırmasıdır. Harfler vasıtasıyla sayı kavramını ifade etme usulü ise «ebced hesabı» diye adlandırılır. Bu yöntem harflerin sırasını ezberlemekte kolaylık sağlaması sebebiyle okullarda özel olarak okutulmaktadır ve ebced okuyan çocuklar «abjadxon» (ebced okuyan) diye adlandırılmaktadır.

Ebced hesabı sadece alfabeye hâkim olmakla ilgili değildir. Matematik ilminde hesaplamalarda da yaygın olarak kullanılır. Çarpım tablosunu ifade etmek için harf isimlerini birleştirip terimler oluşturmuşlar ve bu terimler soldan sağa doğru okunmaktadır. Örneğin:

«bab» - = ب . ب 2x1=2

«babdu» - = د . ب . ب 2x2=4

«bajvin» - ب . ج = و 2x3=6

«badhu» - ب . د = ح 2x4=8

Öyle görünüyor ki, ikincinin üstüne yerleşen harflerin toplamından da «ebced» kelimesi ortaya çıkmaktadır. Ebced hesabının mevcut yöntemi eskiden «hisobi jimal» diye de bilinmekteydi.

Eski Özbek yazısındaki, Farslar ve Türkler tarafından daha sonra dâhil edilen dört harf ژ: چ: گ: پ: hakkında ebced hesabıyla gerçekleştirilen metinde bu harfler varsa, hesaplamada onların benzer şekillerinden (ب ک ج ن) yararlanılır.

Ebced terimlerinin anlamı hakkında edebiyatçıların farklı fikirleri bulunmaktadır. Yani «Ebced (boz kard) yani başladı: hevvez (darpayvast) sürekli oldu; hutti (suxangu shud) konuşmacı oldu; sa'fas (az u omuxt) ondan öğrendi; görünüm (tartib kard) düzenlendi; sehaz (nigoh dosht) kaydedildi; za-zag' (tamom kard) tamamlandı anlamlarını vermektedir.

Ebcedin ortaya çıkışı hakkında da net bir fikir mevcut değildir. «Ebcede kurallar koyup düzenleyenlerce, hijo harflerin hepsi onda bulunur ve anlamı gizlenmiştir» veya «Ebced ünlü kişilerin adından alınmıştır» hipotezlerine dayanmaktadır.

Kaynaklara bakıldığında, Araplar eskiden abced teriminden, haftanın günlerini isimlendirmede de faydalanmışlardır.

Ebced hesabının etkili, özlü ve kolay oluşu onun şiirde de yaygın olarak kullanılmasına sebep olmuştur. Herhangi önemli hadiseyi, olay olan zamanı, el yazmalarının yazılıp tamamlandığı yılı, yetkililere, şahıslara yazılan kaside ve tarihlere tarih vermede sayılar harflerle ifade edilmiştir. Bu yöntem belli bir tarihi, şiirde etkili şekilde ifade etmeyi sağlamakla beraber, onları akılda tutmayı da kolaylaştırmaktadır. Özbek ve doğu şiirinin geleneksel olarak kabul edilen bir dizi şiir sanatının temelini ebced hesabı oluşturmaktadır. Hatta bu yöntemden faydalanarak özel eserler yaratılmış, onların örnekleri günümüze kadar gelmiştir.

Kaynaklardan öğrenilen, ebced hesabı müzik sanatında da başarıyla kullanılmıştır. 15. yy. da yaşayıp icat eden ünlü müzisyen Zaynobbiddin bin Mahmud al-Husayniy, Nevai'nin görev vermesi ve hakkında yazılmış «Qonuni ilmiy va amali musiqiy» («Musikinin ilmi ve pratik temelleri») eserinde müzik aletlerinden yüksek ve düşük

ses oluşma sebepleri, aralıklar ve onların bağıl tutumları gibi meseleleri aydınlatmada ebced usulünden yararlanmıştır.

Ebced hesabını bilmenin günümüzde de önemi büyüktür. Atalarımızdan günümüze kadar gelen el yazması kaynaklar ile uğraşan her bir kişinin, yazılı eserleri oluşturan veya kopyalanan nüshaların yıllarını tam olarak belirleyebilmesi, ebced hesabı ile ilgili bazı şiirler ve harf sanatlarının tarihini öğrenebilmesi için ebced hesabını iyi bilmesi gerekmektedir.

1. alıştırma: Mevcut rakamları ifade eden harfleri bulup yazınız, okuyunuz. Sadi-i şirazi ve Ali şir Neva'i'nin yazmış olduğu beyitleri bulunuz.

1. 10, 600, 300, 10, 30, 1, 200, 20, 10, 400, 10, 4, 50, 1, 20, 200, 31, 2, 1, 200, 60, 50, 1, 60, 400, 1, 20, 10, 50, 20, 2, 600, 400, 10, 50, 20, 50, 10, 300, 6, 4, 1, 400, 1, 3, 1, 200, 60, 50.

2. 10, 7, 7, 400, 10, 30, 1, 600, 1, 50, 20, 20, 1, 40, 4, 10, 90, 10, 8, 1, 400, 400, 10, 30, 1, 60, 1, 50, 20, 20, 10, 10.

2. alıştırma: Aşağıdaki atasözlerini okuyunuz ve onları ifade eden rakamları bulunuz.

بیلاگی زور بیرنی بیقار

بیلیمی زور مینگنی بیقار

سونینگ آقیشیگا قارا

خلقنینگ خاهیشیگا قارا

آداملار عقلی نینگ چیراگی بیلیم

بلادان سقلانیش یزاگی بیلیم

EBCED HESABI VE ONUNLA İLGİLİ HARF SANATLARI

Özbek Klasik edebiyatı, şiir sanatlarının paha biçilemez bir kaynağıdır. şiire alışılmadık duyarlılık, anlamda derinlik, çekicilik, görkem, musiki gibi bir dizi hususiyetler bahşetmiştir. Edebî sanatları, edebiyatçılar hem manevi hem de edebî sanat türlerine bölüp üzerinde çalışmışlardır. Ancak eski Özbek yazısının harfleri ile doğrudan ilgili olan bir grup harf sanatları da mevcuttur ki, onları da ayrı ayrı sınıflandırmak gerekmektedir. «Çünkü harf sanatlarının uygulamadaki yaygınlığı dışında, sayısal çokluğu ve işlevsel olması da önemlidir ve öğrenmeye değerdir».

Geçmişte edebiyat temsilcilerinin, mevcut sanat türüne temel olmuş Arap harflerinin grafik şekillerini, edebî sanat olarak da çok fazla kullandıkları bilinmektedir. Lutfî, Atâyî, Sekkaki, Câmî, Nevâî, Babürler daha sonra Meşreb, Mûnis, Agehî, Mukımiy, Furkatlar lirik kahramanın görünen ve mistik görüntüsünü de zihin ile ilgili durumlarını da tasvir etmede Arap alfabesinin ا د ص ع ح ن gibi harflerinden, nokta ve karakteristik bazı kelimelerinden ustalıkla faydalanmışlardır. Hatta bu sanat türü hattatlık üslubu isimlerini, hattatlık ile ilgili süreçleri tasvir etmekte de başarıyla kullanılmıştır:

Xushnavisekim shabu ro‘z kunad mashqi funun,

Gardanash «dal u» (د), sarash «vav u» (و), tanash gardad nun (ن).

Yani hoş çizgiler sabah akşam gerdanlarını «dal», başlarını «vav », bedenlerini «nun» şeklinde eğip hat sanatıyla meşgul oldular.

Gulistoni sari ko‘ying sifatin bob-bob, ey gul,

Xati rayhon ila jadval chekub gulzora yozmishlar.

Beyitte hattatlık sanatlarından « reyhanî hattı » na işaret edilmektedir.

Ali Şîr Nevaî bu mısralarında ise aşkın durumu harflerin grafik şekilleri karşısında çok güzel ifade edilmiştir:

«Jon»imdagi (جان) dagi «jim» (ج) ikki «dol» (د) ingga fido,

Andin so‘ng «alif» (ا) toza niholingga fido.

«Nun» (ن) i dog‘i anbarin hilolingga fido,

Qolgan ikki nuqta (. .) ikki xolingga fido.

Bunun dışında kalan harf sanatlarının türleri çeşit çeşit olup, onlar ebced hesabı, yıl hesabı, tarih, muamma, tuyuğ, tecnis *cinas*, muvaşşah *akrostiş*, lug‘z *bilmece*, chiston *bilmece* gibi türler ve sanatlar ile yakından ilgilidir. Özellikle, harf sanatlarından musahhaf, istihrac ve kalp gibi sanatlar muamma söyleme ve çözüm kuralları ile doğrudan ilgilidir.

YIL HESABI TAKVİM

Kaynaklardan öğrenildiğine göre, ilk miladi takvim Mısırlılara aitti. Ülkede meydana gelen kuraklıklar Mısırlılara derin keder yaşatmıştır. Onlar Nil Nehri'nin suyunun boşa

denize akıp gitmesini önlemenin çaresini aramışlardır. Nihayet Mısır Kahinleri, 21 veya 22 Haziran gecesinin en kısa günü, sabah dünyada Sirius parlak yıldızının ortaya çıkışını ve bunun Nil Nehri'nin taşmasıyla aynı zamanda gerçekleştiğini anlamışlardır. Sirius'un bu yıldan bir sonraki yıla kadarki günlerini, üç yüz atmış beş gün olarak hesaplayıp, onu otuzar gün olarak on iki aya bölmüşler, kalan beş günü yıl sonuna eklemişlerdir. Yinede yıldızın görünümü dört yılda bir gün gecikmektedir. Sonra günleri baştan hesaplayıp bir yılın üç yüz atmış beş gün altı saat olduğu sonucuna varmışlardır. Ancak takvimde değişiklik yapmadan bırakmışlardır. Bu düzeltmeyi uzun zaman sonra (MÖ 46 yılında) Roma İmparatoru Julius Sezar gerçekleştirmiştir. Bir ay otuz, ikinci ay otuz bir, ancak şubat yirmi sekiz gün olarak alınmıştır. İşte bu kısa ay olan şubata dört yılda bir defa bir gün eklenmiş ve bu yıl artık (artırılan) yıl olarak adlandırılmıştır. Bu düzeltme sonucunda bir yıl üç yüz atmış beş gün, altı saat değil, üç yüz atmış beş gün, beş saat, kırk sekiz dakika, on dört saniyeden ibaret olmuştur. Bu fark dört yüz yılda üç gece gündüzü teşkil etmiş ve takvimin gerisinde kalınmasına neden olmuştur.

1582 yılı Roma Papası 13. Grigoriy tarafından tekrar yeni bir düzeltme yapılmıştır. Avrupa ülkeleri adım adım bu takvime geçmeye başlamışlardır. Sadece Rusya Julius takvimini kullanmaya devam etmiştir. 1918 yılına gelindiğinde Julius ve Grigoriy takvimi arasındaki fark on üç güne ulaşmıştır. Tavsiye ile bu on üç gün atılmış ve 1918 yılı 31 Ocak'tan sonra tam olarak 14 Şubat'ta geçmeye karar verilmiştir. Geçilen yeni takvimde çok açık değildir. Dakika ve saniyeler toplanıp üç bin üç yüzüncü yıldan sonra yaklaşık bir güne denk gelmiştir. Günümüz alimleri ayrıca daha kesin ve mükemmel bir yol aramaktadırlar. Günümüzde kullandığımız takvim işte bu şekilde ortaya çıkmıştır.

MİLADİ YIL

Miladi yıl hesabının başlaması İsa Peygamber'in doğuşu ile ilgilidir. Bu nedenle isaviya, bir Hristiyan yılı olarak kabul edilmektedir. Hristiyanlığın yayılmaya başladığı ilk dönemde birkaç yıl hesabı mevcuttu ve onlardaki biyoçeşitlilik sebebiyle çeşitli rahatsızlıklar ortaya çıkmıştır. Bunu bertaraf etmek için yeni yıl hesabı oluşturulması gerekmektedir. Kaynaklara göre, 6. yy. Roma Keşişi Dionskiy hiçbir kanıt olmadan İsa Peygamber'in doğuşu bundan beş yüz yıl önce oldu diye ilan etmiş ve o tarihten itibaren yıl hesabı tutmayı teklif etmiştir. 18-19. yy. da Avrupa'daki çoğu

devlet Miladi yıl hesabını kabul etmiştir. Rusya I. Pyotr'un fermanıyla 1700 yılı Ocak'tan başlanarak Miladi yıl hesabına geçilmiştir. Orta Asya'da bu durum 19. yy. ın 2. yarısında gerçekleşmiştir.

Miladi yıl, gezegenimizin güneş etrafında bir yıl dönme süresi, üç yüz atmış beş gün, yirmi beş gece gündüz hesabından alınmıştır. Artık gün 0,25 gece gündüz hesabına ise her dört yılda bir şubat ayına bir gün eklenerek yirmi dokuz gün hesaplanmıştır. O yıl, yukarıda da söylediğimiz gibi 366 güne denk olup, artık yıl diye adlandırılmaktadır.

HİCRİ YIL HESABI

Hicri yıl Müslümanların yılı olup, 622 Miladi yılından, yani Muhammed Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicret ettiği zaman başlamıştır. Hicri yıl iki çeşit yıl hesabına sahiptir.

Birincisi hicri kamerî yıl hesabı olup, ayın dünya etrafında dönüş zamanı 29,5 gece gündüz hesabından alınmıştır. Hicri yıl hesabı, on iki aydan ibarettir. Altı ayı yirmi dokuz, altı ayı otuz gündür. Bir yıl 354 gündür. Artık yılın, on ikinci ayı otuz gün olarak almış ve bu yıl 355 günden oluşmuştur.

İkinci hicri şemsî yılıdır. Bu yıl hesabı dünyanın güneş etrafında bir tam tur dönüşüyle tamamlanmaktadır. Bundan dolayı hesap, güneş günleri temelinde alınmış ve bir yıl 365 (366) güne denk gelmiştir. Fakat bir ay yirmi sekiz gündür. Her dört yılda bu aya bir gün eklenip yukarıda da gördüğümüz gibi yirmi dokuz günü teşkil etmiş ve bu yıl artık yılı hesaplanıp 366 gün olmuştur.

Hicri kamerî yılı, hicri şemsî yılından her yıl 11 gün geride kalmaktadır. Bu yüzden hicri kamerî yılında yılbaşı Muharrem ayı her zaman aynı zamana denk gelmemektedir. Hicri kamerî yılı otuz üç yılda bir dönemi geçip, tekrar aynı döneme denk gelmektedir. Onun otuz üç yılı, hicri şemsî yılının otuz iki yılına denk gelmektedir.

Bunun dışında hicri yılda her otuz yıl içinde on bir gün düzeltme yapılmaktadır. Yani, takvimi ay hesabı, ayın gerçek döneminden itibaren dakika ve saniyeler geride kalır, bunlar toplanınca otuz yılda on bir gün etmektedir. Bu farkı ortadan kaldırmak amacıyla Araplar her otuz yılda on bir gün ekleyip otuz yılın, on dokuz yılını 354 gün, on bir yılını 355 gün hesaplamaktadırlar. Yani her otuz yılın 2, 5, 7, 10, 13, 16, 18, 21, 24, 26, 29 yılları artık, yani artırılan yıllar olup, 365 günden ibaret olmaktadır.

Genellikle, artık yılı öğrenmek için onu otuza bölmek gerekir. Kalan sayı yukarıdaki tarihte geçen senelerden birine denk gelirse o yıl artık yıldır. Örneğin; 1423 yılının hangi yıl olduğunu kontrol etmek için onu otuza bölelim, $1423: 30=47$ oldu ve on üç arttı. On üç yukarıdaki seneler içinde vardır. Yani, 1423 yılı artık yıldır.

HİCRİ VE MİLADİ YILLARININ BİRBİRLERİNE DÖNÜŞTÜRME USULÜ

Hicri yılı miladi yıla döndürmek için hicri yılı otuz üçe (otuz üç sayısı hicri ve miladi yılların birbirine denk geliş dönemi) bölünür. Çıkan sayı tekrar hicri yıldan çıkarılır. Çıkan sayıya 622 (H.z. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicret yılı) eklenir. Örneğin; 1425 yılını miladi yıla çevirmek için aşağıdaki işlemleri yapmamız gerekir:

1) $1425: 33=43$

2) $1425-43=1382$

3) $1382+622=2004$

Sonuçta, hicri 1425 yılı miladi 2004 yılına karşılık gelmektedir.

Miladi yılı hicri yıla çevirmek için miladi yıldan 622'yi çıkarırız. Çıkan sayıyı 32'ye böleriz. Sonra her iki işlemin sonucunu toplarız.

1) $1873-622=1251$

2) $1251: 32= 39$

3) $1251+39=hijriy 1290.$

Bu tarih Çar yanlısı işgalcilerin Hive Hanlığını bastığı yıldır (hicri).

Yorum: Gerçekleşen sürede kalan sayı on yediden büyükse, onu tamamlayıp bir diye alırız ve çıkan bölüme ekleriz.

Miladi yılı hicri şemsî yılına çevirmek için miladi yılından 622'yi çıkarmak gerekir. Çıkan sonuç hicri şemsî yıldır. Örneğin:

$1998-622=1376$

Sonuçta, miladi yıl 1998 yılı 1376 hicri şemsî yılına karşılık gelmektedir.

Hicri şemsî yılını miladi yıla çevirmek için ise tersi işlem yapılır.

$1367+622=1989$ veya $1382+622=2004$

1. alıştırma: 890, 213, 909, 767 yıllarını miladi yıla çeviriniz.
2. alıştırma: 1501, 1850, 1939, 2004 yıllarını hicri yıla çeviriniz. Kendinizin ve aile üyelerinizin doğum tarihlerini hicri yıla çeviriniz.

HİCRİ KAMERÎ YILIN AYLARI

El yazma kitapların giriş kısmına bakacak olursak, eserin yazıldığı, yazılıp tamamlandığı yılı, belki hangi ay ve hangi tarihte tamamlandığını da görebiliriz. Sonuçta, tarihi delilleri açık, doğru anlamamız için hicri yılın aylarını isimleri ile bilmemiz gerekmektedir. Örnek olarak, Ali Şîr Nevâî'nin «Seb‘a-i Seyyâre» destanının giriş kısmına bakalım;

Garchi ta'rixî erdi sekiz yuz,

Sekson o'tmish edi, yana to'quz.

Oyi oning jumodius-soniy,

Panjshanba yozildi unvoni.

Mısralarda görüldüğü üzere, destan hicri 889 (miladi 1484) yılının cemâziyel âhir ayı, perşembe günü yazılıp bitirilmiştir.

Görünüyor ki, hicri yıl hesabı, ayların bilinmesi gerekliliğiyle ilgilidir.

Hicri kamerî yılının ayları on iki aydan ibaret olup, yirmi dokuz ve otuz günden oluşmaktadır.

Hicri, kamerî ayların latin alfabesiyle yazımı	Gün	حجرى قمرى يىل آيلارى	Nu:
Muharram <i>Muharrem</i>	30	محرم	1.
Safar <i>Safer</i>	29	صفر	2.
Rabiul-avval <i>Rebî'ül-evvel</i>	30	ربىل ال اول	3.
Rabiul-oxir <i>Rebî'ül-âhir</i>	29	ربىل ال آخر	4.
Jumodiul-avval <i>Cemâziyel evvel</i>	30	جمادى ال اول	5.
Jumodiul-oxir <i>Cemâziyel âhir</i>	29	جمادى ال آخر	6.
Rajab <i>Receb</i>	30	رجب	7.
Sha'bon <i>Şâban</i>	29	شعبان	8.
Ramazon <i>Ramazan</i>	30	رمزان	9.
Shavvol <i>Şevval</i>	29	شوال	10.
Zul-qa'da <i>Zilka'de</i>	30	ذوالقعدة	11.
Zul-hijja <i>Zilhicce</i>	29-30	ذوالحجه	12.

HİCRİ ŞEMSİ YILIN AYLARI

Hicri şemsî yılın ayları 622- yılın 21. martından, yani gece ile gündüz süresinin eşit olduğu günden başlayarak hesaplanır. Yıllar aynı Grigory takvimindeki gibi 365 veya 366 günden ibarettir. Bu hesapta, güneşin dönüşü periyodik olarak tekrarlandığı için aylar daima yılın aynı zamanına gelir:

Ayların başlama tarihleri	Günler	حجرى شمسى يىل آيلارى	Nu:
21 mart – 20 aprel <i>mart-nisan</i>	31	حمل	1.
21 aprel – 21 may <i>nisan-mayıs</i>	31	سور	2.
22 may – 20 iyun <i>mayıs-haziran</i>	31	جوزا	3.
21 iyun – 22 iyul <i>haziran-temmuz</i>	31	سرطان	4.
23 iyul – 22 avgust <i>temmuz-ağustos</i>	31	اسد	5.
23 avgust – 22 sentyabr <i>ağustos-eylül</i>	31	سنبله	6.
23 sentyabr – 22 oktyabr <i>eylül-ekim</i>	31	ميزان	7.
23 oktyabr – 21 noyabr <i>ekim-kasım</i>	30	عقرب	8.
22 noyabr – 21 dekabr <i>kasım-aralık</i>	30	قوس	9.
22 dekabr – 20 yanvar <i>aralık-ocak</i>	30	جدى	10.
21 yanvar – 19 fevral <i>ocak-şubat</i>	30	دلو	11.
20 fevral – 20 mart <i>şubat-mart</i>	29-30	هوت	12.

alıştırma: Hicri kamerî ve hicri şemsî yılının aylarını yazınız, Arap alfabesinde yazılışlarına dikkat ediniz, ezberleyiniz.

HAYVAN YIL HESABI

Atalarımız Arapların gelişine kadar kendi yıl hesaplarına sahiptiler. Hayvan yıl hesabına dayanan hesap, bunun gibi yıl hesaplarından biridir. Bu hesap türü, geçmişten beri Türk halklarında, Özbek, Kazak, Uygur, Çin, Türkmen ve Moğol halkları arasında kullanılıp, yazılı kaynaklarda, belgelerde, çeşitli olayların yılını (tarihini) belirlemede, yahut kaydetmede kullanılmıştır. Eski el yazma eserlerin girişine bakacak olursak, eserin yazılıp tamamlandığı tarih, hicri yıl ile verilmiştir. Bununla birlikte hayvan yılı hesabında da gösterelim:

تمت الكتب بعون ال ملك الوهاب كاتب كاتب ملاخواجه

نیاز ابن شباد صوفی خوارزمی فی سنه ۱۳۲۵ قوی بیلی ماه

رمضان نینک ۲۶ چی سی دا اتمام سر حدیکا یتتی

Sonuçta, el yazma Harezmdede, kâtip Molla Hoca Niyaz (Xo‘janiyoz ibn Shabad) sofu Hârezmî tarafından hicri 1325 (miladi 1907) koyun yılı ramazam ayının 26'sında yazılıp tamamlanmıştır.

Hayvan yılı varlığıyla ilgili ilk malumatlar Birûni'nin «Âsâr'il Bâkiye», Kaşgarlı Mahmud'un «Dîvânü Lugâti't Türk» ve diğer kaynaklardan bize kadar gelmiştir. Biliyoruz ki, Türkler on iki yılı on iki hayvan ismi ile adlandırmıştır. İnsanın doğuşu, ölümü, cenk tarihleri ve diğer önemli hadiselerin, vakaların olduğu yılların belirlenmesi bu yılların döngüsüne dayanmaktadır.

Hayvan yıl hesabı düzeni:

1. Sıçan 2. Sığır. 3. Pars. 4. Tavşan. 5. Balık (timsah). 6. Yılan. 7. At. 8. Koyun. 9. Maymun. 10. Tavuk. 11. İt (köpek). 12. Domuz.

Hayvan yılı 21 Mart'tan başlar. Kişinin hangi hayvanın yılında doğduğunu hesaplayıp bulmak için doğduğu yıla dokuz rakamı eklenir, çıkan sonuç on ikiye bölünür, kalan sayıyla da hayvan yılı hesaplanır. Örneğin bir kimse 1980 yılında doğmuşsa, hayvan yılı aşağıdaki gibidir:

1. $1980+9=1989$

2. $1989: 12=165$

Artan sayı 9. Yani o kişi bijin, yani maymun yılında doğmuştur.

Yılın, hangi hayvan yılında olduğunu belirlemek için başka bir yöntem daha vardır. Bunun için hayvan yılı bulunacak olan yıldan dört çıkarıp, sonra da on ikiye bölmek gerekir. Kalan sayıya da bir rakamı eklenerek hangi hayvan yılı olduğu bulunur. Örneğin; 1976 yılının hangi hayvan yılına denk geldiğini bulmak için:

1. $1976-4=1972$

2. $1972: 12=164$

Artan 4. Bir rakamını eklersek beş olur. Yani, 1976 yılının hayvanı balıktır (timsahtır).

BURÇ

«Burç» kelimesi Arapçadan alınmış, «süslenmek», «bezenmek» anlamlarına gelmektedir. Bilimsel olarak astronomi, güneşin yıllık hareketi sonucu etrafındaki on iki yıldızın isimlerini ifade eder. Burç isimleri aşağıdakilerden ibarettir:

1. Hamal (koç). 2. Sivr(boğa). 3. Javzo (ikizler). 4. Saraton (yengeç). 5. Asad (aslan). 6. Sunbula (başak). 7. Mezon (terazi). 8. Aqrab (akrep). 9. Qavs (yay). 10. Jادی (oğlak). 11. Dalv (kova). 12. Hut (balık).

Yedi gezegen; Ay, Utorid “Merkür”, Zuhra “Venüs”, Quyosh “Dünya”, Mirrix “Mars”, Mushtariy “Jüpiter”, Zuhallar “Satürn” işte bu yıldızlar, burçların çeşitli zamanlarında üstünden geçerler. Yani, dünya bir yıl süresinde, ay ise bir ay içinde mevcut on iki burcun üzerinden geçer.

Kaynaklardan öğrenildiğine göre, Türk halklarındaki ayların isimleri de burçlardan alınmıştır. Örneğin:

İlkbahar «burji obiy» diye adlandırılı ve kendi içine koç (21 Mart), boğa (21 Nisan), ikizler (21 Mayıs) burcu aylarını almıştır.

Yaz mevsimi «burji noriy» diye adlandırılıp, yengeç (21 Haziran), aslan (21 Temmuz), başak (21 Ağustos) burcu aylarından ibarettir.

Sonbahar «burji bodiy» diye söylenir ve içine, terazi (21 Eylül), akrep (21 Ekim), yay (21 Kasım) burcu aylarını almıştır.

Kış mevsimi «burji hokiy» adı altında, oğlak (21 Aralık), kova (21 Ocak), balık (21 Şubat) burcu aylarını kendiyile özdeşleştirmiştir.

Burçlardan, el yazma eserlerin yazılıp tamamlanma süresini belirlemede, devlet ehemmiyetine sahip olan belgelerin yazılan veya onaylanan yılını, herhangi önemli hadise veya vaka olduğunda zamanını tam olarak belirlemek için kullanılmıştır. Bunun gibi, edebiyatta da burçların hareketi veya tanımından betimleyici tasvir oluşturmada başarıyla kullanılmıştır. Örnek olarak, Ali Şîr Nevâî'nin «Sedd-i İskender» destanının mukaddimesini getirmek mümkündür. Mukaddime içerisindeki mevcut naatda Hz. Muhammed'in kendi hakikati burağı ile manevi âleme yaptığı seyahati tasvir edilmiştir. Onun semavi seferi, gökyüzünün sekiz kat üstüne, yani sekiz tane yıldız toplamı ve burçlar yardımıyla gerçekleşmiştir. Nevâî, bu seyahat sırasında kâinat güzelliklerini, yıldızlar takımını, burçları, onların hususiyetlerini, durumlarını gerçekçi bir şekilde tasvir edip, okuyucunun gözünde canlı bir manzara çizmiştir. En önemlisi, o okuyucusunu kâinatın gizemleriyle tanıştırmıştır.

Nevâî, Peygamber'in attığı her bir adımı bir felek veya burçla tasvir etmiştir, onların yardımcıları «yaratıcı» sı olarak, hayatın canlı görüntülerinden parçalar vermiştir. İnsan hayatına özel bazı görüntüleri onların hareketlerine uygun, güzel edebî tasvirlerle yaratmıştır.

Yani, Hz. Muhammed'in burağı evrenin ikinci katına adım atmasıyla, Merkür'ün mürekkebinin kalemini denemiştir. Bu mektep görmeyenlerin (yıldız takımının) uğraşı hızlı bir şekilde ilim öğrenmekten ibaret olmuştur (ikinci gezegen kabul edilen Merkür gezegeni efsanelere göre edebiyatımızda «evrenin kâtibi» veya «şairlerin hamisi» diye adlandırılmıştır). Veya üçüncü evrenin sahibi Venüs, Hz. Muhammed'i gördüğünde, söylediği şarkıyı durdurup, çaldığı udunu hızla çadira gizlemiş ve yerinden kalkıp yola çıkmıştır (eski şairler «Venüs» «Çolpan» yıldızını «gökyüzünün çalgıcısı», «sazende» diye adlandırmışlar).

Hz. Muhammed bu şekilde herbir gezegeni geçince, yolculuğu şimdi on iki burçtan geçecek: «koç» Muhammed gibi sevecen birini bulduktan sonra, Musa (Peygamber) gibi çobandan vazgeçti. Gökyüzü ise güzel öküz (boğa) gibi özveriyle etrafında dönerdi. «İkizler» («İkizler», «dupaykar» diye de adlandırılır) de onun hizmetine bel bağlayıp, el açıp dua etti. Evrendeki «başak» taneleri parlayan mücevheri hatırlatırdı, mücevher de değil, yanıp parlayan nur saçan yıldızlar gibiydi. Onun ayak tarafında «terazi» yerleşmiş, kendi işini adaletle yürütürdü. «kova» ise yol üstüne konulan büyük uğultuları su ile doldurmakla meşguldü, suyu bitse yerine inci saçma niyetiyle dönerdi. Sekiz evren ve burçları kolaylıkla geçen Muhammed gökyüzünün en yüksek, dokuzuncu katı arş-ı âlâya çıktı. Manevi seyahati onun Allah ile karşılaşması, günahkâr insanların günahını ve refahlık isteklerini söylemesiyle sonlandı.

Görüyoruz ki, Nevâî bu şaşırtıcı seyahat tasvirî ile okuyucuyu adım adım gök cisimlerinin durumu, hakikat sırları, sekiz gezegen ve on iki burç ile tanıştırdı. Bununla birlikte, onların tasavvurunu Orta Çağ Astronomi bilimleriyle zenginleştirerek asıl amacını da ortaya koydu.

Edebiyatımızda «Dünya Aslan burcunda» diye söz de vardır. Biliniyorki, aslan (haziran-temmuz) yılın çok sıcak zamanına denk gelmektedir.” Aslan üstüne güneş çıkışı” (Şir-Dor medresesi) tasviri bunu gösterir, o şanı, kudreti bildirmektedir. Bu İbn-i Sina'nın yoluna işarettir. Yani o ilimli biridir, o yolda mutluluk bulmuş, zorluklara da göğüs germiştir. Sonunda ilmin gücüyle, ilmin kudretiyle üstesinden gelip şan kazanmıştır.

1. alıştırma: Hayvan yılı ve burç isimlerini Arap alfabesiyle yazınız ve ezberleyiniz.
2. alıştırma: Kendinizin ve aile üyelerinizin hayvan yıllarını ve hangi burçta olduklarını bulunuz ve yazınız.
3. alıştırma: Bulunan sonucu kirille yazınız ve hicri yılı miladi yıla çeviriniz.

تمت الكتاب بعون ال ملك الوهاب سنة ١٢٦٤ برس ييلي

شعبان

4. alıştırma: Şaban ayı hicri kamerî yıl hesabının kaçınıcı ayı olarak hesaplanır?

HARF SANATLARI

TARİH

Tarih herhangi önemli bir olayın olduğu zamanı doğru ifade eden nazım eser olup, kafiyeleşmiş ve hacim açısından sağlam bir kurala sahip değildir. Bu sebeple o mesnevi, kaside, gazel ve diğer türlerde de yazılabilir.

Açıklamalar başlıca el yazma eserlerin yazılışı, girişte bulunuşu, nüshaların tamamlanışı, hükümdarın tahta oturuşu veya tahttan uzaklaştırılışı, askeri yürüyüş zamanlarındaki zafer veya mağlubiyet, medrese, cami, büyük yapıların kuruluşu, onarım, tabiat olaylarının oluşuyla ilgili olaylar sebebiyle yazılmıştır.

Tarih türü bazı özellikleriyle muamma ile benzemektedir. Muammada herhangi bir isim gizleniyorsa, tarihte herhangi bir rakam, tarih gizlenmektedir. Rakamları şiire girdirmek vezin açısından zor olması sebebiyle, şairler ebced hesabına müracaat etmektedirler. Yani ortaya çıkan olayın tarihini harflerin karşısında ifade etme usulünü kullanıp çağrışım yaratmaktadırlar.

Tarih iki kısma ayrılır:

1. Lafzan tarih (lafzî / sûrî tarih) (suvari, sanat sözünün çoğulu)
2. Manevi tarih

Tarih sanatlarında tarih maddesi onun yazılışındaki şekilden anlaşılmaktadır:

راقم فقير سعيد نیاز ولد محمد يعقوب قوليدا ١٢٣٤

هجری ذوالحجه آبی ٢١ چی کونیدا اختتام سرحدی غه . یتوشدی

El yazmanın girişinden anlaşılıyor ki, eserin yazımı 1224 (1809) yılı zülhicce ayının 12. gününde tamamlanmıştır.

Bu tarih, tarih sanatlarının güzel bir örneği olarak kabul edilir.

تاریخچه سیکیز یوز داغی اون ایردی و قدر اخشامی بیر

آی توغولدی دنیاداکیم مملکتدا خان ایرور .

Mevcut tarih şair Sekkâkî tarafından Timur'un torunu Halil Sultan'a özel yazılmış olup, mazmunun içeriğinden onun hicri 810 yılında doğduğu anlaşılmaktadır.

Ali Şîr Nevâî'nin «Nazmü'l Cevahir» adlı didaktik ve ahlakî konulardaki rubailerinden oluşan eserin mukaddimesinde şair eserin yazılış sebebi, yazılan yılı ve amacı hakkında fikir yürütmüştür. Bilindiği gibi, Ali Şîr Nevâî geniş hacimli edebî eser örneklerini okumuştur. Kur'an-ı Kerimi okumak için ayırdığı zamanlarda Fars dilinde şiire konu olan Hz. Ali'nin kelimeleri onun gönlüne işlemiştir. Onları Türk dilinde de şiire yazmak Nevâî'nin isteklerinden biri olmuştur. Ancak şairin itiraf etmek gerekirse, buna imkân ve vakti olmamıştır. Ama bu zamanda Herat edebî hayatında muhteşem bir eser meydana gelmiştir. Bu Hüseyin Baykara'nın «Risale» sidir.

Nevâî bu eserin yazıldığı yıl tarihini «feyz» kelimesiyle vermiştir. Ebced hesabında bu kelimedeki harf kümesinden 890 (1485) yılı çıkmaktadır.

Manevi tarihte kelimenin anlamı konuya tamamen uygun düşmüş ve tarih maddesi ebced hesabıyla çıkmıştır.

Abdurrahman Câmî vefatına adanan Hüsâm Kalender tarafından yazılan bu tarihin, tarih maddesi «ash'ori dîlfîreb» ibaresinden ebced hesabıyla bulunmuştur:

رفت از جهب و ماند میان سخنوان

تاریخ فوت خیشتن عشعار دلفریب .

Yani, kendi (Câmî) vefat etmiş olsa da nüktedanlar arasında kendinin «dîlfîreb ash'ori» vefatına tarih düşülmüştür. عشعار دلفریب nin ebced hesabı 898'e denktir.

Bazen, tarih maddesi çıkan kelime cümleler arasına karışıp geçmesi de mümkündür. Örneğin, Hasanxo'ja Nisoriy «Muzakkiri ahbob» tezkiresinde Câmî hakkında bilgi verirken «ömür gençliğe گاس (kos) ulaştığında » diye cümleyi kullanmıştır. Burada س

گا kelimesi ebced hesabıyla 81'i teşkil etmektedir ve o şairin vefat ettiği yaşı bildirir. («Muzakkiri ahhob» 41. sayfa).

İşte bu tarih Ubeydullah Han zamanında, Buharada inşa edilen yüce imaretlerden biri Mir Arab medresesinin tamamlanması münasebetiyle şair Azîzî tarafından söylenen, manevi tarihin en güzel örneklerindendir:

میر عرب فخر عجم آن که ساخت

مدرسه عالم بو العجب

بو العب این اسکة تاریخ او

مدرسه عالی میر عرب

Şiirin tarih maddesi عرب میر عالی مدرسه ibaresi harfleri toplamından çıkmıştır, yani 942 (miladi 1536).

Tarih yazma 18-19. yy. larda gelişimin zirvesine çıkmıştır. Sonuçta tarihler noktalı ve noktasız harflerin toplamından da yapılmaya başlanmıştır. Gerçekleşen olayın tarih maddesi noktasız harflerden alınmış olursa, bu durum muamma ilminde «muhmal», noktalı harflerden alınan tarih maddesi «mujavhar» diye adlandırılmıştır. Tarih düşürme sanatının bu yönteminde noktalı ve noktasız harfler ayrı toplanır ve birleştirilir, sonra onların harf rakamları belirlenir ki, bu şiirin tarih maddesi olur. Burada toplanan harfler bazen bir şeyi ifade etmiyor da olabilir, ama amaçlanan tarihi açıkça ifade etmesi açısından önemlidir.

Bu zamanlarda şiirde Arap harfleri isimlerini getirmesiyle de tarihin muhteşem örnekleri yaratılmıştır:

ضاد (ض) ایدی تاریخ تقی ح (ح) و دال (د)

مدتی هجرتدین اوتوب ماه و سال

Beyitteki ض ح د harflerinin ebced hesabındaki rakamlarını alacak olursak ض - 800'e, ح - 8'e, د - 4'e karşılık gelir ve onların toplamı 812 'dir. Bu Durbek'in «Yûsuf u Züleyhâ» destanını yazdığı yıldır. Miladi yıllı 1409 yılına karşılık gelir.

Tarih düşürme sanatının kendine has kat'î kuralları vardır. Ona göre tarih maddesi gizlenen kelime veya ibaredaki rakamlar bulunması gereken yıldan fazla olursa

«ıskat» yönteminden faydalanılarak azaltılır, aksine artırmak gerekirse «idhâl» yöntemine başvurulur.

Kısacası tarihler kendi zamanında çok büyük öneme sahiptir. Onlar okuyucuyu düşündürür, düşünmeye teşvik eder, düşünce dünyasını genişletmeye yardım eder. Bizden önce Nevâî, Âgehî, Munis, Kâmil ve diğer şairlerin çoğunlukla tarih düşürme sanatları günümüze gelmiştir. Tarih düşürme türü el yazma antolojilerinde yaygındır. Örneğin, Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed el-Birûnî adındaki Doğu Bilimleri Araştırma Enstitüsü Vakfı'nda №1380 belge rakamı altında saklanan antoloji içeriğinde Miri'nin 6 tane; №7521 –antolojide Mukimî'nin 2 tane; № 4179 – antolojide Nodimin 9 tane Özbekçede, 23 tane de Fars dilinde tarihleri mevcuttur.

Tarih sanatı edebiyatımızda bir dizi türün şekillenmesine zemin hazırlamıştır.

1. alıştırma: Aşağıdaki tarihleri okuyunuz, yazınız ve yılını açıklamaya çalışınız. Kendi bildiğiniz veya duyduğunuz tarihlerden örnekler veriniz.

بیر آه تاریب ایتتینک فوتیغا خسته محبی

دید ینگه واسل حق جنت م آ ب ثاقب

Yardımcı durumlar: Tarih maddesi altı çizilen kelimelerin ebced hesabından çıkmıştır (1334). Azaltma uygulamasına göre «ا» nin değerini çıkarırsak, 1328 kalır. Bu yılı miladi yıla çeviriniz.

İşte bu tarih bir bina onarımı münasebetiyle şair Mukimî tarafından söylenmiştir. Tarih maddesi altı çizili kelimedenden çıkmıştır.

کوروب اوشبو فرح افضا بنانی

مقیمى سوردی عقلدین نهانی

دیدى از روی لطف آهسته ناگاه

خرد تاریخینه تعمیر ثانی

Aşağıdaki tarih Şeybanî Han tarafından Necmüddin Kübra'nın vefatı üzerine söylenmiştir. Tarih maddesi altı çizili kelimelerden çıkmaktadır (1221).

آ نینک تاریخیدور شاه شهدا

ینه بیر الف بیر لا بولور ادا

Aşağıdaki tarih Sirojiddin Xondayliqiy tarafından Xislatin «Armug‘oni Xislat» antolojisinin tamamlanması (1911) ve yayınlanması (1921) münasebetiyle söylenmiştir.

سورادیم عقلدین انگا تاریخ

دیدى بو دلکشا بیا ضنى او قو

İbn-i Sina'nın doğumu, ilme kemal bahş etmiş ve vefatı, yıllarını ifade eden bu dörtlük tarih türünün en güzel örneklerinden biri olarak düşünülmüştür:

حجت الحق ابو على سينا

در شجع آمد از عدم با وجود

در شصا ضبط کرد جمله علوم

در تکز کرد این جهان پدرود

Anlamı: Gerçeğin belgesi olan Ebu Ali İbn-i Sina شجج - «shaja»da doğdu, شصا - «shaso»da tüm ilimleri öğrendi, تکز - «takaz» da bu dünyayı terk etti.

شجج شصا تکز kelimelerinin ebced hesabını bulunuz.

MUAMMA

Muamma Arap dilindeki اعما - «a'mo» kelimesinden alınmış, «anlaşılması güç», «gizli» gibi anlamlara gelmektedir. Şiir türü olarak kendine özel kurallara sahiptir. Aslında bir, iki beyitten oluşan anlam bütünlüğü tam şiiirdir. Muammada herhangi bir kişi adı (aslında kişi ismi) harflerin arasına gizlenir ve başlıkta açıkça gösterilir. Bununla birlikte şiirde onun çözülmesiyle ilgili olan çeşitli ipuçları da verilir. Okuyucu muammayı özel kurallarla tahlil eder ve çözümünü bulur. Muammanın çözümü Arap harflerinin yazılış durumuna dayanır. Çözümündeki ilk nokta mantıktır. Bunun için anlamdaş ve şekildaş kelimeleri öğrenmek, bir dildeki kelimenin başka dildeki anlamını bulmak, edebi sanata başvurup, Arap alfabesindeki harflerin şekline, sembollerine dikkat etmek, muammada kullanılan kelimelerdeki harflerin yerini değiştirmek, yıl hesabı, burç ve ebced hesabından faydalanmak gerekir. Bununla birlikte okuyucuya ipucu vererek, bu harfleri belirlemesi onları kendi yerine koyması ve ilişki kurması beklenir. İşte o zaman muammanın gizemi doğru çözülür.

Edebiyatımızda 14-15. yy. lar muamma türünün altın çağı olarak kayda geçer. Ama muammanın ilk örnekleri ne zaman ve nerede çıktığı meselesi hala belirsizdir. «İslam Ansiklopedisi» ndeki malumata göre, Araplar mevcut türün ilk icatkârını ünlü aruz üstadı Halil bin Ahmed diye bilirler. Acem âlimleri ise ilk icatkârı Ali bin Ebu Talib olarak kabul ederler.

Özbek edebiyatında da 15. yy. ın ilk yarısına kadar, muamma türünde yazıp yazmadıkları bilinmemekte, ancak edebiyatımızda muamma türünün önceden, yani Nevâî'den önce de olduğuna işaret eden mısralar bulunmaktadır. Bu dönemin kâşiflerinden E. Rustamov ve Lütî aşğıdaki beyiti örnek olarak vermiştir:

زهی ناز کلار معما اصطلاحین توز گالی

آغز یتیک کشا هر گر معما بو لما دی

Ama Nevâî zamanında muamma ustalığı büyük bir hızla gelişmiştir. Nevâî'nin «Divan-ı Fani» eseri içeriğinde şairin beş yüze yakın Fars Tacik dilindeki muammasının tanıtılması bu devirde muamma yazıcılığında mükemmellik aşamasına geldiklerini ispatlar. Nevâî Özbekçede de muamma türünün mükemmel örneklerini yaratmıştır. Onlar şairin çeşitli eserleri içerisinde geniş yer almaktadır. Şairin işte bu meşhur muamması mevcut türün en güzel örnekleri içerisinde:

بو گاشن ایچرا یو قتور بقا گلیگا ثبات

عجب سعادت ایرور قالسا یخشلیک بیرلا آت .

Beyitte «سعادت» ten «ات» çıkarılması gerekliliğine işaret edilmektedir. Böylece سعد kalır ve «iyilik», «mutluluk» anlamlarını verir. Şair, dünyada hiçbir şeyin sonsuz olmadığını, her şeyin geçici olduğunu, bu yüzden güzel ameller yapıp iyi isim bırakmak gerektiğini söylemektedir.

Nevâî kalemine mensup bu muamma Hasan ismine söylenmiştir, muamma bulma kuralına göre «احسنت» kelimesinden «ات» çıkarmak gerekir. Burda kalan harflerden حسن ismi ortaya çıkar:

خقینگنی راست قیلغیل هر سار بیغا که بار سانک

احسنت دیر باری ایل گر یخشی آت چیقار سانک .

Muammayı nesirle yazmak da mümkündür. Nevâî'nin eserlerinin başlıklarının çoğu muamma türü temelinde kurulmuştur. «Hayretü'l- Ebrâr» destanının 11. bölümünde

bu durumu görmek mümkündür. Orada «ilim» in cehalet karanlığını aydınlatan güneş, ay ve aydınlık gün muamma yoluyla anlatılmıştır:

«علم» «ilm» büyüünün peşinde, öfke gecesini aydınlatmak için ayın (ع) güneşi, lam (ل) aydınlığı ve mim (م) gündüzü işaret eder.

Mevcut muamma, muamma söyleme kurallarından «tesmiye», «hesap» ve «telmi» yöntemleriyle çözülmüştür. علم kelimesindeki ع güneşi (Arapçada güneşin «ayn» olarak adlandırıldığına işaret), ل ayı (ebced hesabında 30'a denk), م - gündüzü (Arapçada يوم gündüz) karşılar. Bu harflerin toplamı, علم kelimesini teşkil eder.

Nevâî'nin bu muamması ise edebi sanatlardan «teşbih» temelinde kurulmuştur:

یوزینگ کیم قطره حی سیر اب قیلیمیش

گلیدور کیم سو ایچگانندین آچیلیمیش .

Beyitin mazmununa dikkat edilecek olursa, orada güzel sevgilinin terleyen yüzü suyu doyasıya içen çiçeğin açılışına benzetilmiştir. Mısralarına, muamma yöntemlerine göre yorum yapacak olursak, aşağıdaki durum ortaya çıkar. Biliniyor ki, Arapçada su «ما» diye adlandırılır. Eğer, «گل» işte bu «ما» yı doyasıya içse, farklı söylendiğinde گل nin arasına «ما» girse gül açılır, yani کمال ismi ortaya çıkar, demek istiyor şair.

Muamma tür olarak 15. yy. ın ortalarında ilerlemenin yanında üst noktasına çıkmıştır. Sonuç olarak ilim arayanlar, şair ve ulemalar için muamma söylemek ve onun çözümünü bulmak büyük bir test, imtihana dönmüştür. Muamma yazıcılığı bilim olarak okul ve medreselerde okutulmaya başlanmıştır. Kaynaklardan öğrenildiğine göre, Nevâî itibarını kazanmak ve onun sohbetinden yararlanmaya istekli olanlardan, muamma söyleme ve çözmenin kurallarının farkında olmalarını, güzel ve anlamlı muamma söyleyebilmelerini istemiştir. Bu yol ile onların düşünce kapsamı, ustalık derecesi saptanmıştır.

Muamma türünün kapsamlı olarak gelişmesi, kurallarına bağlı eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Önceki eser Şerafettin Ali Yezdî kalemine mensup olup, «Hilali mutarraz dar fanni muamma ve lugaz» diye adlandırılır. Bu eserin yaratılışı, muamma söyleme ve çözme kuralları, yöntemleri, şartlarının varlığı tartışılan pek çok teorik risalenin yaratılmasına sebep olmuştur. Büyük Fars Tacik şairi Abdurrahman Cami'nin «Hilye-i Halel», «Risâle-i Mutavassıt der Mu'ammâ», «Risâle-i Sagır der Muammâ» ve diğer eserleri bunların toplamıdır.

Ali Şîr Nevâî adı geçen eseri büyük dikkat ve saygıyla okumuş, kendi eserinde onlardan çok fazla yararlanmıştır. Ama ilim arayanların bunlardan istifade etmelerinde biraz zorlukların olduğunu ayrıca vurgulamıştır. Bu zorlukların muamma kurallarının sırasıyla verilmediğinden olduğunu bilmektedir. Yani «Muammanın herhangi bir kuralıyla verilen örnek okuyucunun bilmediği başka bir kurala da uygun olabilir ». İşte bunları göz önünde tutup hocası Cami ile istişare edip «muamma» türünün eski kurallarını ilmi açıdan tanımlayıp «Risâle-i müfredat» eserini yazmıştır. Cami risâleyi okuyup çok değer vermiş ve oğluna onu özel kılavuz olarak önermiştir.

«Risâle-i müfredat» ta muamma türünün temel kuralları sade ve anlaşılır şekilde açıklanmıştır. Her bir kuralın içeriğini açıkça ifade eden muammalardan örnekler verip bu fikri kanıtlamıştır.

Eser üç büyük bölüme ayrılmış, bölümler kendi içinde tekrar birkaç bölüme ayrılmıştır:

I. A'mal-i t tahsilî, yani kolaylaştırılan eylemler.

Bu kısım kendi içinde dörde bölünür:

1. İntikad; sıralama, yani muamma kurallarındaki özel işarete göre kelime veya harfleri seçme.
2. Tahlil; çözümleme, yani şiirin anlamına dikkatle bakmak, tahlil etmek.
3. Terkib; biriktirme, yani şiirdeki muammayı ifade eden kelime veya harfleri toplama.
4. Tebdil; yedek, yani muamma gizlenen kelimelerin veya harflerin yerini değiştirme.

Yani, çalışma eylemine göre, önce şiirdeki noktalara dikkat edip o esasta muamma yapılan kelime veya harfler seçilir, sonra mısradaki kelimelerin anlamı tahlil edilip, muamma gizlenen kelime ve harfler toplanır, gerektiği taktirde de muamma gizlenen kelime veya harflerin yeri değiştirilir.

II. A'mal-i tahsilî, yani ortaya çıkan eylemler.

Bu kısım sekize ayrılır:

1. Tansis ve Tahsis; bu «açıklama yapma» anlamını karşılar. Yani bir şeyi başka bir şeye gizlemek, uyarlamak.

2. Tesmiye; yeni isim verme. Bu kurala göre muamma çözümünü harflere uygulamak, aramak gerekir.

3. Telmiḥ; işaret etmek. Klasik edebiyatımızdaki manevi sanatlardan biri olup, edebiyattaki veya halk ağzı icatlarında olan olayların, eserdeki kahramanların isimlerine işaret etmesi demektir.

4. İştirak; ortaklık, birlikte, ilave etmek demektir.

5. Kinaye; üstü kapalı, dolaylı anlatıma işaret eder.

6. Tashif; hata yapmak, değiştirmek. Bu uygulama harf sanatıyla ilgili olup, yazıda «hata» yapmak anlamını verir, yani muamma olan kelimeyi bulmak için harflerin yerini değiştirmeye işaret eder.

7. Teşbih ve İstiâre; eşleştirme, yani konu, hadise ve vakaları yaratıcı eşleştirme yardımıyla aralarındaki benzerliğe işaret eder.

8. Hesap; muamma yapılan kelime veya ibare içindeki harflerin rakamsal denliğini ebced yoluyla hesaplamayı işaret eder.

III. A'mal-i Tekmilî, yani mükemmelleştirme eylemleri.

Bu kısım üçe ayrılır:

1. Te'lif; ilişki kurmak, yani tespit edilen harfleri bir araya getirip, bu şekilde anlamı düzenleme.

2. Iskat; atma, yani muamma olan kelime veya ibaredeki fazla harfleri yok etme, atmak demek.

3. Kalb; tersine döndürüş, yani var olan, tespit edilen muamma kelimesini her zaman olduğu gibi sağdan sola değil, soldan sağa doğru okuma.

Görürüz ki, muamma çözümünün kendi kuralları, çok fazla yöntemleri vardır. Nevâî muamma kurallarını açıklarken adım adım gitmiş, kararlar uygulamıştır. Önce «tashil» sadeleştirilen, sonra «tahsil» muammayı ortaya çıkaran yöntemleri ve «tekmil» muammayı ortaya çıkarma işlemlerini geliştirerek onları sırasıyla açıklamıştır. Muamma kurallarının sadeleştirilmiş ve sistematik açıklaması olmuştur. Bu bakış açısıyla eser, genç yaratıcılar, ilim arayanlar, muammanavisler (muamma ustaları) için kendi döneminde önemli bir klavuz olarak hizmet etmiştir.

Nevâî'nin Özbekçe yazdığı muammaları üzerine şunlar söylenebilir ki, şair muamma kurallarından «tahlil» ve «terkib» (şiişsel anlamı va muammaya göre anlamlarına işaret eder); «teradüf » ve «iştirak» (bir kelimeyi çok fazla anlamda ve birkaç kelimeyi tek manada kullanmaya); «istiare » ve «teşbih» (bir şeyi söyleyip ikincisini öngörmeye); «telmiş» (meşhur konu ve eser kahramanları adını işeret eder); «teshif» (harf sanatına işaret eder); «tesmiye» (harf isimlerini getirmeye) ve diğler işlemleri yerinde ve etkili kullanmıştır. Onun «Garib» ismine söylenen bu muamması «tahlil ve terkib», «intihak», «tebdil», «tashif», «ıskat» ve «ebced» hesabı işlemlerine dayanmaktadır.

Chok bag‘rim tarafın aylading ikki parkand,

Birini tashlabon oxir, birini etting payvand.

Beyitin anlamı: Dikişli kalbimi ikiye ayırdın, birini atıp, ikincisini aşıladın.

Beyitte muammanın çözümünün «bag‘rim» kelimesi ile ilgili olduğunu gösteren ipucu mevcuttur. Yani «bag‘rim» بغيرim kelimesinin ilk ve son harflerini atarsak غری kalır. Beyitteki «ikki» sayısının harf ifadesi «ب » dir. İşte bu «ب »yi oluşturan kelimeyi «payvand» yaparsak غریب ismi oluşmaktadır.

Nevâî'nin «Hayretü'l Ebrâr» mesnevisinin sekizinci bölüm başlığında da «teşbih» ve «hesap» yöntemi temelinde «vefa» kelimesi muamma yapılmıştır ki, onun çözümü mevcut sembol ve işaretlerin mahiyetinin manasını anlamak ve öğrenmekle doğrudan ilişkilidir. Şair zamanında «vefa» gibi büyük iyiliklerin yavaş yavaş unutulmaya yüz tutup, sadık kişilerin benzersiz olup bulunmayacak kadar az olduğunu üzülererek yazmıştır. «Vefa babındaki, «و vav» ı simurg «س sin» in değeri gizlidir. «ف fe» si Kaf dağının altındaki «ف » gibi bilinmektedir. «ا elif » i «کیمیا kimya» altındaki «elif» işareti ve noktası «sevgisi otun ve bitkinin tohumu» dur. İşte, bunları dileyen kişinin işi su üstünde yürümek ve kara yerde gemi sürmektir.

Bu işaretlerden böyle sonuç çıkarmak mümkündür, vefa وفا 'nın و harfi «simurg» سیمورغ kelimesindeki س'in onda birine, (س harfinin rakamsal karşılığı atmış olup, onun onda biri altıdır) vav و harfi de altıya denktir (Simurg, ismi var kendi yok efsanevi bir kuştur). ف - قاف kelimesinin son harfidir (bu da efsanevi bir dağ olup, adı var kendi yoktur). «Vefa» kelimesinin elifi کیمیا kelimesinin altındaki elif gibi, o da nadirdir. Fe ف harfinin noktası ise «sevgi ağacının parça» sıdır. Bu demektir ki, sevgi ağacı da

yoktur. Öyleyse, onları aramak, olmayan şeyi arayıp vakit kaybetmek demektir, diyor şair.

Nevâî, işte bunlar gibi sembolik işaretler yardımıyla kendi zamanında kaybolan «vefa» kelimesine betimleme yapmıştır ve onu Simurg, Kaf Dağı, sevgi ağacı gibi adı olan, kendi olmayan belirsizliklerle eşleştirmiştir.

Muamma kurallarının «tahlil», «terkib», «telmi» gibi yöntemlerinden istifade edilerek oluşturulan muammalara Nevâî'nin «Ferhat ve Şirin» destanında da rastlanmıştır. Destan kahramanı Ferhat ismini muamma yoluyla iki şekilde açıklamanın mümkün olduğunu tanıyan edebiyat alimi N. M. Mallaev söylemiştir.

جما لیدین کورونگاچ فر شاهی
بو فردین یارودی مه تا بما هی
عو یوب یوز همت و اقبال و دولت
همول فر سا یه سیدین تاپتی زینت .

Mısralardaki فر شاهی 'den 'i ve همت kelimelerinden baş harflerini alıp, onları birleştirirsek yani «ıskat» ve «telif» yaparsak فرهاد ismi ortaya çıkar.

Aynı yöntemi aşağıdaki beyitte de kullanalım:

فراق و رشک و هجر و آه ایله درد
بیر ا ر خرف ا بتد ا دیدین ایلابان فرد

Yani ilk mısranın içindeki فراق رشک هجر آه درد kelimelerinin baş harflerinin toplamından فرهاد ismi ortaya çıkar.

Ali Şîr Nevâî'nin elli iki tane Özbekçe muamması « Nevâdirü's Şebâb » adlı eserine dahil edilmiştir. «Hilal» ismine söylenen muamma onlardan biridir.

کونکولم خلا ک بولدی چو عشقینکنی باشلادی
آخر باشیدا هر نیکیم بار ا یردی تاشلادی

Muammanın çözümü için کونکو ve خلا ک kelimelerine bakmak gerekir. ل den کونکو çıkarılırsa, o helak olur, yani کونک kalır . خلا ک kelimesinin «oxir boshidagi har nekim bor erdi, tashladi» mısrasının işaretine göre «ک» i atarsak, لا kalır. Önceden çıkarılan « ل » 1 le birleştirirsek لا ل ismi ortaya çıkar. (Muamma çözme kurallarına göre muamma yapılan kelimedeki hareketlerin yerini değiştirmek mümkündür).

«Babür» adına söylenen bu muammanın çözümünün ise, muamma kurallarından «ebced hesabı», «iskat», «tebdil» va «telif» usullerine göre yapılması istenmiştir:

ایشیگینگ آستانغا قویوبان ایکی یوز و منی

اوپای گاهی تو ا طع بیر لا سورتای گاه کوزو منی

Muamma yapılan ismi bulmak için önce, «tebdil» uygulamasına göre ایشیک kelimesini Arapçasına, yani با ب kelimesiyle değiştirilmiş ve «iskat» usulüne göre onun «ب» si atılıp با sı alınmıştır. Hesap işlemine göre ایکی rakamının harf ifadesi «ب» nininki ise «ر» harfidir. Harfleri «telif» eylemine göre yeniden yazarsak بابر ismi ortaya çıkmaktadır.

Aşağıdaki muammada ise muamma söyleme kurallarından «tesmiye» yöntemi temel alınmıştır:

(ا) الف توغری بولگانی اوچون جاندا یشایدی

(و) واو ا یگری بولگانی اوچون خاندا یشایدی

Beyitte «can» ve «han» kelimeleri muammanın çözülmesinde ipucu olarak verilmiştir. Elif doğru olması sebebiyle insan için aziz olan جان 'ın ortasında yaşamaktadır. Vav eğri olduğu için خون 'un, yani kanın ortasına saklanmış, bu şekilde insanın iyi ve kötü eylemlerine işaret etmektedir. Muammaya «dürüstlük, doğruluk, insana hürmet, baht getirdi; eğrilik, kötülük ise nefreti başlattı» gibi anlamları yüklemiştir.

Bu muammada, muamma yazma kurallarından «hesap» yöntemi temel alınmıştır:

قاو افنی سیندوروب آلتی دانه آغیل

که بونی ا نگا قوشوب یانا سا لغیل

Muammanın çözümünü bulmak için قوا ق kelimesini «parçalayıp» buradan altıyı, yani و 6 rakamsal denliği (و 6) alıp, yani elifi koymamız gerekir. Böylece 7 olur. 7 rakamının harfi ifadesi «ز» dir. «و» yerine «ز» harfini koyup okursak قازا ق ismi oluşur.

Muamma türünün gelişmesi, şiirsel şekilde eleştirel fikirleri ifade etme imkânı da vermiştir. Edebiyat bilgini A. İbrohimov Zayniddin Vosifiy'nin muamma türünden faydalanarak, Köçkünçi Han mühürdar veziri Yusuf Malomatiy'ni sert şekilde hicvettiğini yazmıştır. Yirmi bir beyitten oluşan bu muammada, hiciv içerisinde beş

tane kelimeye söylenmiş muamma mevcuttur. Mevcut şiirde, şiirsel şekil meselesinde sapmalar olsada, muamma söyleme ve çözmenin tüm kurallarına uyulmuştur. Şiir, muamma yazıcılığının yeni bir şekli olması, hicivli kelimelerin kullanılması açısından da önemlidir.

Kısacası, muamma türü, edebiyatımızda edebi unsurları şiirde ustaca kullanabilme, hazırcavaplık, aklını kullanma, düşünce dairesini genişletme, gizlenen fikri muamma kuralları temelinde çözme ve bu yolla okuyucunun ruhunu yükseltme aracı olarak kendi döneminde çok önemli bir rol oynamıştır.

1. alıştırma: Aşağıdaki muammaları okuyunuz ve yazınız. Muammanın anlamını bulup, muamma yazılırken hangi kurallar uygulanmıştır belirtiniz ve o şekilde çözünüz.

چشم تو مرا دید و منش نیک ند یدم
چون سیر بوبینم ز تو انست امیدم

İçerik: Gözün beni gördü, ben onu iyi göremedim. Senden umudum şu ki, gözlerini doyuncaya kadar görsem.

Muamma Nevâî Semerkant'ta iken büyük şair Aloï Shoshiy tarafından «Nevâî» adına söylenmiştir. Muammanın çözümü için anahtar kelimeler:

چشم – Arapçada عين («iskat» usulünden faydalanın)

مرا – Arapçada لی (li)

سیر – (ser) kelimesinin şekildaşı شیر

جان قوشی جو بولوی دانه حالیغا ز ا ر
شاد اولدی و خلقه ایلادی زلفینی یا ر

Mevcut muamma Nevâî tarafından «shoh» (kral) kelimesine söylenmiştir.

گره نی طره دین تا آچتی ماهیم
پریشان قیلدی فی الحال آنی آ هیم

Bu muamma Nevâî tarafından طاهر Tahir ismine söylenmiştir.

هم قاشی بیرلا عار ضی خوش ایرور
هم کوزی بیرلا قدی دلکش ایرور

Bu muamma Nevâî tarafından عادل «Adil» ismine söylenmiştir.

Bildiğiniz, duyduğunuz muammalardan da örnekler yazınız, çözümünü bulmayı deneyiniz.

TUYUĞ

Bu şiir formu Özbek edebiyatına has türdür. Kökü Türk halkının sözlü sanatına dayanmaktadır. Tuyuğ ve onun bazı özellikleri hakkındaki ilk bilgi Ali Şîr Nevâîye aittir. Onun «Mîzânü'l evzân» adlı eserinde, «Tuyuğ iki beyitten ibarettir ve uğraştırıcıdır, cinas söylenir ve o vezin remel-i müseddes-i mahzûftur» şeklinde geçmektedir. Şair, tuyuğ türünün Türk ulusu, özellikle Çağatay halkı arasında yayıldığını, toplantılarda, güzel ve nazik kelime oyunu olarak da kullanıldığını bildirmektedir. Nevâî'nin bu fikirleri Babür tarafından yeniden geliştirilmiştir. Babür «Aruz Risalesi» adlı eserinde tuyuğun dört mısrasının da cinas esasında yapılabilişliğinin mümkün olduğunu ve yeni şekil «tuyuğ kıta» şeklinin mevcut olduğunu söylemiştir. Büyük edebiyat bilgini B. Valihocayev'in belirttiği gibi, böyle kıta tuyuğun güzel örnekleri Munis Harezmi'nin eserinde de mevcuttur. Bunun yanı sıra, Babür tuyuğun cinassız şekilde olmasının da mümkün olduğunu söylemiştir. Böyle tuyuğlar rubaiye yakındır.

Tuyuğ türü halk sözlü sanatına daha yakın olduğu için 15. yy. da Horasan ve Maverâünnehir Türk halkları arasında çok yayılmıştır. Onun ilk güzel örnekleri Sekkâkî ve Atâyî'nin eserlerinde bulunur. Gerçi onların tuyuğlarından örnekler günümüze kadar gelmesede, eşsesli kelimelerden ustaca istifade edip yazılan gazellerin içerisindeki mısralar tuyuğ türüne örnek teşkil eder:

گر هجر اینگ اوتی جان و جگر گا یاقا کیلدی
جانیغا نی خوش شربت و صلینگ یاقا کیلدی
هجر اوتی نیچه مجروح ایٹیپ بوزدی جگر نی
وصلینک بو شفا مر همینی خوش یاقا کیلدی

Nevâî'nin «Mîzânü'l evzân» adlı eserinde sunulan bu tuyuğ da bu türün karakteristik örneği olmaktadır:

یارب اول شهدو شکر یا لبمو دور
یا مگر شهدو شکر یا لبمو دور

جاننما پيوسته ناوك آتقالى

غمزه اوقين قاشيغا يا لب مودور

Sekkâkî mısralarında «yoqmoq» fiilinden cinas olarak da istifade etmiştir, Nevâî tuyuğunun benzerini «yolabmudur» eş sesli kelimesi teşkil etmektedir. Her iki şair de mevcut kelimeleri çeşitli manalarda kullanıp, cinas sanatının harika örneklerini vermişlerdir.

Sekkâkî, şiirinin ilk mısrasında «yoqmoq» “beğenmek” kelimesini «dağlamak» anlamında, ikinci mısrada «hoş», «hoşuna gitmek» ve dördüncü mısrada «sürmek», «boyanmak» anlamlarında kullanmıştır.

Ali Şîr Nevâî'nin ustalığının yeni yönlerini gösteren on üç tane tuyuğu «Bedâî'ül Vasat» divanı içerisinde. Örnekte de görmek mümkündür:

چرخ تار تيب حنجر هجران بوتون

قويمادى بير زره باغريمنى بوتون

تونگا باريب بيزنى بيحال ايلادينك

نى بلالغ تون ايميش يارب بو تون

Şiirde «butun» kelimesinin eş sesli şekillerinden faydalanıp harika kelime oyunu yapılmıştır. Mısralarda «butun» kelimesi üç çeşit 1) jamiki *hepsi*; 2) to‘liq *tam* ; 3) bu kecha *bu gece* anlamlarına gelmektedir.

Özbek Klasik Edebiyatı, şiir sanatının orijinal türü olan tuyuğun en parlak örneklerine Lutfi'nin eserlerinde rastlanır. Şair cinaslı kelimelerden ustaca yararlanıp, bu kelimeler aracılığıyla mükemmel kelime oyunları ortaya çıkarmayı başarmıştır. Onun kaleminden dökülen mısralar tuyuğ türünün benzersiz örnekleri olmuştur. Şairin yirmiden fazla tuyuğu günümüze kadar gelmiştir. Aşağıdaki tuyuğ bunlardan biridir:

كرچه قوروتماس كوزومنينك ياشينى

حق اوزون قيلسون اول آ نينك ياشينى

يغلاما كوپ بو وجود نينك عشق اوتى

نى قوروغين قويغوسى نى ياشينى .

Mısralarda «yosh» kelimesi üç yerde üç çeşit 1) ko‘z yoshi *gözyaşı* ; 2) umr *ömür* ; 3) ho‘l *ıslak* anlamlarını ifade eder.

Şairin bu tuyuğu da mevcut biçimin güzel örneği olarak düşünülür:

چرخ کجرفتار ایلیدین یاز امین
چیقما دیم هجران قیشیدین یازا مین
بیر مینی یارلیق بیلا یاد ایتماس اول
هر نیچه اول شهکه قوللوق یاز امین .

Mevcut tuyuğda da «yozamen» *yazıyorum* «adashmoq» *yolunu kaybetmek*, «sargardon bo‘lmoq» *göçebe olmak*, «yoz fasli» *yaz mevsimi* va «yozmoq» *yazmak* anlamlarında kullanılmıştır.

Şairler tuyuğ için cinas kelimesini seçerken bazen Arap veya Fars dilindeki eş sesli kelimelerden de yararlanmışlardır. Yani, Lutfi'nin aşağıdaki tuyuğu Arapçadaki «ol» kelimesinin eş seslileriyle oluşturulmuştur. Bu, şairin yeni bulunan sanatsal icat örneği olarak da dikkate değerdir:

مین کونگول بیر دیم ینگا قینک آلینه
بولما دیم و اقف بو مکرو آلینه
ایمدی لابود چاره یوق کورمک کیر اک
هر نی تینگری سالمیش اولسا آلینه .

Görünüyor ki, «olina» kelimesi birinci mısra da «kızıl», ikincisinde «hile», dördüncüsünde «alınına yazıldığını görmek» anlamlarına gelmektedir.

Tuyuğ türünün dikkat çeken örnekleri Babür'ün yazdıklarında da vardır. Şair «yakıldı» kelimesinin "yay gibi eğmek", "tutuşturmak", "açıklama yapmak" gibi eş seslilerinden yararlanarak sanatkârane cinas yapmaya ve kelime oyunu yapmaya muvaffak olmuştur:

قدیمنی فراق محنتی یا قیلدی
کونکول غم و اندوه اوتیغا یاقیلدی
حالیمنی صباغه آیتیب ایردیم ای گل
بیلمان سنکا شرح قیلما دی یا قیلدی .

Babürün bu tuyuğu da cinas sanatının güzel örneklerindendir:

مینى بیحال ایلاگان یار آی دورور
کیم آنینک وصلی منگا یار ایدورور
گر وصلی بولماسا کیتار بیریم
یا خر اسان یا خطا یار ایدورور .

Mısralarda «yoroydurur» kelimesi üç çeşit 1) yorum oydek *imkânyarım ay gibi*, 2) yaramoq *imkânyaramak*, 3) Ray shahri *imkân Rey şehri* anlamlarında kullanılmıştır.

Tuyuğ türü Nevâîden sonra yaşayan, yaratıcı şairler tarafından da başarıyla kullanılmıştır.

شمع یانکلیغ یانادور باشیمدا اوت
کوز یاشیمدین بیر یوزیدا اوندی اوت
قان یاشیم قیلدی یولونکنی لالهزار
مونچه تقصیر ایلادیم قانیمدین اوت .

Mevcut tuyuğ Fazli Nemangani kalemine mensup olup, "o't" kelimesi "*ateş*", "*otlar*", "*affetmek*" anlamlarında kullanılmıştır.

El yazma kaynaklar içerisinde özellikle tuyuğlara çok rastlanır. Mirza, İskender Mirza, Abubekir Mirza, Azmiy, Âgahî, Majruh, Kobiliy ve diğer şairler mevcut türün sanatkârane yazılmış pek çok örneklerini vermişlerdir.

CİNAS

Cinas, edebî sanatlardan biri olup, «bir şey ile benzer olmak» anlamını karşılar. Eski zamanlarda «tajnis», «jinas» diye de kullanılmıştır. Bu sanat, şiirde beyite getirilen manen her çeşit, ama şeklen benzer iki kelime yardımıyla belli bir fikir, işaret veya sembolle ifade etmenin etkili bir yoludur. Cinaz sanatının kendine has hususiyeti şöyle ki, o Türk edebiyatında vücuda gelen tuyuğ türünün şekillenmesine sebep olmuş, gelişmesini sağlamıştır.

Cinasın «cinâs-ı tam», «cinâs-ı nâkıs» ve «cinâs-ı mürekkeb» gibi türleri vardır. «Cinâs-ı tam» - «tam cinas» diye de adlandırılır. Burada kelimenin yazılışı ve okunuşu aynı ama anlamı farklı olur.

«Cinâs-ı nâkıs» kendi adından da anlaşılacağı gibi, kusurlu, tam olmayan cinastır. Cinasın bu şekli «muharraf harfli» diye de adlandırılır. Sanatın bu türünde aynı cins kelimeler tam cinas olmaz, yani cinaslı kelimelerin yazılışı aynı, ama harekeli harflerde (ünlülerde) farklı olur, bu sebeple anlam da farklı çıkar.

«Cinâs-ı mürekkeb» de ise aynı türden kelimelerin biri tek ve ikincisi iki veya daha fazla kelimedenden oluşur.

Nevâî'nin bu tuyuğu, cinâs-ı tamın en güzel örneklerindendir:

چون پری و حوردور آتینک بیگیم
صرعت ایچرا دیو ایرور آتینک بیگیم
هر حدنگیکیم اولوس آندین قاچار
ناتوان جانیم ساری آتینک بیگیم

Mısralarda «oting» kelimesi üç farklı anlamda kullanılmıştır: 1) isim, 2) at (ev hayvanı), 3) atmak.

Bu mısralar Xo'jandiy kalemine ait olup, cinâs-ı mürekkeb sanatının olgun bir örneğidir:

Chu Navro'z bo'ldi, navro'z ichra piro'z,

Otodi o'g'lining otini Navro'z.

Mısralarda şair üç defa cinas olan kelimeyi kullanmıştır. 1) Nevruz – bahar hayramı, 2) yeni yıl anlamında, 3) şehzade ismi.

MUVAŞŞAH

El yazma kaynakların içerisinde çok rastlanan, harflere dayanan şiirsel sanatlatlardan biri muvaşşaktır. O Arapça «tevşih» kelimesinden alınıp, aslında «vişâh» (وشه) bel bağlamak, süslemek, güzelleştirmek anlamlarına gelip, bu esasta موشح kelimesi oluşturulmuştur. Bu, tür değil şiirsel şekildir, bu nedenle *gazel*, *muhammes*, *müsemmen*, *müstezat*, *mesnevi* gibi türlerde yazmak mümkündür. Muvaşşahın her bir mısra, beyit veya bendin baş harflerinde, sırasıyla şairin gönlünde gizlenen herhangi

kimsenin ismi çıkar. Bazen isim mısraların içindeki kelimeler arasına gizlenmiş olur. Bu durumda muvaşşah muamma usulüyle çözülür. Şiirin sonundaki beyit veya bent onun muvaşşah usulüyle yazıldığına işaret eder.

Muvaşşahın ortaya çıkışı hakkında çeşitli fikirler vardır. Örneğin, Rus Doğu bilimci I. Yu. Krachkovskiy'nin yazısına göre, ilk muvaşşah, şekli, yapısı ve belli bir düzende sıralanışı (sistemi) olduğu hakkındaki fikirler, 10. yüzyılda Arabistanda yaşamış olan şair Mukaddam ibn Mu'afa el-Kabri 'ye aittir.

Özbek edebiyatında ise ilk muvaşşahların ne zaman ortaya çıktığına dair bilgiye sahip değiliz. El yazma kaynaklar içerisinde rastlanan Muşfikî, Tole', Xilvatiy, Munis, Agahî, Zoriy, Üveysî, Muqimiy, Furkat, Roqim, Vali, Doiy, Kamiy, Qoriy, Mirza Sâdık, Havoiy kalemlerine mensup muvaşşahlardan anlaşıldığına göre, bu şiirsel şekil edebiyatımızda 18-19. yy. larda oldukça yaygınmış. Örneğin, Özbekistan bilimler akademisi Ebu Reyhan el-Birûnî adındaki Doğu Bilimi Enstitüsü'nün hazinesindeki 7586 belge numarası altında muhafaza edilen el yazma kaynaklar içerisinde, Mirza Sâdık'ın muvaşşahının örnekleri mevcut olup, her bendin baş harflerini sırasıyla birleştirince «Bibinaz» ismi çıkmaktadır.

Hokand Edebiyatı Müzesi arka planında 299-belge numarasıyla saklanan el yazma kaynak içerisinde bu muvaşşahtan ise «Melekzad» ismi çıkar. Muvaşşah, gazel türünde yazılmıştır:

منور عار ضينکدين نور حق جانا هویدادور
کلامینک چون مسیح دلبر اکیم روح افزادور
لبینک یاقوت احمر کیم حقیقت کانیدین چیققان
تیشینک هر دانه سی ای مهلقا بیر در بیضادور .
کوزینگ مردملاری عاشق ایلین قانین تو کماقغه
که هر قایسینی ایلکیدا نیچ شمشیر بر ادور
ز مین و آسمان اهلی کورای دیب آی جما لینکنی
یوزینگ کورسات کرم ایلاب ایشی سنگا تولادور
آچیلغاچ سوزگا لعلینگ هر طرف شهد شکر ساچغای
بیریب دل مردلارغا ینگیدین جان ایتگای احیادور

دما دم روشن اولغای ای پری گلراز حسنینگ خوب

جهان بلبلاری شام و صبا و صلینگا گویادور

ترحم ایلاگیل افتاده حالیمغا ایا میرزا

سینی دیب بیر کونی بول باشیم اوزره نیچه سودادود

Eski El Yazmaları Enstitüsü, günümüzde Ebu Reyhan el-Birûnî ismindeki Doğu Bilimi Enstitüsü Hamid Süleyman Vakfında 88-belge numarasıyla saklanan el yazma kaynak içerisinde de Şevkî'nin müstezat türünde yazılmış muvaşşahı mevcuttur. Onun her bir bendinin baş harflerinden ve her bir beyitinden «ta'miya», yani muamma yoluyla «Dilbari jonam» *sevgilim*, «Bobo Ahmad» *Dede Ahmed*, «Sururi donam» *neşe verenim* ve tekrar «Bobo Ahmad» isimleri çıkmaktadır. Bu, muvaşşahın zor bir türüdür, edebiyat tarihimizde örneklerine çok az rastlanır.

Jahon Otin Üveysî'nin aşağıdaki muamması da muvaşşah usulüyle yazılmış, şairin adı «jahon» *dünya* kelimesine gizlenmiştir:

(چ) جیم و (ه) هاو (ا) الف کیم مین کیم و دردینک یوکی بیلا

دلیمدا نقطه سی بغریمدا داغیم لایق خون مین

Harfi sanatlar esasında kurulan bu muvaşşahda, muammanın ilk mısrasındaki harflerin sıradan جها ortaya çıkmıştır. İkinci mısrasındaki «dilimda nuqtasi, bag'rimda dog'i» imkânKalbimde izi, üzerimde lekesi" ibareleri de ن harfine işaret eder. جها yanına ن koyulursa جها ismi çıkar.

Kısacası muvaşşah, gazel, rubai, bireysel türler gibi günümüzde de modern şairlerin eserlerinde başarılı bir şekilde kullanılmaktadır.

Alıştırmalar: Muvaşşah örneklerinden (bunun modern muvaşşah olması da mümkün) bildiklerinizi Arap imlasıyla yazınız. Kendinizde, kendi isminize veya arkadaşlarınızın ismine muvaşşah yazabilir misiniz? Deneyiniz.

LÜGAZ VA ÇİSTAN

Lügaz, muammaya benzer şiir sanatlarından biridir. Farkı ise, lügaz soru şeklinde oluşturulur ve bu tarafıyla da çistana benzer. Ama lügaz, çistana göre hacim olarak daha büyüktür. Lügazın hususiyetlerinden biri, herhangi bir nesne sanatkârane incelikle şiirde tasvir edilir. Tasvir edilen bu nesne veya konunun hususiyetlerini

anlamak gerekir. Lügazın ilk örneklerine Fars Tacik Edebiyatı seçkinleri Rudekî, Müşfikî, 11. yy. şairi Menuçehrî eserlerinde rastlanır. Onların lügazları, «kamon», «tiyg'» gibi ögelerin niteliklerine ithaf edilmiştir.

Özbek edebiyatında lügaz tür olarak yaygın değildir. Onun bazı örneklerine Ali Şîr Nevâî'nin eserinde rastlanır. Şairin Özbekçe yazılmış on tane lügazı, ikinci divanı «Nevâdirü'n nihâye» içerisinde.

Herhangi bir nesnenin veya olayın, özellik ve işaretlerini sanatkârane şekilde şiirsel ifadelerle tasvir ederek okuyucunun onu bulmasında yol gösteren şiir, çistandır. Çistan, Farsça kelimedir, çist ne, üzerinde o, o ne? şeklinde gösterilen kelime gruplarından oluşmuştur. Çistan halk sözlü ürünü temelinde meydana gelip, bulmacalara yakındır. Eskiden onu lügaz diye de adlandırmışlardır. Çistan türünde yazılan şiir çoğunlukla dört, altı, bazen de on mısradan ibarettir. Özbek edebiyatında çistanın ilk örnekleri Ali Şîr Nevâî tarafından verilmiştir. Onun «Miqroz» ve «qaychi» ismine söylenmiş çistanı bu türün güzel örneklerinden biri olarak bilinir. İçinde makasın özellikleri anlatılır:

Na qushlar erkin alarkim, biror durur qanoti,

Qanotining uchida har birisiga minqor.

Biror ayog'lari ham boru turfaroq bukim,

Ayog' uchida biror ko'z ham ettilar izhor.

Qachon ayoqlarin almashtirurlar ul soat,

Qanot urarg'a bo'lurlar toyurdek tayyor.

Qanot ko'p urmoq ila bir qari ucharlari yo'q,

Ucharda garchi qaridur alarg'a istizhor.

Nevâî çistanları «qalam» *kalem*, «tanga» *para*, «o'q» *kurşun*, «anor» *nar* ve diğer nesneleri tasvir ederek söylemiştir. Onlardan şairin hafızasının ne kadar güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Çistan türü sosyal-politik ve felsefi meseleleri mecazlı ifade etmede de uygun lirik tür olarak kabul edilmektedir. Nevâî'nin «anor» a söylediği çistanı sosyal içeriğinin derinliği ile farklıdır.

Na mijmardur, to‘la axgar, vale ul mijmar andomi,
 Erur sun’ ilgidin gohe musaddas, goh musamman ham.
 Chiqar ravzandin axgar dudiya bu turfakim, oning
 O‘tig‘a dud yo‘qtur, mijmarig‘a balki ravzan ham.
 O‘tu mijmar dema, bor ul sadafkim, durlarin oning
 Evurdi qong‘a davroni musha’bid, charxi purfan ham.
 Agar bu nav’ emas, bas ne uchun barmoq kuchi birla
 Bo‘shar jismi, oqar qoni, anga majruh bo‘lub tan ham.

Nechakim tab’i noridur va lekin me’da noriga,
 Berur taskin, munung naf’in topibmen voqean men ham.

Çistanlar Nevâiden sonra da yazılmıştır. Üveysî, Âgahî, Uzlat, Abdugafur ve diğer şairlerin ustalıkla yazdıkları çistanlar el yazma kaynaklar içerisinde geniş yer tutmuştur. Aşağıdaki çistanda (yazanı belirsiz) dudağa konularak çalınan «chang» “tarlı müzik aleti” tasvir edilmiştir:

Ul na lu’batdur degil ey zufunun,
 Boshi egri, holati bo‘lmish zabun.
 Mohvashlar la’lin o‘pmak chog‘ida,
 Nola aylar xoh kunu xoh tun.

Görünüyor ki, çistanda açıklama ve tasvir önemli bir yer tutmaktadır. Muammada ise anlam ilk sırada yer alır. Her iki tür arasındaki yakınlığın sebebi, çistanın da (farklarının), muammanın da çözümünün doğrudan ebced hesabıyla ilgili olmasıdır. Aşağıdaki çistan bu fikri kanıtlar niteliktedir:

عجب قوش کورمیشام باشی اوچ یوز

بیلی یتیمیش ایاغی هم ایکی یوز .

Çistanda tasvir edilen şeyin ismini bulmak için verilen rakamların harfsel ifadesini bulup yerine koyarak ve onları birleştirerek okumak gerekir.

Örneğin, اوچ يوز ebced hesabında ش harfini, ع يتميش harfini, يوز ايکی ise ر harfini ifade eder. Ortaya çıkan harfleri birleştirecek شعر kelimesi oluşur. Yani, çistan şiir kelimesine söylenmiştir.

Âgahî tarafından söylenmiş olan bu çistanda, içinde ismi var kendi unutulmuş «vafo» kelimesi gizlenmiştir.

اول نه ينگليغ طرفه قوشکيم آلتيدور آئينک باشی

طرفه راق بو کيم اباق بيردور قنات سکسان انگا

کرچه آئينک بو زمان اهلی ارا بارور آتی

لیک یوقلوغ آشیانی ایچر ادور مسکن انگا

Çistanda tasvir edilen kuşun başı altı, bu ebced hesabında «و» harfini ifade eder, kanadı seksen, bu «ف» harfini verir, ayak bir, bir elif harfini ifade eder. Harfleri birleştirecek وفا kelimesi çıkar. Görünüyor ki, vefa kelimesi şiirde söylendiği gibi 6, 80, 1 rakamları içine gizlenmiştir.

Çistanı nesir yazmak da mümkündür:

چست آنک فلک رفتار دایما ره رود قدم نزنند

Çevirisi: Şöyleki, gökyüzü dünyanın yürüyüşünden (dönüşünden) o oyunda. O daima yol yürüdü ama adım atmadı.

Mevcut çistandaki tasvir ve açıklama gökyüzünden süzülüp gelen bulutlara işaret etmektedir.

Kısacası çistanlar gizlice verilen nesne veya konunun karakteristik özelliklerini tasvir ederek okuyucuyu düşündürmeye, çabalamaya teşvik edip, hafızasının gelişmesine, zekanın keskinleşmesine etki etmektedir.

1. alıştırma: Aşağıdaki çistanları okuyunuz, Arap imlasında defterinize yazınız ve cevabını bulmaya çalışınız:

Ul nadurkim, sabz to‘nluq, yoz yog‘ochning boshida,

Qish yalang‘och aylagay barcha xaloyiq qoshida.

Barcha qushlarning so‘ngoki ichida,

Ul na qushdurkim, so‘ngoki toshida (yong‘oq)(ceviz).

Ul nadurkim, bir kelin o‘zi cho‘tir,
Etti qat parda ichida misli hur (makkajo‘xori)(mısır).
Ikki mahbubni ko‘rdim, ikkisin kindigi bir,
Ikkisin orasiga tushsang topadursan kassir (qaychi)(makas).
Üveysî’nin başka hangi çistanlarını biliyorsunuz?

BİLMECELER

Bilmeceler sözlü ürünlerin yaygın türüdür ve çistanla benzemektedir. Bilmecelerde esas alınan herhangi bir şey kendine benzer olan ikinci bir şeyin özelliklerine göre tasvir edilir, yani bulmamız gereken cevabın kendine has yönleri, nitelikleri, malum semboller, işaretler sırayla verilir. Okuyucu bilmeceyi bu işaretleri sırasıyla düşünerek bulur. Bilmeceleri belli bir konu, nesne, önemli kelime, şehir isimleri ve diğer şeylere bakarak söylemek mümkündür. Gözlemler, bilmecelerin Arap harfleri üstüne ve altına konulan noktalara, onların miktarına bakarak söylemenin mümkün olduğuna ve açıklanmasına imkân vermiştir. El yazma kaynaklar içerisinde böyle bulmacalardan birine rastladık. Bulmacanın tam metni:

بیر ایکی اوچ بولادی تورت بولماس
تورتونچینی عالمدا هیچ کیم بیلماس
شامغه باریب تاپدیم اول اوچین
مصردا تاپمادیم هیچ بیر یسین
مندا بارو سندا بار آدمدا یوق
بلکه آدمدا دیمای عالمدا یوق

Mevcut bilmecede Arap harflerine konulan noktaların sadece üç tane olması, «Şam», «mende», «sende» ve «yok» kelimelerinde içeriğe bağlı olarak farklı yerlerde ve gerekli miktarda konulduğuna işaret etmektedir.

Yani, bilmeceler okuyucunun merakını uyandırır, gözlem yeteneklerini artırır, hafızasını güçlendirir, hayal gücünü geliştirmeye yardım eder.

Bizim yukarıda gördüğümüz farklı edebi tür ve sanatlar doğrudan Arap harfleri ile ilgilidir. El yazma eserleri, bunlar da dahil, kaynaklar içerisinde gözlemlenmesi ışığında doğrudan Arapça rakamlarla ilgili olan sanat örnekleriyle de karşılaşılmıştır.

Bu tür sanat türlerinin sayısı çok değildir, düzenli bir şekilde okunması istenmiştir. Şiirsel sanatın bu türü çok yaygın değildir. Örnekleri Harezmi edebiyat çevresinde düzenlenen el yazma kaynaklar içerisinde. Sadi (Harezmi), Şeyh Nizâmî ve Mirza Ömer gibi Harezmi şairler kendi eserlerinde bu sanat türünü ustalıkla kullanmışlardır. Örneğin:

ز زلف خال خطت کویم ای مهتابان

۱ بنفشه ۲ عنبر ۳ ریحان

بدوری خال خطت

۱ بنفشه ۲ بسته ۳ حیران

Şiir bu şekilde okunduğunda bir şeylerin eksik olduğu görünmektedir. Aslında bu mükemmel bir şiir olup, kelimeleri yerleştirmek okuyucuya bırakılmıştır. Şiiri doğru okumak için yukarıda söylediğimiz gibi onun içerisinde olan rakamları sıralı şekilde okumak gerekir. Üçüncü, yarım gibi görünen mısra başına ise ikinci mısradaki kelimeler (binafsha “mor”, anbar “amber”, rayhon “fesleğen”) konularak okunur:

ز زلف حال خطت کویم ای مهتابان

یکوم بنفشه دوم عنبر سوم ریحان

بنفشه و عنبر و ریحان بدوری خال خطت

یکوم شکسته دو وم بسته سوم حیران

Mevcut edebi sanat örneği edebi sanatlardan «jam va taqsim» türüne yakındır.

Sonuç olarak şunu vurgulamak gerekir ki, mevcut türler, şiirsel şekil ve harf sanatlarının tümü birbiri ile doğrudan ilişkilidir, biri diğerini tamamlar. En önemlisi, onların temelinde ebced hesabı ve tarih koyma sanatı yatar.

Bu yüzden, okuyucunun ebced hesabını iyi bilmesi, onunla ilgili sanatlar hakkında bilgi sahibi olması istenir. Bu Özbek edebiyatı tarihi, Özbek şiiri ile ilgili meselelerin daha detaylı öğrenilmesini sağlar. Bununla birlikte mevcut sanatlar kendi zamanının krossvord (bulmacası) rolünü de oynar ki, onlar okuyucunun düşünce dairesini genişletmeye, bilgi seviyesini artırmaya, zihinlerini zenginleştirmeye, düşüncelerini ortaya çıkarmaya yardım eder.

KONU İLE İLGİLİ ALIŞTIRMALAR

Aşağıdaki şiirleri Arap alfabesiyle yazınız ve defterinize geçirin. Onlar hangi şiir sanatı örnekleridir? Çözümü hangi usuller uygulanarak bulunur?

Banda belida bor bir gavhar,

Ikki qil oni ey karamparvar (Âgahî).

Temel kavram: "*Banda*" kelimesi Arapça عبد (abd) dır. Şiirin çözümünü bulmak için kelimedeki harekelerin yerini değiştirmek mümkündür.

Aşağıdaki muamma Ali Şîr Nevâî tarafından Niyaz ismine söylenmiştir. Muammanın çözümünü bulunuz.

یوزینی کورسا کوزوم هر دم آفار یاشی آنینگ

اول قویاشدور شمع و ایککی قاشی مناقشی آنینگ

Temel kavram: Güneş Arapçada عین diye de adlandırılır. İşarete göre عین kelimesinden ع çıkarılır. Minkaş (mum fitilini kesen makasa benzer alet) ile عین deki ن kesilip, ع yerine konulması gerekir. Böylece hangi kelime ortaya çıkar? Şimdi قوشی kelimesindeki قاش ile ز i ile değiştirin ve ی' yi yerleştirin.

Ul nadurkim, poyi yo‘q, yursa boshi birla yurar,

Yurganida xok surmay, oncha ustolik qilar.

Ul nadurkim, shahddin totliq erur xummorg‘a,

Ixtiyor etsam sotarni, kirmagay bozorg‘a.

Ul nadurkim, ikki daryoyi ajab xunxordur,

El halokin qasdig‘a mavj urmishin ko‘rdum bu kun.

Ul na qushdurkim uyoşida, bololar tashqari,

Don berur vaqtidagi tolpinmishin ko‘rdum bukun.

Ul na gumbazdur eshigi tuynugidin yo‘q nishon,

Necha gulgunpo‘sh qizlar manzil aylabtur makon.

Sindirub gumbazni qizlar holidin olsam xabar,

Yuzlariga parda tortig‘liq turarlar bag‘ri qon.

YAZI YAZMA ŞEKİLLERİ

Tarihte eski yazının birkaç çeşit yazma şekli bulunmaktadır.

Yazının üslubu görünüşleri söz konusu olduğunda her kalem sahibinin kendine has bireysel yazı stili, onun el yazısı değil, muhtemelen yazının çoğunluk tarafından kabul edilen, alışkanlık haline gelmiş genel üslubu görüşü, hat şekilleri olarak kabul edilirdi.

Matbaacılık ortaya çıkmadan önce, kitap çalışmalarının maharetli kâtiplerin el emeği ve sanatıyla ortaya çıkarıldığı zamanlarda, çeşitli yazı usulleri ortaya çıkmıştır.

Hattatlık tarihine ait bilgilerde kâtiplerin hattı süls, hattı nesih, hattı muhakkak, hattı reyhani, tevki, rika hatlarına göre yazmada sanat ve maharet gösterdiklerinden bahsedilmektedir.

Arap yazısına dayanan hattın en eski yöntemlerinden biri, hattı kufidir (kufi hattıdır). Kur'an'ın ilk örnekleri kufi hattı ile yazılmıştır. Noktasız harflerin tuğla kalıpları şeklinde seyrek, tek tek yapılarak yazılmasına dayanan bu yazının çeşitli dalları meydana gelmiş ve sonuçta asıl kufi hattı zamanla mezar taşlarında, bina süslemede kullanılmıştır.

Kufi hattı dalları ile aynı doğrultuda Orta Asya'da nesih hattı («hattı nesih») da yaygınlaşmaya başlamıştır. Harfler alt üst işaretleri ile dik, ipince ve çok yoğun yazılmıştır. Az yere çok fazla sözü sığdırmak mümkün olduğu için nesih hattı hayatta daha sağlam yere sahiptir. Timur zamanında başlayıp Horosan ve Mâverâünnehirde nestâlik («nesih + ta'lik») hattı oluşturulmuştur. Sultan Ali Mashhadi öncülüğünde kurulan Herat hattatlık mektebi bu yazının yayılışı ve köklerinin derinleşmesini sağlamıştır. Nevâî, Babür eserleri, üç hanlık zamanında yaratılmış ve aktarılmış, Farsça Tacikçe ve Türkçe Özbekçe yazılı eserlerinin neredeyse tümü nestâlik hattının Orta Asya hattı diye adlandırılan üslub şekillerinde yazılmıştır.

Yazının hattı tâlik, hattı divanî, hattı şikeste gibi şekilleri de vardır. Hattı tâlik; hattı divanîye, hattı divanî ise nestâlik hattına yakındır. Ama şikeste (cebire) hattı harfleri birbirine zincirleme bağlıdır, kelime veya satırların aralıklı yazılmasıyla diğer yazı şekillerinden ayrılmaktadır.

Bunu kayıt etmek gerekir. Yazma faaliyetinde, özellikle kitap işinde bu yazıların döneme uygun şekillerinden faydalanmanın dışında, onun diğer yöntemlerinden de faydalanmışlardır. Örneğin, kitabın süsleme veya başlıklarını yazmada bu usulden,

ayetleri ayırıp göstermek amacıyla da ikinci usulden, asıl metni yazmak için üçüncü usulden, giriş kısmı ifade için dördüncü v.b. tezhip; süsleme için, tuğra hattından; imza için, tomar, gubari (küçük), şecere hatlarından tekrar başka amaçlar için kullanmak gelenek olmuştur.

Hattatlık (Arapça خطاط - kaligraf): yazı, hat sanatı (kaligrafi, hüsn-i hat) kitap çoğaltma mesleğidir. Orta Asya'da uzun zaman önce gelişmiştir. Yazı ortaya çıktıktan sonra bazı kişiler hattatlık ile ilgilenmeye başlamıştır. Özellikle Arap yazısının yayılmasından sonra hattatlık gelişmiştir.

Orta Asya'da matbaacılık ortaya çıkana kadar kitap hazırlama, nüshalarını çoğaltma işiyle hattatlar ilgilenmiştir. Saraylarda bazı görevliler huzurunda hattatlar topluluğu kurulmuştur (örneğin, Mirza Baysungur sarayında kırk tane hattat çalışmıştır).

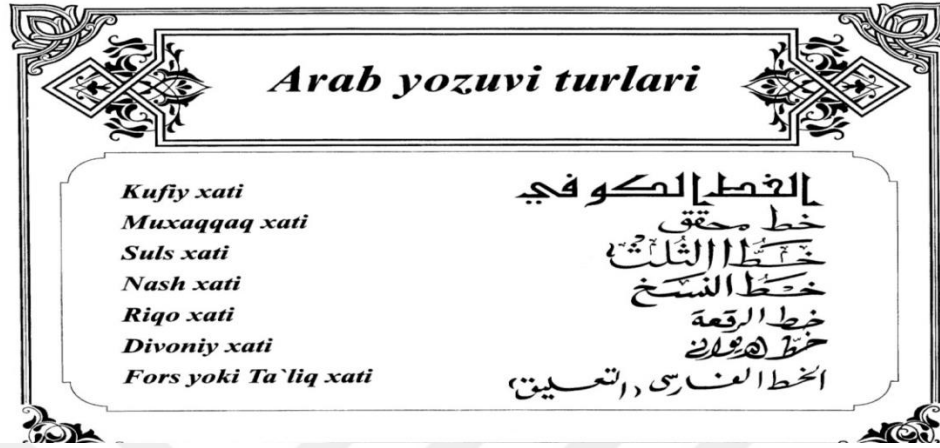
Hattatlık sanatı üslupları hakkında pek çok risale yazılmıştır. Emir Timur hükümdarlığı zamanında nestâlik üslubu yaratılmış, onu yaratan ünlü hattat Mîr Ali Tebrîzî'nin yanı sıra, Sultan Ali Meşhedî, Mecnun bin Mahmud Refiki, Derviş Muhammed bin Dost Muhammed Buhârî, Munis Hârizmî, Ishoqxon To'raqo'rg'oniy gibi isimlerin hattatlık hakkındaki risaleleri de bize kadar gelmiştir. Yazdıklarına göre, hattatlıkta yedi çeşit temel sanat mevcuttur: sülüs, muhakkak, nesih, tevkî, rika, tâlik, nestâlik.

17. yy. da Arap yazısının yaygın üsluplarından biri olan kufî hattı ortaya çıkana kadar (mucit Ya'rub bin Kahtân) Orta Asya'da çeşitli yazı türleri mevcuttu. Örneğin, mekkî, medenî, basarî ve diğerleri. Bunlardan önce ma'kılî (dik çizgili) yazı vardı. Kufî yazısı çoğu eserlerin desenlerinde korunmuştur. Halife Muktedî zamanında yaşayan âlim bin Mukla (864-934) hattı sitte (altı çeşit yazı: sülüs, nesih, muhakkak, reyhanî, tevkî ve rikâ) bulucusu diye tanımlanmıştır.

Zamanla kufînin çeşitli şekilleri icat edilmiştir. Kur'an'ın ilk örnekleri (Örneğin, Özbekistan Dini İşler İdaresi'nde korunan Osman Kur'anı) bu yazıyla yazılmış, sonra bu yazı, binalarda süs olarak kullanılmıştır. Muhakkak yazısı, kufî yazısının biraz değiştirilmiştir. Reyhanî üslubu muhakkak yazısına benzer, ama harf biçimleri reyhan yapraklarına benzediği için bu isimle adlandırılmıştır. Nesih yazısı, kufî ve muhakkak yazılarına göre Kur'an yazmada daha uygun bulunmuştur. Tevkî, emir ve fermanların yazılışında kullanılmıştır. Rikâ yazısı, tevkîye çok yakın, ama ondan daha estetikdir. Esasen mektuplarda kullanılmış, kitapla alakası olmadığı için kâğıt

parçalarına (Arapça rik'a) zarifçe yazıldığı için rikâ diye adlandırılmıştır. Bunların dışında tomar, gubari, şecere, tuğra ve diğer yazı usulleri vardır.

ARAP YAZI TÜRLERİ

Resim 3.3. Eski O'zbek tili va yazuvi pratikumi (Ashirboyev, Azimov, Rahmatov ve G'oziyev 2006: 138).

Tug'ro (tuğra) – imza atarken kullanılmıştır.

Shajariy (şecere) – harfler ağaç dalları gibi görünmektedir.

G'ubor (gubari) – küçük harf olup, yaratıcısı Seyyid Kasimdir.

15. yy başlarında kitap çoğaltmada (Fars, eski Özbek dillerinde) nestalik hattı kullanılmıştır. Nevâî tabirince, hattatlar sultanı olan Sultan Ali Meşadiye nestalik hattını muhteşem sanat seviyesine yükseltmiştir. Kitap yazımında matbaa ortaya çıkana kadar kâtip ve hattatların çalışmaları temel rol oynamıştır. Kitap çıkarma işleri hükümdarın izni ve desteğiyle gerçekleştirilmiştir. Bu konuda Baysungur, Ali Şîr Nevâî, Feruz ve diğerlerinin yaptıkları dikkate değerdir.

Hattatlık aşamaları:

Müfredat – harflerin farklı şekillerini yazma alıştırmasıdır. Bu aşamada eliften başlayarak, diğer harflerin benzerliğine göre yazıp öğrenilir. Burada okuyucular her bir harfle tanışıp, onu tanıma, okuma ve yazma yeterliliğine sahip olur. Örneğin:

ی و ن م ل ک گ ف ق

ی و ن م ل ک ف

ع غ ط ظ ص ض س ش ر ز د ذ ج ح خ چ ب ت ث پ

ع ط ص س ر د ح ب

Mürekkebat – müfredat aşamasında öğrenilen harfleri birbirine ekleyerek yazma alıştırmaları yapılır. Burada her bir harfin çeşitli şekilleri ile karşılıklı birleştirilmesi öğrenilir. Örneğin:

ج ج ع ع ل ل ب ب

ت ا ب ا ی ی ف ف

د ن ا ر و ن ی ی س ی ی

Mukattaat - mürekkebat aşamasında, öğrenilenler yeterlilik ve beceriler yardımıyla bilinen kelime ve kelime gruplarını yazma, bağımsız yazma, bunun yanında, ferd, kıta ve rubailari yazarak alıştırma yapılmıştır.

نادر کوز درد بازار احمد مشق دفتری آزار نور دیدا کتاب السواد

Insho (deneme) - bu aşamada, öğrenilen bilgiler yardımıyla cümle ve birkaç cümleden ibaret metinler yazılır.

وطنی سویماک ایمانداندر بیشیکدان قیرکاجا علم ایزلا

HATTATLIK KURALLARI

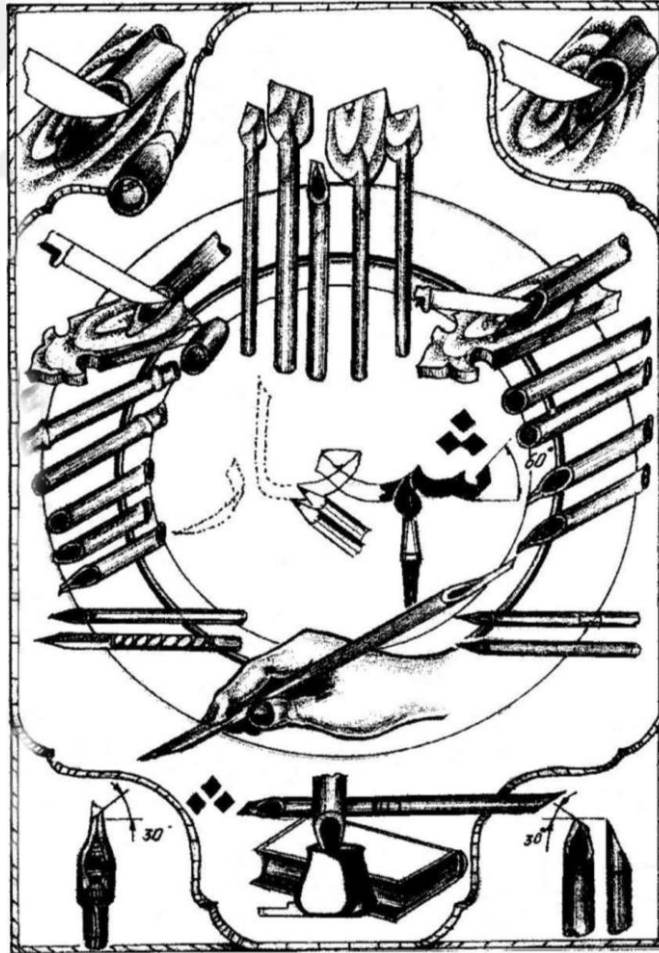
Qalam kalem: El yazma kitaplarda kullanılan en temel yazı kurallarından birinin adıdır. Kalem kelimesi aslında Yunanca «kálamos» olup, Yunancada kamışı ifade eder.

Hattatlıkta kullanılan, kamıştan kalem yapma süreci oldukça zordur. Kalem yapımı, kişinin kendine has yeterlilik ve tecrübesini istemektedir. Kalem yapmaya niyetlenen kamış türü doğru yerden alınmalıdır. Onlar çeşitli yerlerde yetiştirilmektedir. Aslında, 16. yy. ın yetişmiş hattatlarından olan Fethullah ibn Ahmed'in görüşüne göre, Vasit şehri (Kufe ve Basra şehirleri arasında bulunan yer) etrafında yetişen kamışlar en iyileri olsa da, Amuderya kıyılarında büyüyen kamış kendi içinde ikinci kalitededir. Mısır ve Mazenderan kamışları sonraki sırada yer alır. Bu şekilde bakıldığında kabarık oluşu ve kaliteli yapılışı kamışın nerede büyüdüğü, rengi, saklanması, işlenmesi gibi durumlarla da çok ilgilidir. Kamış, yetiştiği yere göre, kalem türlerini anlatan terimler de yer isimlerine göre adlandırılmıştır: vasitî, amurî, mısırî, mazenderanî ve diğerleri.

Qog'oz kâğıt کاغذ: Kâğıdın icadı MÖ 7. yy. a dayanmaktadır. Eskiden kâğıtlar papirüs ağacından, özel işleme deriden yapılmaktaydı. MS 2. yüzyılda Çinde kâğıt üretimi yayılmıştır. Çinliler kârlı gördüğü kâğıt üretimini gizli tutsalarda, 7. yy. ın ikinci yarısından itibaren Semerkant'ta Çin kâğıdı gibi yüksek kalitede kâğıtlar üretilmeye başlamıştır. Çünkü Semerkant'ta kâğıt üretmek için gerekli olan hammaddelerin tüm türleri: ipek, pamuk, sicim, kamış, saman, dut dalının kabuğu vb. mevcuttu. İlk kâğıtlar rulo şeklinde, büyük hacimde, daha sonra ise, onların defteri, bizde güzel tanınmış doğu el yazmaları şeklinde hazırlanmıştır.

Siyoh mürekkep سیاه : yazarken renk olarak kullanılan sıvıdır. Bu kelime Farsçada kara anlamını da verir.

Mixrak divit محرک : terimi divit, hokkadaki mürekkebi karıştırmada kullanılan çubuk. Bu kelimenin aslı Arapça olup, harakete geçiren anlamını ifade eder ve «harraka» حرک karıştırmak, hareket ettirmek fiilinden türetilmiştir.

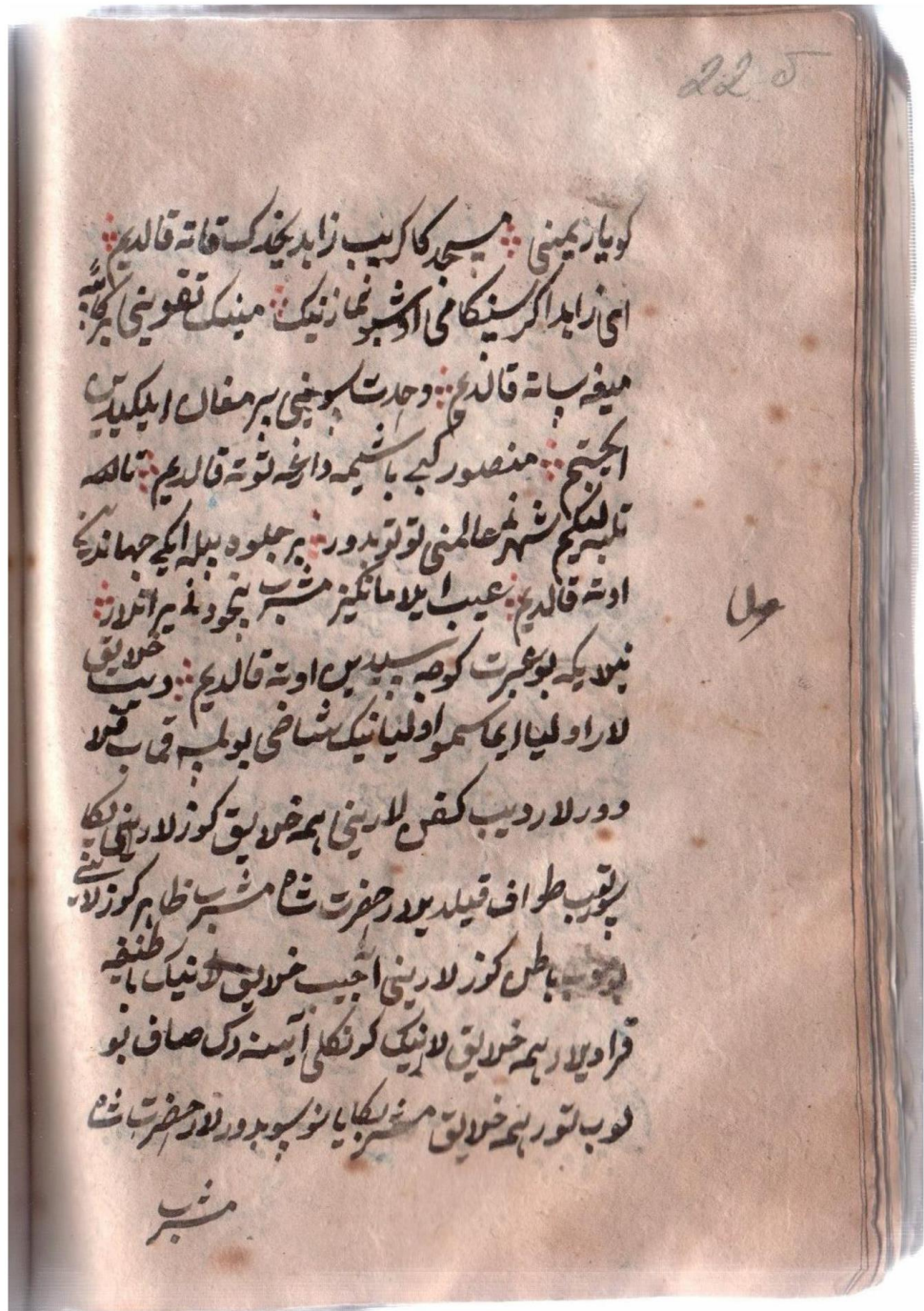

Resim 3.4. Eski O'zbek tili va yazuvi pratikumi (Ashirboyev, Azimov, Rahmatov ve G'oziyev 2006: 140).

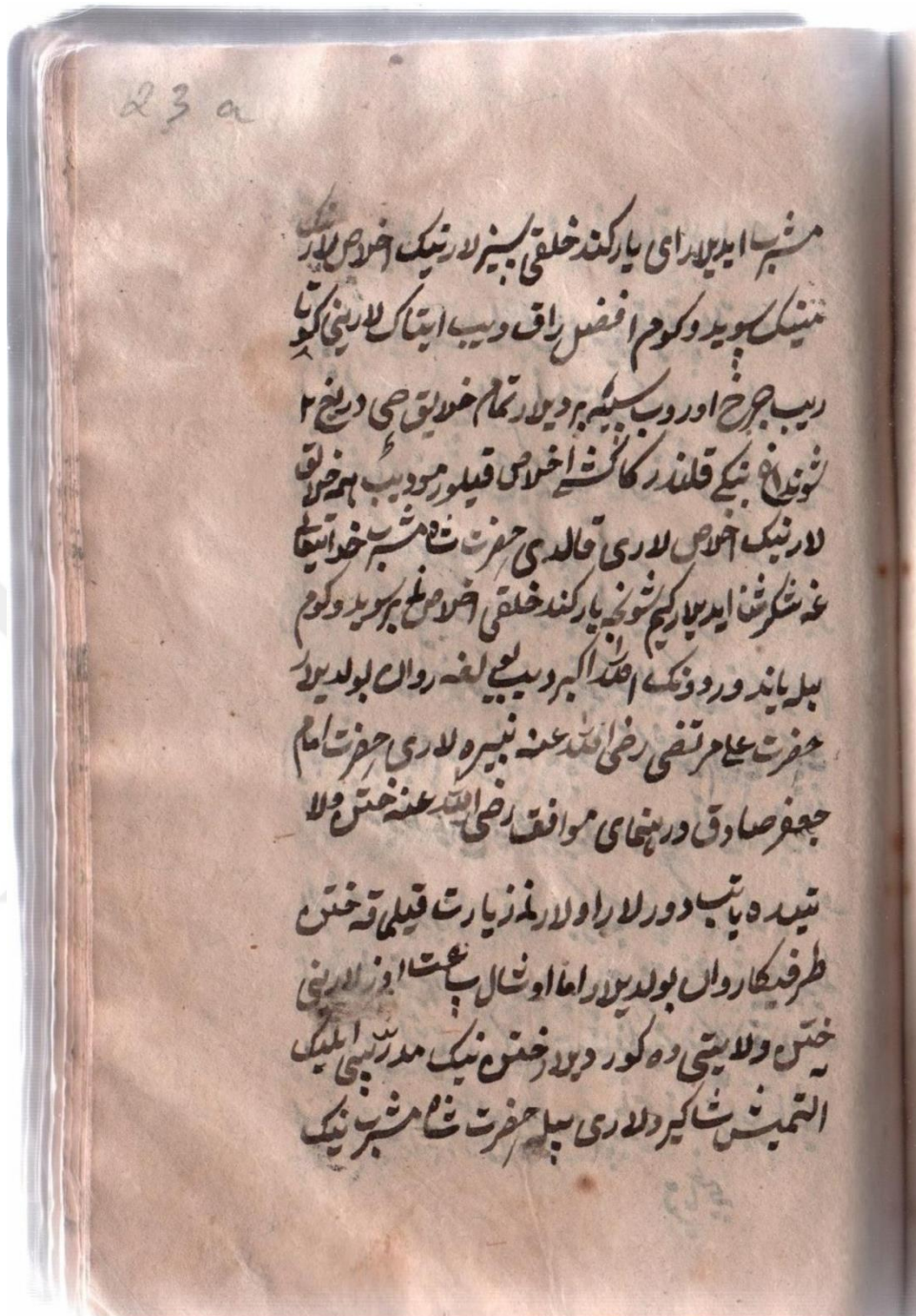
Mistar *mistar* **مستر** : kâtip tarafından metin yazılırken kâğıttaki el yazma satırlarının doğru ve sistemli olmasını sağlamada kullanılan yazı kuralıdır. Mıstarı hazırlarken, kalın karton kâğıt veya birkaç yaprak birleştirilerek hazırlanan kâğıt alınır, kalın ipler birbiriyle orantılı ve eşit mesafedeki sırayla çekilir. Hattat böylece mıstarı temiz kâğıt veya yaprağın altına koyup eliyle bastırmış ve bunun sonucunda iplerin izi kâğıda geçerek, kavisli çizgiler ortaya çıkmıştır. Kâtip bu kavisli çizgiler boyunca metni yazmıştır. Mıstar kelimesine terim olarak başlıca Ali Şîr Nevâî ve Babür'ün eserlerinde rastlanır.

Satr *satır* **سطر**: el yazma eserin genel olarak mektup, belge vb. yazılan her bir sıra, satır terimi ile ifade edilir. Satır kelimesi Arapça olup, çizgi, yol, sıra anlamlarını ifade eder. Özbek diline onun başlıca, sıra ve satır anlamları geçmiş ve bu manada kullanılmıştır.

Poygir *adım atma* **پایگیر** : poygir kelimesinin sözlük anlamı adım atmak olup, Farsçadaki پا ayak ve گرفتن almak fiilinin günümüzde kökleri arasındaki birleşmeden oluşmuştur. Poygir gelecek sayfadaki ilk kelimenin tamamlanan sayfaya yazıldığını anlatmaktadır. Yani, poygir (yani kaydedilen kelime) sayfaları karıştırmamızın önüne geçmiştir. Kısaca poygire güvenildiği durumda sayfaların tam veya eksik olduğu bilebiliriz. Buradan anlaşılıyor ki, poygir yazma eserlerde rakamların ifade etmesi mümkün olan bir işlevi de gerçekleştirmiştir.

Resim 3.5. Eski O'zbek tili va yazuvi pratikumi (Ashirboyev, Azimov, Rahmatov ve G'oziyev 2006: 142).

Resim 3.6. Eski O'zbek tili va yazuvi pratikumi (Ashirboyev, Azimov, Rahmatov ve G'oziyev 2006: 144).

BİBLİYOGRAFYA

Bibliyografya, kaynakları öğrenme ilmîdir. Kaynakları sınıflandırma, tahlil etme, onlara ortak tanım verme, bilimsel topluluğa bilgi vermekle ilgilenir.

Eski Özbek dili ve yazısında yazılan tüm kaynaklar, eski Özbek dili, yazısı, sanatı ve tarihi için zengin metaryal kaynağıdır. Bu bilim, tarih doğrultusunda mesleki bilim olarak öğrenilmektedir.

Bu kaynaklar Özbek halkının etnoğrafyası, etnik tarihi, devletsiliği hakkında ilmî tahlil için temel oluşturmuştur. Kaynakların yardımıyla Orta Asya'daki el sanatı, Özbeklerin maddi kültürü, aile ilişkileri, giyinişleri ve misafirperverlikleri, ritüelleri, tatilleri, folklorü, sanatı, edebiyatı ve dilinin yaygın olduğu görülmektedir.

Bibliyografyanın, amacına göre tarihî, edebî, dil bilim, coğrafi bibliyografya olması mümkündür.

Özbekçe yazılmış yazma eserleri öğrenmek için onlardaki tarihî gerçek ve abartıyı anlamak gerekir. Tarihî ve edebî kaynaklarda, belirli olayları o dönemin yazarları, âlimleri gerçeklerle birlikte kendi öznel düşüncelerini ekleyerek anlattıkları durumlarla da karşılaşmaktadır. Ya da bazı seneleri karıştırmaları mümkündür. Böyle durumlarda kaynakları karşılaştırmak gerekir, bunun için bu gibi problemleri çözmede bibliyografya biliminde önemli rol oynar.

Belli bir kaynak hakkında kısaca bilgi vermeye özet denir. Özet aşağıdaki gibi olur:

1. Envanter rakamı (yani, fondaki koruma rakamı).
2. Arap alfabesindeki çalışmanın adı.
3. Geçerli yazıdaki çalışmanın adı.
4. Eserin yazarı hakkında bilgi. Burada yazanın ismi, mahlası, ne zaman ve nerede doğduğu belirlenir ve kaydedilir.
5. Çalışma hakkında kısa bilgi: içinde gizlenen durum (tam, kısmen veya mükemmel), kâğıt, mürekkep, yazı üslubu hakkında tam bilgi verilir. Ayrıca yazı sanatı, süslemesi, yazı sanatı, süsleri, damgalar, dezavantajları, sayfa sayısı, kâğıt (kitap) biçimi de çeşitli el yazma fonlarında korunmuştur.
6. Kâtip hakkında bilgi verilir.
7. Kaynak (el yazma) kullanılır.

EDİSYON KRİTİK

Edisyon kritik, tarihî ve edebî eserlerin metinlerini araştıran bilimdir ve çeşitli yazmalardan yazarın kalemine yakın bilimsel eleştirel metnini yaratmakla ilgilenir. Edisyon kritiğin temel görevleri aşağıdakilerdir:

1. Eserin tam metnini oluşturma. Burada yazarın varyantına yakın bilimsel eleştiri metni oluşturmak göz önünde tutulur.
2. Metni düzenleme. Burada okuyucunun yaşı ve seviyesine göre metinler neşredilir.
3. Metni okuyucuya iletme. Metnin anlaşılabilir olmasını sağlamak için önlemler alınır, çeşitli açıklamalar verilir, sözlük geliştirilir, vs.

Edisyon kritikte metin, metnin tarihi, eser, el yazma, el yazısı, nüsha, metin düzenleme, varyantlılık, metni transkript etme kavramlarından faydalanılır.

Edisyon kritikte çeşitli uygulamalarla tahlili ve elde yazıldığında ortaya çıkan değişimleri bilmek büyük öneme sahiptir. Metindeki çeşitli varyantlar metnin herhangi bir yerindeki kelime, bileşim veya mısranın, diğer varyantlarda hangi seviyede verilmesi gereğine göre ortaya çıkar. Kâtiplerin bazı yerlerini bilip, bazılarını kendilerine göre tamamlamaları mümkündür. Böyle durumlara sık sık rastlansada, gerçekte yazarın böyle bir hakkı yoktur. Bu yüzden eleştirel metin yazmada yaratıldığı döneme yakın metine (daha mükemmel, daha güvenilir) güvenilerek çalışılır. Edisyon kritikte bununla birlikte yaratıcı ruha girilmesi, devrin en önemli edebî, tarihî a'naneleri, özelliklerinin hissedilmesi de istenir. En önemlisi, eleştirel metin derleyen kâtip (yazıcı) tarafından düzeltilmesi mümkün olan hataların fark edilip düzeltilmesidir. Bunların en çok karşılaşılanları aşağıdakilerdir:

1. Metni okuma hataları. Eski Özbek yazısının kendine has zorluklarının olduğu bilinmektedir. Bu, noktaların çoğunlukla kendi yerine konulmaması, yazıdaki bazı belirsizlikler, kaynakların yıpranmasıyla birlikte bazı kelimeler ve ibarelerin okunuşundaki zorluklar sebebiyle meydana gelmektedir.
2. Ezberden yazma hataları. Kâtipler bazı cümle veya satırları akılda tutar, yazarlar. Çok uzun cümlelerdeki bazı kelime veya harflerin unutulması mümkündür. Bu durum ise hataların meydana gelmesine sebep olur.

Edisyon kritikte, bir eserin birkaç el yazma varyantlarına dayalı çalışma gerçekleştirilir. Her bir el yazma varyantına semboller, yani yazarın kalemine yakın olarak görülen kelime, ibare ve cümleler asıl metinde, farklar ise sayfa altında gösterilir.

4. SONUÇ

Tarih sahnesinde çok önemli bir yere sahip olan Türkistan'da birçok Türk devleti kurulmuş ve burada devlet kuran topluluklardan biri de Özbek Türkleri olmuştur.

Eski O'zbek Tili va Yazuvi Pratikumi adlı eserde, eski Özbek alfabesinde bulunan harfler tek tek verilerek başta, ortada, sonda yazılışları örneklerle gösterilmiştir. Aynı zamanda; harakeler, ligatür, rakamlar, imla ve noktalama işaretleri, izafe, alfabenin ıslahı, ebced hesabı, takvim çeşitleri ve hesaplamaları, burçlar, bazı edebî tür, nazım şekli ve sanatlar, Arap yazı türleri ile ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Konuların anlatımından sonra verilen alıştırmalar konuların pekiştirilmesinde yardımcı olmaktadır.

Tezde, *Eski O'zbek Tili va Yazuvi Pratikumi* adlı eserin imla özellikleri incelenmiş ve günümüzde kullanılan Özbek Türkçesi ile karşılaştırması yapılarak tespit edilen yazım farkları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde ünlülerin gösterim şekli farklıdır. Özbek Türkçesinde uzun ünlü bulunmamaktadır. Ancak o (å) ünlüsü yarı uzun telaffuz edilmektedir. Bu ünlüyü ayırmak için yazıda herhangi bir işaret kullanılmamaktadır. Örnek: ياش yosh “genç” (15), بای boy “zengin” (15).

Özbek Türkçesinde uzun ünlü bulunmaması Arapçadan alınan kelimelerdeki nispet i'sinin kısalmasına sebep olmuştur ve bu uzunluğu telafi etmek için kelime sonunda y türemiştir. Örneğin: Ar. سياسى siyasî > سياسى siyosiy *siyasî* (15), Ar. لطفى Lutfî > لطفى Lutfiy *Lütfî* (15).

Ancak Arapça ve Farsça kelimelerde uzun ünlü bulunmaktadır. Bu nedenle uzun ünlüler yazıda gösterilirken kısa ünlüler yazıda gösterilmez. Ünsüz seslerin üstüne harakeler konularak istenilen sesin ifade edilmesi sağlanır. Eserde harakeler anlatılmış ve anlatılan bölümde birkaç örnek dışında hareke kullanılmamıştır: Ar. عُضْو > عُضْو uzv *eklem, organ* (14), Ar. مَثَل > مَثَل masalan *örnek* (69), Far. اُميد > اُميد umid *umut* (14).

Arapça, Farsça alıntı kelimelerde yukarıda da anlatıldığı gibi kısa ünlüler yazıda gösterilmez. Türkçe kelimelerde ise ünlü ve ünsüz sesin karşılığı yazıda gösterilmiştir. Bu durum eserde 6. sayfada “*Eski Özbek alfabesi ve Özbek diline yerleşen Arapça kelimeler kendi şekliyle ifade edilsede, bu dilin kendi kelimelerini fonografik temelde*

ifade etmesine hizmet ettirilmiştir. Örneğin; «mektep» kelimesi 6 fonemli (sesli) kelime, ama yazıda o مکتب (m+k+t+b) şeklinde 4 ünsüz harfle ifade edilmiştir.” şeklinde anlatılmıştır. Arapça kelimeler yazıda alındığı şekliyle gösterilse de telaffuzda dilin özelliklerine uyarlanmıştır. Örneğin: Ar. شمس > شمس shams güneş (25), Ar. عرض > عرض arz sunma, sunum (47), ÖT ايککيسي ikkisi ikisi (60), ÖT يوقارى yuqori yukarı (47), Far. پدر > پدر padar ata, baba (96)

Örneklere ve açıklamalara dikkat edildiğinde görülür ki, eserde harekelerin anlatıldığı bölümdeki örnekler dışında alıntı kelimelerde harekelerin kullanıldığı örneklere çok rastlanmamıştır. Arapça, Farsça kelimelerin orijinal yazımında harekeler kullanılmıştır ancak eski Özbek Türkçesinde hareke çok kullanılmamıştır.

Özbek Türkçesinde ünlü uyumu bulunmamaktadır. Bunun sebeplerinden biri; ı, ä, ü, ö seslerinin telaffuzda kullanılıp yazıda gösterilmemesidir. Ayrıca kelimelere gelen yapım ve çekim eklerinin bir kısmının tek şekilli olması ve bir kısmında ise dudak uyumunun olmaması uyumu bozan sebeplerdendir. Özbek Türkçesinde ünsüz uyumu da bulunmamaktadır. Bunun temel sebebi çekim eklerinin tonlu veya tonsuz tek şekilli olmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin: Dudak uyumuna uymayan ekler; +chi isimden isim yapma eki; اوڭوۋچى o’quvchi öğrenci (47). +ni yükleme hâli eki; قىلماقنى qilmoqni yapmayı (50), كوزىڭىزنى ko’zingizni gözünüzü (56), پاختەنى paxtani pamuğu (60). +ning ilgi hâli eki; كوزىڭىڭ ko’zning gözüün (56), bobolarning dedelerinin (60). Ünsüz uyumuna uymayan ekler; +da bulunma hâli eki; باشدا boshda başında (53), قونىڭدا qoningda kanında (61). +di görülen geçmiş zaman eki; توتدى tutdi tuttu (23).

Özbek Türkçesinde zamir n’si bulunmamaktadır. Eserde de zamin n’sinin kullanıldığı örneklere rastlanmamıştır.

Eserde açıklamalı kelimeler önemli bir yere sahiptir. İzahlı kelimelerdeki, alıntı ve Türkçe kelimeler, Özbek Türkçesindeki kullanımı ve alındığı dildeki şekli ile ilgili karşılaştırma yapma imkânı sunmuştur. Bazı kelimelerde değişme görülmezken bazılarında aynı anlamı karşılayan farklı kelimeler kullanılmıştır. Örneğin;

دل Far. Dil
موزون Ar. mavzun
الفبا Ar. Alifbo
توپ ET tup

dil, qalb, yurak *ruh, kalp* (28)
tekis, kelishgan *düz, mevzun, şık* (28)
alifbo *alfabe* (28)
to'p *top* (20)

Eserde harfler alfabetik olarak ele alınmamıştır. Ayrıca harfler anlatılırken birden kesilmiş, harekeler anlatılmış ve ardından harfler anlatılmaya devam edilmiştir. Harekeler içerisinde yer alan satır üstü işaretleri ayrı bir başlık altında ligatürlerden sonra verilmiştir. Bu durum eserde kopuklukların oluşmasına sebep olmuştur. Anlatımda düzensiz olan bir konu da ebced hesabının anlatımı ve ebced hesabı ile ilgili harf sanatlarıdır. Ebced hesabı ve ebced hesabı ile ilgili harf sanatlarının açıklamaları, ebced hesabının nasıl yapıldığı ve harf sanatlarının neler olduğu anlatılmış ancak harf sanatlarının anlatımına geçilmemiştir. Öncesinde yıl hesabı ve takvimler anlatılmış daha sonra harf sanatları ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Birbirleriyle ilişkili konuların birden kesilip arada farklı konuların anlatılması eserde konu bütünlüğünü bozmuştur.

Hazırlanan bu çalışmanın eski Özbek Türkçesini öğrenmek isteyenlere yardımcı kaynak olacağına inanılmaktadır. Eserde, harflerin alfabetik sırayla verilmemesi, konuların dağınık anlatılması, birbirinin devamı konuların arasında farklı konuların anlatılması yukarıda da belirtildiği gibi anlatımda kopukluklara neden olmuştur. Ancak eserde anlatılan her konuyu müstakil olarak değerlendirmek gerekirse, anlatımının yalın ve anlaşılır olması, her konunun örneklerle adım adım anlatılması ve alıştırmalarla birlikte öğrenilen bilgiyi pekiştirmeyi ve etkili öğrenmeyi sağlaması açısından önemlidir.

KAYNAKLAR

- Abdieva, R. (2017). Bağımsızlıklarını Kazandıktan Sonra Türk Cumhuriyetlerinin Dil Politikaları ve Türkiye ile Ortak Dil ve Ortak Alfabe Çalışmaları. Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRK LAD), Cilt 1, Sayı 2, 2017, s. 114.
- Açık, F. (2018). Orta Asya'nın İncisi Özbekistan. Asya Araştırmaları Dergisi | Sayı: 2/ Cilt: 2 syf. 95-96.
- Abdurahmonov G., Rustamov., A (1982). Qadimgi Türkiy Til, Oqıtuvçı. Taşkent.
- Abdurahmonov G., Shukurov Sh. (1973). Özbek Tilining Tarixiy Grammatikası. Taskent: Oqıtuvçı Neşriyatı.
- Ashirboyev S., Azimov I., Rahmatov M., G'oziyev A. (2006). Eski O'zbek Tili va Yazuvi Pratikumi. Toshkent.
- Bangi, İ. (1972). Farsça Dil Bilgisi (Gramer). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay.
- Buran, A., Alkaya, E. (2011). Çağdaş Türk Yazı Dilleri -1-. Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Camalhanov, H. (2005). Hazirgi Özbek Adabiy Tili. Taşkent: Talqin Nashriyat.
- Coşkun, M. V. (2017). Özbek Türkçesi Grameri. Ankara: TDK Yay.
- Develi, H. (2012). Osmanlı Türkçesi Klavuzu 1. İstanbul: Kesit Yay.
- Devellioğlu, F. (1970). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat: Eski ve Yeni Harflerle. Ankara: Doğu Ltd. Şti. Matbaası.
- Eckmann J. (1988). Çağatayca El Kitabı, (Çev. Günay Karaağaç). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Eckmann, J. (1958). Çağatay Dili Hakkında Notlar. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 6, 115-126.
- Elbir, B. (2009). Türk Edebiyatında Mu'ammâ ve Surûrî'nin Bir Mu'ammâ Şerhi. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/6 Fall, s. 82-94.
- Ercilasun, A. B. (2012). Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi (12.Baskı). Ankara: Akçağ Yay.
- Eren, H. (1999). Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (2. Baskı). Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- Gabain, A. V. (1988). Eski Türkçenin Grameri. (M. Akalın Çev.). Ankara: TDK Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü-Etimolojik Sözlük Denemesi. Ankara: TDK Yayınları.
- Xudoyqulova, Sh. (2008). O'zbek dialektologiyasi. Gulistan.
- İnternet: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/uz.html>. Erişim tarihi: 7 Ağustos 2020.

- İnternet: <https://www.fikriyat.com/yazarlar/ugur-derman/2017/06/26/hat-sanatinda-kullanilan-let-ve-malzemeler-2>. Erişim Tarihi: 11 Aralık 2019.
- İnternet: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/hat-sanati-nedir-40914173>. Erişim Tarihi: 5 Kasım 2019.
- İnternet: <https://islamansiklopedisi.org.tr/tarih-dusurme>. Erişim Tarihi: 08 Nisan 2020.
- İnternet: <http://www.lugatim.com/>. Erişim Tarihi: 11 Ağustos 2019.
- İnternet: <https://www.luggat.com/index.php#ceviri>. Erişim Tarihi: 11 Ağustos 2019.
- İnternet: <https://www.nisanyansozluk.com/>. Erişim Tarihi: 15 Eylül 2020.
- İnternet: <https://www.okan.edu.tr/avasyamerkezi/sayfa/961/ozbekistan/>. Erişim tarihi: 7 Ağustos 2020.
- İnternet: <https://osmanlicaogren.com/islam-hat-sanati-ve-hat-cesitleri>. Erişim Tarihi: 12 Ocak 2020.
- İnternet: <http://pauclt.com/uztr/>. Erişim Tarihi: 08 Ocak 2020.
- İnternet: <http://sanatruyasi.com/hat-sanatinda-kullanilan-malzemeler/>. Erişim Tarihi: 08 Kasım 2019.
- İnternet: <https://sozluk.gov.tr>. Erişim Tarihi: 7 Ocak 2020.
- İnternet: <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avasyadan/ozbekistanin-nufusu-34-milyona-yaklasti/5e2edec301a30a0ee804ccff>. Erişim tarihi: 27 Ocak 2020.
- İnternet: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Özbekçe>. Erişim tarihi: 24 Ağustos 2020.
- İnternet: https://tr.wikipedia.org/wiki/Özbek_Han. Erişim Tarihi: 01 Nisan 2020.
- Korkmaz, Z. (2010). Gramer Terimleri Sözlüğü. TDK Yayınları, Ankara.
- Köprülü, F. (1945). Çağatay Edebiyatı: İslam Ansiklopedisi 3. İstanbul.
- Marufov, Z. M. (1981). Üzbek Tilining İzahlı Lügatı I–II. Moskva: Rus Tili Neşriyatı.
- Mubarakova, D. (2019). Murod Muhammad Dost’un ‘Lolazor’ Romanında Dil ve Üslup İncelemesi (Metin-Aktarma-Dizin). Doktora tezi. Ege Üniversitesi. İzmir.
- Özbekçe-Türkçe ve Türkçe-Özbekçe İzahlı Lugat. (1997). Taşkent: Özbek-Türk Liseleri Yay.
- Reşetov, V.V, Şaabdurahmanov, Ş. (1978). Özbek Dialektologiyasi. Taşkent.
- Sami, Ş. (2015). Kamus-ı Türkî. Ankara: TDK.
- Tekin, F. (2009). Ortak Dil Bağlamında Terim Birliği Açısından Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Edebiyat Terimleri Üzerine Bir Karşılaştırma. Turkish Studies/International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/4 Summer, s. 922-932.
- Timurtaş F. K. (2005). Eski Türkiye Türkçesi (XV. yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük). Ankara: Akçağ Yay.
- Tokatlı, S. (1997). Özbek Alfabeti Üzerine. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı 3, s. 101-102.

- Tuğ, K. (2019). Özbek Han'ın Tahta Çıkışı, Özbek Kimliğinin Şekillenışı ve Bazı Özbek Boyları. Akademik Matbuat Yıl: 3, C. 3, Sayı 2, 2019, s. 55.
- Türk Dil Kurumu. (2011). Türkçe Sözlük. Ankara: TDK Yay.
- Üşenmez, E. (2013). Özbeklerin Tarih Sahnesine Çıkışı. Yeni Türkiye, Sayı 54, s. 1779-1790.
- Üşenmez, E., Boltabayev, S. ve Tuğlacı, G. (2017). Özbekçe-Türkçe Sözlük. Türk Dünyası Vakfı.
- Yaman, E., Mahmud, N. (1998). Özbek Türkçesi- Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi - Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu. Ankara: TDK Yay.
- Yazım Kılavuzu (27. Baskı). (2012). Ankara: TDK Yayınları.
- Yıldırım, H. (2009). Özbek Türkçesi. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Yusuf, B., Tulum, M. M. (1994). Sözlük: Özbekistan Türkçesi –Türkiye Türkçesi, Türkiye Türkçesi – Özbekistan Türkçesi. İstanbul: TDAV Yay.
- Yusupova, N. (2018). Türkçe- Özbekçe Sözlük. Ankara: TDK Yay.
- Zokirova, H.R. (2016). O'zbek Tili Morfonologiyisi. Andijon.

EKLER

EK-1. Orijinal Metinden Seçme Örnekler

آت و تای ایت و ایز واو و یای آی و اووی یاد و یات

6-topshiriq. O'tilgan harflar ishtirokida so'z birikmasi va jumlarlar tuzing. Ularning yozilishiga diqqat qiling.

Izohli so'zlar

اوت	ut	o't
بدتر	badtar	badtar
ابتدا	ibtido	boshlanish

Pe

Bu harf o'zbek tilidagi *paxta*, *pir*, *ipak*, *tup* so'zlardagi *p* tovushini ifoda qiladi.

پ harfi muttasil harf bo'lgani uchun har ikkala tomonidan keladigan harflar qo'shilish yoki qo'shilmasligini hisobga olgan holda ular bilan bog'lanadi.

tut	opa	padar
توپ	آپا	پدر

Harf nomi	Ifoda etgan tovush	So'z oxirida	So'z o'rtasida	So'z boshida	Alohida
Pe	P	پ	پ	پ	پ

-----پ-----پ-----پ-----پ-----

Pe harfining so'zlardagi ko'rinishlari 3- ilovada berilgan.

1-topshiriq. **Pe** harfining har bir ko'rinishini to'rt qatordan yozing.

2-topshiriq. Quyidagi birikma va so'zlarni arab grafikasiga o'giring.

Po, par, put, pur, topur, tarab, dupur, dupur-dupur, tapur-tupur.

3-topshiriq. Ushbu matnni o'qing.

بوآباد بازاردور آزاد بازار باردی بو آپادور و او آتادور
آپا انا توت دیدی آزاد توپ تیپار ایردی

4-topshiriq. Berilgan so'z qushilmalarni o'qing va ko'chirib yozing.

4-topshiriq. Ushbu matnni o'qing va mashq daftaringizga ko'chiring.

آب فراواندور بو فرزنددور فرزند باآدابور وبا بد آفتدور
 بو نادان دور نادان سرساندور بو اناردور انار ناراندور بو
 دوfterدور اوند ا دفت رادور او آفتادور

شفا	shefo	shifo
مفاد	mafod	foyda

Qof harfi o'zbek tilidagi *qovoq*, *qalin*, *oqsoq*, *oq* soʻzlaridagi *q* tovushini ifoda qiladi.

Harf nomi	Ifoda etgan tovush	Soʻz oxirida	Soʻz oʻrtasida	Soʻz boshida	Alohida
Qof	Q	ق	ق	ق	ق

ف ف ف

qush	quloq	qamar
قوش	قولاق	قمر

2-topshiriq. Quydagi soʻzlarni arab grafikasiga oʻgiring.

عمر باری هیچ خار بولماس تاپیب ثمرین
بو گلشن ایچرا یوقدور بقا گلیگا ثبات
عجب سعادت ایرور قالسا یاخشیلیک بیرلا آت

4- topshiriq. Maqollarni arab grafikasiga o'giring.
Yalg'on aytsa bo'lur, aytg'uchi dono bo'lsa.
Yaxshilar topib so'zlar, yamonlar qopib.
Aqrabning muddaosi nish urmoqdur.
Chaynamayin eganlar, kovshamayin ketarlar (Gulxaniy).

Izohli so'zlar

ثور	savr	ho'kiz
ثلج	salj	qor
ثمر	samar	foyda
بقا	baqo	doimiylik
سانیه	soniya	sekund

Zol

ذ (zol) «z» harfi - tanglay oldi sirg'aluvchi shovqinli jarangli undoshni ifoda qilgan. Uni to'g'ri talaffuz qilish uchun nutq a'zolarini se artikulyatsiyasidagi kabi holatga keltiriladi. Talaffuzdagi yagona farq tovushning ishtirokidir. Hozirgi zamon o'zbek tilida bu tovushga muqobil keluvchi tovush yo'q.

Bu harf o'zbek tiliga arab tilidan o'zlashgan zokir, zikr, zarra kabbi so'zlarida z tovushini ifoda qiladi.

ذ harfi munfasil harf bo'lgani uchun faqat bir tomon ya'ni o'ng tomondan keladigan harflarning qo'shilish yoki qo'shilmasligiga qarab ular bilan bog'lana oladi.

Harf nomi	Ifoda etgan tovush	So'z oxirida	So'z o'rtasida	So'z boshida	Alohida
Zol	Z	ذ	ذ	ذ	ذ

_____ ذ _____ ذ _____ ذ _____ ذ _____

zavq	tazkira	Zokir
------	---------	-------

انینگ استعدادیغا هوس بیرلا بعضی لاری حسد هم قیلور ایردیلار

Izohli soʻzlar

قلیل المدت	qalil-ul-muddat	qisqa muddatli
ضرب المثل	zarb-ul-masal	maqol, hikmatli soʻz
میزان الاوزان	mizon-ul-avzon	vaznlar oʻlchovi
عبد الله	abd-ul-loh	Allohning quli
فخر الدین	faxr-al-din	dinning faxri
دار الحکومه	dor-ul-hukuma	hukumat uyi
میزان الحراره	mizon-ul-harora	termometr
طویل المدت	tavil-ul-muddat	uzoq muddat
متسوی الحقوق	mutasavi-ul-huquq	teng huquqli
دار الفنون	dor-ul-funun	universitet

ISLOH QILINGAN ESKI OʻZBEK YOZUVI

Asrlar davomida qoʻllanib kelgan arab alifbosi xalq ommasining savod chiqarish uchun birmuncha qiyinchilik tugʻdirardi. Shuning uchun ham oʻzbek ziyolilari oldida alifboni soddalashtirish yoki boshqa osonroq imloni qabul qilish masalasi koʻndalang turardi.

Nihoyat, 1921 yilda arab yozuvi isloh qilindi. Yaʼni yozuv oldingisiga nibatan birmuncha soddalashtirildi. Ommaning osonroq savod chiqarish uchun muayyan qulaylik yaratildi.

Isloh talabiga muvofiq, yozuvda barcha harflar ifodalandi, arab tiliga xos boʻlgan tovushlarni ifodalofchi ayrim harflar (ظ ط ص ض ذ ث) yozuvdan butunlay chiqarib tashlandi. Ular oʻrniga esa talaffuzi jihatidan oʻzbek tilidagi tovushlarga yaqin boʻlgan harflar qoʻllaniladigan boʻldi. Eski yozuvdagi ص(sod), ض(se) harflari oʻrniga isloh qilingan alifboda (sin) harfi, ظ(zod), ض(zod), ذ(zol) harflari oʻrniga ز(ze), ط(to) harfi oʻrniga ت(te) ishlatila boshladi. Masalan:

كوز ياشيمدين بير يوزيدا اوندى اوت
قان ياشيم قىلدى يولونكنى لاله زار
مونچه تقصير ايلاديم قانيمدين اوت.

Mazkur tuyug‘ Fazliy Namangoniy qalamiga mansub bo‘lib "o‘t" so‘zi "olov", "o‘t-o‘lan", "kechirmoq" ma‘nolarida qo‘llangan.

Qo‘lyozma bayozlar tarkibida tuyug‘lar ayniqsa ko‘p uchraydi. Mirzo, Iskandar Mirzo, Abubakr Mirzo, Azmiy, Ogahiy, Majruh, Kobiliy va boshqa shoirlar mazkur janrning san‘atkorona ijod qilingan ko‘plab namunalari yaratdilar.

TAJNIS

Tajnis lafziy san‘atlardan biri bo‘lib, «biror narsa bilan o‘xshash bo‘lmoq» degan ma‘noni anglatadi. Qadimda «tajnis «jinas» deb ham yuritilgan. Bu san‘at she‘r baytida keltirilgan ma‘nan har xil, ammo shaklan o‘xshash ikki so‘z orqali muayyan fikr, lavha yoki timsolni ta‘sirchan ifodalash uchun xizmat qiladi. Tajnis san‘atining o‘ziga xos xususiyati shundaki, u turkiy adabiyotda vujudga kelgan tuyug‘ janrining shakllanishiga sabab bo‘lgan, rivojini ta‘minlagan.

Tajnisning «tajnisi tom», «tajnisi noqis» va «tajnisi murakkab» kabi turlari mavjud. «Tajnisi tom» - «to‘liq tajnis» deb ham ataladi. Bunda so‘zning yozilishi va talaffuzi bir xil lekin ma‘nosi har xil bo‘ladi.

«Tajnisi noqis» o‘z nomidan ham anglashilib turganidek, nuqsonli, to‘liq bo‘lmagan tajnisdir. Tajnisning bu ko‘rinishi «muharraf harfli» deb ham ataladi. San‘atning bu turida jinsdosh so‘zlar to‘liq tajnis bo‘la olmaydi, ya‘ni tajnisli so‘zlarning yozilishi birday, ammo harakatli harflarda (unlilarda) tafvut bo‘ladi, shu sabab ma‘no ham turlicha chiqadi.

«Tajnisi murakkab»da esa jinsdosh so‘zlarning biri alohida va ikkinchisi ikki yoki undan ortiq so‘zdan iborat bo‘ladi.

Navoiyning mana bu tuyug‘i tajnisi tomning eng yaxshi namunalaridan biri hisoblanadi:

چون پرى و حوردور آتینک بیگیم
صرعت ایچرا دیو ایرور آتینک بیگیم
هر حدنگیکیم اولوس آندین قاچار
ناتوان جانیم ساری آتینک بیگیم.

Misralarda «oting» so‘zi uch xil ma‘nolarda istifoda etilgan: 1) ism, 2) ot (uy hayvoni) 3) otmoq.

Mana bu misralar Xo‘jandiy qalamiga mansub bo‘lib, tajnisi murakkab san‘atining etuk namunasidir:

Chu Navro‘z bo‘ldi, navro‘z ichra piro‘z,
Otodi o‘g‘lining otini Navro‘z.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Özenboy, Ismahan Gülşen

Uyruğu : TC

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Yüksek lisans	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	2021
Lisans	Gazi Üniversitesi	2016
Lise	Zeynep Salih Alp Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi	2011

Yabancı Dil

İngilizce

